

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКО-ГУМАНІТАРНІ СТУДІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2021

УДК 94:316.7](477)(075.8)
У45

Авторський колектив:

- М. В. Яцюк***, канд. іст. наук, доц. керівник авторського колективу, наукова редакція, вступ, теми 2, 4;
В. В. Жигло, канд. іст. наук, доц. теми 3, 8 (п. 8.2, 8.2.1, 8.2.2, 8.2.3, 8.2.4, 8.2.5);
М. С. Лисенко, канд. іст. наук, доц. тема 6;
І. М. Рассоха, д-р філос. наук, проф. теми 1, 5;
О. Л. Рябченко, д-р іст. наук, проф. тема 7;
Г. Г. Фесенко, д-р філос. наук, проф. тема 8 (п. 8.1, 8.1.1, 8.1.2, 8.1.3, 8.1.4, 8.1.5).

Рецензенти:

Губа Анатолій Васильович, доктор педагогічних наук, кандидат історичних наук, професор, декан факультету мистецтв Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

Кузь Олег Миколайович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин, політичних наук і практичної філософії Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, протокол № 8 від 29.04.2021 р.

Українські історико-гуманітарні студії : навч. посібник / [за ред. У45 М. В. Яцюка ; М. В. Яцюк, В. В. Жигло, М. С. Лисенко та ін.] ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. – 291 с.

У запропонованому навчальному посібнику викладено актуальні проблеми і закономірності історичного і культурного процесів в українських землях, які є складовою загальнолюдського історико-культурного, освітнього і наукового надбання. Наведено питання для самоконтролю, термінологічний словник, рекомендована література для поглибленого вивчення питань навчальної дисципліни.

Для студентів, аспірантів, викладачів закладів вищої освіти.

УДК 94:316.7](477)(075.8)

- © М. В. Яцюк, В. В. Жигло, М. С. Лисенко,
І. М. Рассоха, О. Л. Рябченко, Г. Г. Фесенко, 2021
© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	6
ТЕМА 1 ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРИЧНИХ НАУК В УКРАЇНІ.....	8
1.1 Усні та письмові історичні джерела.....	8
1.2 Речові історичні джерела.....	11
1.3 Інші типи історичних джерел.....	14
1.4 Вітчизняна історіографія.....	18
1.5 Іноземні історики України.....	27
ТЕМА 2 ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНІ.....	35
2.1 Зародження та розвиток етнографічних знань і досліджень в Україні.....	35
2.2 Етнографічне районування в Україні: історична обумовленість та сучасна характеристика.....	37
2.3 Основні історико-етнографічні регіони України.....	39
ТЕМА 3 ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ ТА ХАРАКТЕРНІ ПРОЯВИ СОЦІАЛЬНОЇ І НАЦІОНАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.....	57
3.1 Соціальна боротьба в Київській Русі і Галицько-Волинській державі.....	57
3.2 Причини і прояви соціальної і національної форм боротьби в українських землях Литовсько-Польської доби.....	58
3.3 Боротьба з соціальним і національним гнобленням в українських землях у другій половині XVII–XVIII ст.	64
3.4 Соціальна і національна боротьба в Україні у XIX – на початку XX ст.	69
3.5 Соціальна і національна боротьба в Україні у часи Української революції 1917–1920 рр. і в радянську добу.....	73

ТЕМА 4 ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ.....	79
4.1 Державотворчі процеси в українських землях у добу середньовіччя і нової історії.....	79
4.1.1 Київська держава (Київська Русь).....	79
4.1.2 Галицько-Волинська держава.....	83
4.1.3 Козацько-гетьманська держава (сер. XVII – кін. XVIII ст.).....	86
4.2 Державотворчі процеси в українських землях новітньої доби.....	92
4.2.1 Українська Центральна Рада.....	92
4.2.2 Українська Держава гетьмана П. Скоропадського.....	101
4.2.3 Українська Народна Республіка доби Директорії УНР.....	105
4.2.4 ЗУНР.....	109
4.2.5 Україна (від 1991 року).....	112
ТЕМА 5 ВИТОКИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ ГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ В УКРАЇНІ.....	124
5.1 Найдавніші культури на території України.....	124
5.1.1 Найдавніші археологічні культури на теренах України. Виникнення первісного мистецтва.....	124
5.1.2 Язичництво як світоглядна та культурна система. Анімізм, тотемізм, шаманство. Магія та чарівні казки.....	128
5.1.3 Виникнення землеробства та скотарства на території України. Землеробські звичаї та народний календар.....	131
5.1.4 Трипільська цивілізація.....	135
5.2 Стародавні слов'яни, їхні предки та сусіди.....	140
5.2.1 Українській сегмент індоєвропейської проблематики.....	140
5.2.2 Культура бронзової доби в українських землях.....	143
5.2.3 Антична культурно-цивілізаційна присутність в українських землях.....	149
5.2.4 Духовність і культура стародавніх слов'ян.....	151
ТЕМА 6 КУЛЬТУРА КНЯЖОЇ ДОБИ (X–XIII ст.).....	160
6.1 Особливості світорозуміння людини часів Київської Русі.....	160
6.2 Писемність і освітній простір княжої доби.....	167
6.3 Розвиток літератури княжої доби. Наукові знання. Музика.....	170
6.4 Містобудування і архітектура в Київській Русі і Галицько-Волинському князівстві.....	174
6.5 Образотворче мистецтво княжої доби. Книжкова мініатюра.....	177

ТЕМА 7 ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ПОСТУП ГЕРОЇЧНОЇ ДОБИ

(XIV–XVIII ст.).....	181
7.1 Духовне життя в Україні героїчної доби.....	181
7.1.1 Суспільно-політичні та історичні обставини розвитку української культури XVI–XVIII ст.	181
7.1.2 Козаччина як культурне явище.....	182
7.1.3 Освіта і наука в українській духовності.....	187
7.1.4 Розвиток книгодрукування в Україні.....	205
7.2 Староукраїнська барокова культура.....	209
7.2.1 Джерела й основні риси українського бароко.....	209
7.2.2 Формування українського театального мистецтва.....	218
7.2.3 Кобзарство як специфічний український культурний феномен.	221
7.2.4 Розвиток музичного мистецтва (Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель).....	223
7.2.5 Меценати і культурні діячі (К. Острозький, Г. Гулевичівна, П. Могила, І. Мазепа).....	225

ТЕМА 8 УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СКЛАДОВОЇ ФОРМУВАННЯ ГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ У XIX–XX СТ. ....

8.1 Культура України у XIX – на початку XX ст.	234
8.1.1 Загальні тенденції розвитку української культури. Освіта і наука в духовному житті України XIX ст.	234
8.1.2 Українське національно-культурне відродження XIX ст.	238
8.1.3 Репресії царизму проти української культури.....	244
8.1.4 Продовження традицій українського меценатства.....	247
8.1.5 Розвиток української літератури та мистецтва у XIX – на початку XX ст.	249
8.2 Українська культура XX ст.	269
8.2.1 Періодизація та загальні риси розвитку культури України у XX ст.	269
8.2.2 Розвиток освіти і науки України у Новітню добу.....	271
8.2.3 Література України XX ст.	276
8.2.4 Образотворче мистецтво, театр та кіно в Україні XX ст.	280
8.2.5 Головні тенденції розвитку культури України на сучасному етапі.....	286

Список рекомендованої літератури.....	290
---------------------------------------	-----

ВСТУП

Важливою ознакою сучасного наукового пізнання й освітнього процесу є їхня подальша гуманізація та гуманітаризація. Під безпосереднім впливом гуманітарної парадигми розвивається більшість наук. Найпомітніше це проявляється в науках історико-культурного напрямку, які висвітлюють попередній історико-культурний досвід людства.

Історичні і культурні процеси в українських землях є частиною історії світової історії і культури, особливою її гілкою. Витоки цього самобутнього українського феномену сягають у далеке минуле, а кристалізація його своєрідності, неповторності – це історичний процес втілення особливостей українського менталітету й вираз відношення прабатьків, батьків та сучасників до свого буття, до суперечливої долі українського та інших народів, які проживали на території сучасної України.

У навчальному посібнику розкриваються етапи історичного і культурного розвитку українського народу і його державності. Навчальний посібник допомагає зрозуміти системний зв'язок усіх складових історичного і культурного процесів, що відбувалися на теренах сучасної України; висвітлює проблеми історичного і культурного розвитку українського народу, його державності в контексті загальносвітової історії, показує їхній взаємозв'язок та взаємовплив. Така спрямованість відповідає крилатому вислову Тараса Шевченка «... і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь». Нові суспільно-політичні виклики на тлі глобалізації світової гуманітарної думки диктують потребу в модернізації дослідницьких, навчально-методичних підходів до осмислення вже усталених схем як української історії і культури в цілому, так і окремих її складових.

Пропонований навчальний посібник допомагає студентам засвоїти величезну історико-культурну спадщину українського народу, навчити їх бачити історичні та культурні явища і процеси у взаємозв'язку і взаємозалежності, вміти використовувати знання історичного минулого як засіб пізнання і перетворення на краще сучасної дійсності.

У запропонованому посібнику подається нарис загальноукраїнського історичного і культурного процесів, формування і розвитку всього українського народу і його державних об'єднань. Поряд із цим у ньому міститься матеріал з історії регіонів України, акцентується увага на важливих історичних і культурних подіях та особливостях їхнього розвитку. Певна увага приділяється національним меншинам та їхньої ролі в житті України.

Український народ на всіх етапах свого розвитку, а особливо в часи повної та навіть часткової державності, мав широкі міжнародні взаємозв'язки, здійснював значний цивілізаційний вплив на сусідні держави і народи, і сам його зазнавав. Тому в запропонованому посібнику висвітлюються різноманітні культурні впливи, зв'язки з найближчими сусідами України. Дається також характеристика української еліти на різних етапах, особливостей її еволюції, змін, виникнення й занепаду. Поряд із цим висвітлюється життя і діяльність селянства, інтелігенції, робітничого класу та взаємини між ними. Цим підкреслюється важливість соціального фактора в житті окремої людини і суспільства в цілому, зокрема виникнення таких своєрідних явищ в українській історії, як козацтво, гайдамаччина, опришківство.

Наріжним загально методичним принципом виступає осягнення суті історичного і культурного процесів у нашій країні на підвалинах об'єктивності й історизму, духовності й гуманізму. Тісний зв'язок, взаємодія теорії і практики в напрямку реалізації пізнавально-творчої функції історичної теорії і формування у студентів свідомої потреби в оволодінні пропонованим предметом вимагає залучення загальновідомих функцій історії та культури широкого кола ідей, проблем, уявлень, асоціацій міждисциплінарного характеру. Посібник складено за проблемно-хронологічним принципом відповідно до конкретних завдань і методичних вимог. Особлива увага приділяється необхідному мінімуму знань для розуміння основних закономірностей розвитку історичних і культурних процесів в Україні.

ТЕМА 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРИЧНИХ НАУК В УКРАЇНІ

1.1 Усні та письмові історичні джерела

Історичні джерела – носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності.

Це документи, речі та пам'ятки, за допомогою яких можливе вивчення минулого. Вони розподілені на декілька типів: усні, письмові, речові, лінгвістичні, зображальні, фото- і кінодокументи, електронні документи тощо.

Найбільш старий тип історичних джерел – це *усні джерела*. Зокрема, дитина дізнається про історію своєї сім'ї від своїх батьків та інших родичів. У старі часи більшість людей була неграмотною, отже, вони могли отримувати лише усну інформацію. На підставі таких оповідань і переказів виникли *фольклорні твори* – народні думи, легенди, пісні, що містять цінну історичну інформацію. У першій половині ХХ ст. значення усної інформації з історії України знову різко збільшилося. Це було пов'язане з тим, що жорстокий комуністичний режим часто не давав будь-яких можливостей для письмового виразу правдивої інформації. Наприклад, ведення радянськими солдатами і офіцерами під час Другої світової війни особистих щоденників вважалося державним злочином. Тому багато дуже важливої інформації про події радянського періоду, зокрема, про *Голодомор 1932–1933 рр.* довго зберігалося свідками в усній формі. Важливу роль продовжували відігравати і різні форми *усного фольклору*, зокрема, народні пісні, прислів'я та анекдоти. Проте згодом ці усні історичні свідчення були записані, тобто перетворилися на письмові джерела.

Письмові джерела – це головне джерело наших знань про історію і культуру України. Вони дуже різноманітні. Серед них виділяють *документи*. *Документи – це письмові тексти, що мають правове значення.* Будь-яка державна чи недержавна установа або організація створює та отримує дуже велику кількість різноманітних документів. *Більш важливі з них зберігаються в спеціальних установах – архівах.* Крім загальнодержавних архівів існують різноманітні архіви організацій, установ, фірм та особисті архіви окремих людей. В цілому архіви мають унікальну історичну цінність.

В Україні дуже багато архівного матеріалу загинуло під час війн. Проте саме архівні матеріали є основним джерелом інформації для відтворення історичних подій принаймні останніх трьох-чотирьох століть. Проте до нас дійшла певна кількість документів і з більш ранніх епох, починаючи від грецьких міст на Півдні України у I тис. до н. е.

Серед подібних документів найбільше значення мають актові та діловодні документи, які відомі ще з часів Київської Русі: уставні грамоти, рішення державних та місцевих установ, різноманітні угоди, дарування тощо. Дійшли до нас і правові документи – збірки законів та інших нормативно-правових актів, починаючи з *«Руської Правди» Ярослава Мудрого*. Важливе значення мають судово-слідчі матеріали. Так само важливі *статистичні матеріали*. Найдавніші статистичні матеріали в Україні відомі з XVI століття, коли стали періодично проводитись люстрації – описи державних маєтків на території Речі Посполитої.

Дуже важливими є також *нарративні письмові джерела* – тобто *письмові матеріали, що містять розповідь (нарратив) про ті чи інші події*. Безумовно, найважливішими серед них є власно *історичні твори*. Найдавніший власно історичний твір «батька історії», давньогрецького історика V ст. до н. е. *Геродота* вже містить дуже значний матеріал з історії тодішньої України (Скіфії). Певні відомості про населення з території сучасної України містяться і в літературі Давнього Сходу, зокрема, у хроніках ассирійських царів. У подальші часи про територію України писали грецькі, римські, вірменські, готські, арабські, єврейські та інші автори.

Лише з X ст. н. е. починається традиція власного українського регулярного літописання. Видатна пам'ятка української історичної думки – давньоруські *літописи*, зокрема *«Повість минулих літ»*. Традиції літописання збереглися аж до XVIII ст. включно, хоча з XVII ст. вже виразно спостерігається тенденція до створення замість літописів тематичних творів з історії – *хронік*. Власно, усі подальші підручники з історії України та взагалі історичні праці і самі є водночас джерелом з історії України – зокрема і цей підручник.

Окремо необхідно виділити спогади (*мемуари*) та щоденники видатних історичних постатей та осіб, що були безпосередніми свідками визначних історичних подій.

Водночас до сьогодні важливу роль продовжують відігравати *іноземні джерела* з історії України. Частково це могли бути твори самих українців, яких важка доля часто заносила на чужину, в еміграцію. З іншого боку, це

могли бути іншомовні твори представників сусідніх народів, історія яких була тісно пов'язана з Україною. Це, зокрема, історики з Польщі, Росії, Туреччини, Угорщини, Німеччини, Швеції, Італії та інших країн. Окрему групу складають твори представників інших, неукраїнських народів, що мешкали на території сучасної України: євреїв, поляків, кримських татар, німців тощо.

Те ж саме стосується і росіян, проте значна частина творів найбільших власно українських істориків, таких як *М. Костомаров*, *Д. Багалій* і *М. Грушевський*, була написана саме російською мовою. Іноді взагалі важко однозначно визначити, чи був цей історик українським або російським. Отже, загалом значну частину російськомовних історичних творів щодо історії України потрібно вважати власно українськими.

Із 1776 р. у Львові, із 1812 р. у Харкові, з 1828 р. в Одесі та з 1835 р. у Києві почали виходити **періодичні видання** – газети та журнали. Зазвичай для істориків дослідження періодичних видань є одним із провідних джерел історичної інформації.

Надзвичайно цікавими можуть бути також інші **друковані матеріали** – політичні листівки, рекламні оголошення, навіть білети до зоопарку чи ресторанні меню. Будь-яка **книга** теж є багатогранним історичним джерелом.

В останні десятиліття у всьому світі дуже поживався інтерес до так званої «малої історії», тобто історії способу життя окремих людей. Тому будь-які листи, щоденники та інші матеріали звичайних людей щодо їхніх звичайних справ теж можуть містити надзвичайно цінний історичний матеріал.

Серед письмових джерел відносно рідкісними та дуже цінними вважають **епіграфічні пам'ятки**, тобто давні надписи на твердих матеріалах – на якихось речах, на стінах будинків та храмів, на камінні та на уламках кераміки. Найчастіше вони зустрічаються на старовинних некрополях (цвинтарях). Давні надписи знаходять також під час археологічних розкопок. Зокрема, їх чимало знайшли у античних містах на Півдні України. Іноді за особливо сприятливих умов можуть зберегтися і надписи на нестійких матеріалах. Великий інтерес викликали знахідки археологами **берестяних грамот** – надписів на бересті, що збереглися у деяких містах Київської Русі.

1.2 Речові історичні джерела

У первісному суспільстві писемність була невідома. Часто єдине, що дійшло до нас від тих часів – це певні матеріальні залишки людської діяльності, тобто **артефакти** – *предмети, явно оброблені чи змінені людьми*. Пошуком подібних артефактів займаються **археологи**. Археологів часто називають «істориками з лопатою», бо подібні матеріальні залишки здебільшого поховані під шаром ґрунту. Для дописемних часів історії України **археологічні матеріали** залишаються головним історичним джерелом. *Ключове поняття археології – поняття археологічної культури*. Це відносно однорідний комплекс речей, який існував протягом певного часу на єдиній території. Бувало, що одну археологічну культуру змінювала зовсім інша. Для археологів це є свідченням приходу іншого населення. *Місця, де знаходять значну кількість археологічних матеріалів – археологічні пам'ятки*. Це можуть бути стоянки первісних людей, старі городища та селища, могильники, кургани тощо.

Звісно, робочий інвентар сучасних археологів жодним чином не зводиться до лопати та щітки. Методика археологічних досліджень добре розроблена та продовжує вдосконалюватись. Під час розкопок археологи ретельно фіксують знаходження речей та інших залишків за допомогою фотографій, схем та малюнків як на площі, так і по різних шарах ґрунту (тобто досліджують стратиграфію пам'яток). Вони застосовують різні хімічні речовини для фіксації знахідок, комп'ютери – для статистичної обробки даних, часто займаються науковою реставрацією знайдених предметів.

Археологи України активно застосовують різноманітні технічні засоби. Наприклад, найбільш сенсаційна знахідка українських археологів – відкриття поселень-гігантів (протоміст) трипільської культури зроблена за допомогою **аерофотозйомки**. Зараз почали застосовувати і фотографії з супутників. З 1960-х років українські археологи плідно займаються і підводною археологією на Чорному та Азовському морях та на Дніпрі. Наприклад, вони знайшли залишки грецької галерії з вантажем донецького вугілля.

З археологами тісно співпрацюють представники багатьох інших спеціальностей. Хіміки займаються аналізом знайдених металевих речей та інших предметів. Фізики зараз розробили доволі точні методи **радіоізотопного датування** знайдених предметів. Зокрема, для предметів молодше 10 тис. років вирішальне значення має **радіокарбонний метод**, для більш давніх часів – **калій-аргоновий метод** тощо. Сутність радіоізотопних

методів полягає в тому, що у стародавніх речах набагато меншим є відсоток нестійких, радіоактивних ізотопів, наприклад, атомів вуглецю C_{14} стосовно до C_{12} . Значні археологічні установи України зараз мають власні фізичні лабораторії. Суттєве значення для визначення точної дати історичних подій мають також згадки про сонячні і місячні затемнення, появу на небі комет, які вміють точно датувати астрономи.

Геологи за знахідками давніх ґрунтів встановлюють давні кліматичні умови. Ботаніки займаються дослідженням рослинних залишків, зокрема, залишків культурних рослин. Дуже важливими є також ботанічні дослідження пилку рослин із різних археологічних шарів. За співвідношенням пилку різних рослин можна реконструювати екологічні умови давніх часів у відповідній місцевості. Зоологи досліджують кістки свійських та диких тварин на археологічних пам'ятках.

Дуже важливе значення для пізнання нашого минулого мають дані **антропології**. Антропологи вивчають, зокрема, кістки давніх людей. За кістками вони можуть багато розповісти про умови життя людей, деякі їхні хвороби і навіть точно реконструювати за черепом зовнішній вигляд людини. Дуже важливим є також визначення особливостей расового типу людей минулого. Антропологи зазвичай досліджують не тільки старі кістки, а й сучасних живих людей. Надзвичайно важливого значення зараз набули генетичні дослідження, насамперед дослідження генотипу (ДНК) людей **методами молекулярного аналізу**. Тепер стало можливим безпосередньо визначати спорідненість між собою представників різних народів. До речі, доведено близьку генетичну спорідненість між собою всіх українців, а от росіяни в більшості близькі до українців лише за «чоловічими» генами. За «жіночими» – набагато ближче до естонців, фінів та північних німців. Зараз розроблено і методи виділення генетичного матеріалу зі старих кісток.

В останні десятиліття збільшився інтерес до археологічного дослідження матеріальних залишків більш близьких до нас епох. Зокрема, археологи активно досліджують пам'ятки козацьких часів, в тому числі і на території Харкова. Серйозним завданням є пошук і перепоховання непохованих останків воїнів Другої світової війни, виявлення та належне обладнання могил жертв Голодомору 1932–1933 рр. У певних випадках такі розкопки фактично зливаються з сучасною **криміналістикою**. Зокрема, не тільки наукове, а й перш за все політичне значення мало виявлення у Харкові останків розстріляних чекістами польських військовополонених, на місці якого зараз побудований меморіал. Радянська пропаганда багато десятиліть

стверджувала, що полонених розстріляли німці, проте криміналісти під час експертизи легко встановили істину.

Багато матеріальних залишків минулих часів знаходяться не під землею, а на землі. Це перш за все різноманітні *споруди*. Серед таких споруд православний храм Святого Іоанна Предтечі у місті Керч, що безперервно функціонує з першої половини VIII ст. за винятком 1938–1989 рр.). Із XI ст. стоїть у Києві храм Святої Софії, у Чернігові – Преображенський собор тощо. Подібні *пам'ятки архітектури* – важливе історичне джерело. Крім того, на їхніх стінах часто збереглися дуже цікаві *графіті* – приватні надписи, переважно звернення до Бога чи записи про якісь важливі події. Величною спорудою, що досі прекрасно видно, є *Змієві Вали* – грандіозна система оборонних валів висотою до 10 метрів і довжиною приблизно дві тисячі кілометрів, що протягнулася через всю лісостепову і степову смугу України. Їх відносять насамперед до епохи готів (III ст. н. е.), проте почали будувати їх ще у бронзову добу і продовжували аж до монгольських часів. Характерними для України є й *підземні споруди* – рукотворні печери. Серед них є цілі печерні міста, наприклад, Чуфут-Кале у Криму, знамениті Феодосієві печери у Чернігові, печери Києво-Печерської Лаври, печери Святогірської Лаври тощо. Важливими і цінними пам'ятками архітектури можуть бути і відносно нещодавні споруди, наприклад, Будинок Держпром у Харкові, побудований у 1925–1929 рр.

Крім споруд, до нас дійшли і окремі старі речі – *реліквії*. Це особливо стосується ювелірних виробів, предметів культу, зброї, стародавнього одягу, селянських знарядь праці тощо. Важливе значення мають також звичайні побутові речі, пов'язані з життям видатних людей. В останні десятиліття бурхливо розвивається *технічна археологія* – збирання та реставрація старих машин і механізмів. Особливо відомі колекціонери антикварних автомобілів.

Розшуком і збереженням речових історичних джерел займаються спеціальні установи – музеї. У музеях іноді зберігають і цінні письмові джерела. Проте передусім будь-який музей – це сховище саме речових та зображальних джерел. Крім державних історичних є також археологічні, краєзнавчі, заводські, шкільні, приватні музеї тощо. Музеї часто проводять і значні історичні дослідження. Зараз в Україні існує понад 4 тисячі музеїв.

1.3 Інші типи історичних джерел

Зображальні джерела – тип історичних джерел, у яких інформація зафіксована у вигляді зображення. Найдавніші зображення – це наскельний живопис, графіка та скульптури кам'яної доби. В Україні є пам'ятка первісної графіки світового значення – Кам'яна Могила під Мелітополем. Стародавні **петрогліфи** – малюнки на скелях – відомі також у Криму. Багато інформації містять орнаменти і малюнки на стародавній кераміці, зокрема, доби трипільської культури. З того ж часу відомі і керамічні скульптури. З язичницької доби дійшло декілька зображень слов'янських богів, серед них найбільш знаменитий – Збручський ідол. Різноманітні фрески, малюнки на кераміці, статуї та рельєфи збереглися у античних містах Півдня. Надзвичайно цікавими є зображення, знайдені у степових курганах, зокрема, на ювелірних виробках скіфської доби. На курганах часто збереглися також різноманітні поховальні кам'яні стели, зокрема половецькі «кам'яні баби».

Починаючи з доби Київської Русі відомі різноманітні ікони і фрески з храмів. Іноді у храмах робили й малюнки цілком світського змісту. Та головне – від цієї доби до нас вже дійшли **книжкові ілюстрації**, перш за все мініатюри з літописів. З винаходом друкарства до них додалися друковані **гравюри**. Крім того, з'являються картини, зокрема, дуже характерні для України козацькі портрети (народні картини, які часто називають «Козак Мамай»). З XVI ст. з'являються вже чисельні **картини та малюнки**, зокрема зображення важливих подій та портрети історичних осіб. З того часу вже регулярно почали створювати подібні картини-«репортажі» та портрети, що слугували головним зображальним джерелом аж до розповсюдження фотографії. Серед картин варто особливо виділити також жанрові та побутові картини з народного життя, особливо розповсюджені у XIX ст.

У XIX столітті з'явилися і перші науково обґрунтовані **історичні реконструкції**, тобто картини та малюнки, на яких художник відтворював якісь історичні події або явища, справжніх зображень яких до нас не дійшло. Серед них найбільш відома картина Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». У XX ст. багато малюнків-реконструкцій створено за матеріалами археологічних досліджень. Подібні реконструкції мають значення самостійних історичних джерел. Загалом малюнки очевидців та малюнки-реконструкції зберегли певне значення і для дослідження новітньої історії.

Картографічні джерела – це географічні карти території України, переважно іноземного виробництва. Найдавніша з них – Певтінгерова таблиця, римська шляхова карта IV ст. н. е., яка вперше занотувала назви народів, що населяли давню Україну. Друковані західноєвропейські карти XV–XVII ст. зберегли інформацію про територію України, починаючи з праць античних географів, зокрема *Клавдія Птолемея* (II ст. н. е.). Найбільш цікава серед них – карта України французького інженера *Г. де Боплана* (1647 р.). З XVIII ст. головна роль у створенні карт України належить російським та австрійським військовим картографам. У роки незалежності Україна створила власне картографічне виробництво.

Суттєву роль також відіграють різноманітні **схеми та креслення**, зокрема, схеми земельних ділянок, маєтків та споруд, які збережено в архівах. Археологи також обов'язково роблять схеми та креслення місця розкопок.

Кінофотовідеодокументи – це новий вид історичних джерел, що з'явився у зв'язку з винайденням нових технічних засобів фіксації зображень. Найдавніший серед них – **фотографії**. Найдавніші фотографії, зокрема фотопортрети, в Україні з'явилися у 40-ті роки XIX століття. А про Кримську війну 1853–1856 рр. вже були зроблені яскраві фоторепортажі. Із 20-х років XX ст. відомі кольорові фото. Уже у 1896–1902 рр. харківський фотограф *А. Федецький* знімав і демонстрував **хронікальні кінофільми**. Потім в Україні було створено декілька студій кінохроніки. У Києві зараз існує Центральний державний кінофотофоноархів України. Значну кількість фотографій та кінодокументів зберігають інші архіви та музеї.

Крім зображень у XIX ст. навчилися фіксувати і зберігати також звуки. У зв'язку з тим з'явилися також **фонодокументи** (аудіодокументи). Найдавніші з них – грамофонні платівки, що збереглися з перших років XX століття. У 1924 р. у Харкові почала роботу перша в Україні радіостанція. У 30-ті–40-ві роки XX ст. розповсюджуються магнітофонні записи. У 1931 р. режисером *Дзигою Вертовим* був знятий перший в Україні звуковий документальний фільм. З того часу кіноматеріали поступово набувають комбінованого аудіовізуального змісту. У 1951 р. було створено перші телецентри у Києві та Харкові. На телестудіях і в архівах також зберігаються магнітні плівки із записами телепередач. Зараз проводиться робота з переводу кіно- і відеоматеріалів на цифрові носії.

В останні десятиліття ключового значення набули різноманітні **електронні історичні джерела**, тобто інформація на електронних носіях,

що призначена для комп'ютерів, мобільних телефонів та для мережі Інтернет. Надзвичайно важлива інформація зберігається в електронних архівах на сайтах та форумах, зокрема в особистих блогах (наприклад ЖЖ – Live journal тощо). Особливе значення мають сайти ЗМІ, а деякі з форумних сайтів і самі перетворились на потужні ЗМІ. Наприклад, під час подій «Помаранчевої революції» надзвичайну роль відіграли сайти «Майдан» і «Українська правда». Історичні твори зараз часто містять інформацію з електронних сайтів.

Нумізматичні джерела – стародавні та сучасні грошові знаки, тобто монети та паперові гроші. Це комплексний вид історичних джерел, водночас речових, письмових та зображальних. Іноді знаходять **клади** стародавніх монет. Нумізматичні джерела дозволяють робити численні висновки щодо економічної та політичної історії України. Найдавніші монети на території України ще у VI ст. до н. е. почали карбувати з бронзи давньогрецькі міста Пантикапей (сучасна Керч) та Ольвія (поблизу сучасного Миколаєва). Перші давньоруські монети відомі з X ст. н. е. Серед них і знаменита срібна монета Володимира Великого, знак княжої держави якого (тризуб) став гербом незалежної України. Проте у XII – XIV ст. головну роль у грошовому обігу на території України відігравали гривни – злитки срібла різної форми і ваги.

Крім нумізматики – науки про грошові знаки – існує ще декілька подібних **спеціальних історичних дисциплін**. Зокрема, іноді окремо виділяють **боністику** – науку про паперові гроші та інші цінні папери (векселі, акції, облігації тощо). **Сфрагістика** – наука про печатки на документах. До неї близькі **геральдика** – наука про родові, міські та державні герби, а також **емблематика** – наука про інші символічні зображення. Поштові марки, що з'явилися у XIX ст., досліджує **філателія**, поштові картки – **філокартія**, ордени, медалі, жетони та різноманітні значки – **фалеристика**. Існують також **колекціонери** і дослідники багатьох інших предметів, зокрема різноманітних етикеток та речей. Усі подібні колекції, їхні каталоги можуть мати неабияке значення як історичне джерело.

Існують також інші допоміжні історичні дисципліни. Наприклад, **генеалогія** займається дослідженням родинних зв'язків окремих людей, що має велике значення для відтворення біографій провідних особистостей. **Історична метрологія** досліджує стародавні міри довжини, ваги, площі тощо. Надзвичайне значення для істориків має **історична хронологія**, тобто наука про стародавні календарі та визначення часу різних історичних подій.

Наприклад, у давньоруських літописах могли рахувати початок нового року з 1 вересня, 1 січня, 1 березня або з 1 березня наступного року. Крім того, роки рахували не від народження Христа (початку нашої ери – н. е.), а від створення світу. *До того ж існувало ще й принаймні три версії дати такого створення (світові ери) – олександрійська (5493 р. до Різдва Христового), антиохійська (5969 р. до р. X.) та візантійська (5508 р. до р. X.).* Для інших часів та народів труднощі з датуванням історичних подій можуть бути ще набагато більшими.

Деякі допоміжні історичні дисципліни досліджують під певним кутом зору винятково письмові джерела. Зокрема, **дипломатика** вивчає давні документи. У більш широкому значенні це – наука про всі стародавні писемності. **Текстологія** досліджує тексти як такі, зокрема, з метою з'ясування їхнього авторства. **Археографія** – наука про найбільш правильні методи публікації письмових історичних джерел.

Окремо варто сказати про власно **лінгвістичні джерела** з історії України. Отже, значна інформація про історію міститься у самій мові. По-перше, це загальні дані про лексику (словесний склад мови), зокрема про запозичення іншомовних слів. Такі дані багато говорять про культурні зв'язки між народами у різні епохи. Походження слів вивчає **етимологія**. По-друге, це генетичні зв'язки (спільне походження) різних мов, зокрема, української, наявність у різних мовах слів спільного походження. Наприклад, викликає інтерес наявність значного пласту спільної лексики у слов'янських та давньоіндійських мовах. **Палеографія** досліджує, як змінювалося написання окремих букв і здатна достатньо точно датувати будь-який рукопис. Окреме історичне значення має **ономастика** – наука про власні назви та імена. Серед таких назв найбільш важлива для істориків **топоніміка** – наука про географічні назви. Географічні назви самі по собі можуть бути дуже цінним історичним джерелом. Деякі з них своїм походженням сягають у сиву давнину, їхній вік може складати понад п'ять тисяч років. Особливо це стосується деяких гідронімів – назв українських річок. Отже, різноманітні словники української та інших мов, зокрема, етимологічні, порівняльні та топонімічні є важливим історичним джерелом.

Таким чином, історики мають у своєму розпорядженні різноманітні і змістовні історичні джерела. Проте ці джерела є дуже нерівноцінними. Серед них іноді зустрічаються явні підробки. Набагато частіше джерело є справжнім, проте містить неправдиву або тенденційну інформацію. Часто буває, що різні історичні джерела суперечать одні одним, але ж історики

навчилися з цим розбиратися. Робота історика фактично дуже схожа з роботою слідчого. Недарма кажуть про «суд історії». *Методи дослідження і узгодження між собою різних історичних джерел вивчає окрема допоміжна історична дисципліна – джерелознавство.*

Про події далекого минулого ми часто маємо надто мало інформації. Про багато з них не залишилося жодних історичних джерел, отже, ми, ймовірно, вже ніколи не дізнаємося про них. Про події ж останніх століть ми часто маємо аж надто багато інформації. У такій ситуації завданням істориків є найбільш правильний і об'єктивний **відбір і аналіз** історичних джерел. Історики – живі люди, отже, вони завжди є так чи інакше упередженими. Одні джерела привертають їхню увагу, інші – ні. Безперечно, минуле здатне відповісти лише на ті запитання, які йому задають дослідники. Отже, різні історики використовують різні **методи історичного дослідження**, залучаючи різні історичні джерела, даючи різні тлумачення тих самих історичних джерел та по-різному оцінюючи значущість тих чи інших історичних джерел. Тому погляди істориків щодо історії України змінювалися з часом і сьогодні теж не є однаковими у різних істориків. Дослідженням історії самого дослідження історії України займається спеціальна її галузь – **історіографія історії України.**

1.4 Вітчизняна історіографія

Найдавніші пам'ятки української історичної думки – давньоруські літописи. Регулярне літописання почалося в Києві у X ст., а вже на початку XII ст. монах-літописець *Нестор* (або, можливо, ігумен Видубицького монастиря у Києві *Сільвестр*) додав до цього літопису передмову – «**Повість минулих літ**», у якій він виклав історію русинів починаючи від біблійного створення світу. Отже, це був перший власно історичний твір, але його автор у низці випадків наводить різні версії і власну критику подій. З того часу літописи протягом декілька століть залишалися єдиною формою історичної думки. Їх завжди писали на замовлення князів, здебільшого монахи, іноді – бояри. Центрами літописання були, мабуть, всі значні міста Русі, та до нас дійшла лише «Повість минулих літ» із раннім київським літописом, та її продовження з Галича та Волині (а також з Новгороду та Суздальської землі). Насправді, відома також книга ймовірно X ст., тобто язичницької доби, на кількох дерев'яних дошках (ці дошки не збереглися). Це – так звана **Велесова книга**, знайдена у 1919 р. у селищі

Великий Бурлук на Харківщині. Проте більшість вчених не вірить у її справжність, вважаючи підделкою.

У XIV–XVI ст. традиції давньоруського літописання продовжилися у Великому князівстві Литовському та Польщі. Зокрема, відомі літописи з Волині, Львова, Києва та з Білорусії. За загальною побудовою вони були подібні до давньоруських: літописців цікавили головні політичні події, іноді – життя того монастиря або міста, де жив літописець, або якісь найбільші природні катаклізми. *Густинський літопис*, складений, на думку дослідників, у Густинському монастирі біля Прилук на Чернігівщині, ймовірно, *Захарією Копистенським* між 1623 і 1627 роками на основі багатьох давніх літописів та польських джерел. Літопис містить цілісний виклад історії України від часів Київської Русі до Берестейської унії включно. У Києво-Могилянській академії в 1674 р. був надрукований «*Синопис*» – перший підручник з історії України і сусідніх народів.

Особливе значення серед літописів 2-ї пол. XVII – поч. XVIII ст. мають історичні твори, присвячені козацьким війнам. Звідси їхня умовна назва – «*козацькі*», «*козацько-старшинські*» *літописи*, хоч від літописів у традиційному розумінні вони значно відрізняються. До нас дійшли три найвидатніші козацькі літописи – *Самовидця* (про події 1648–1702 рр., вірогідний автор – Роман Ракушка-Романовський), *Григорія Граб'янки* (1710 р., про події від виникнення козацтва до 1709 р.) та *Самійла Величка* (1720 р., про події в Україні 1648–1700 рр.). В усіх цих літописах не лише докладно розповідається про Визвольну війну українського народу 1648–1654 рр., а й подається економічна, політична і культурна характеристика країни, подаються факти з історії Росії, Польщі, Угорщини, Швеції, Молдови, Туреччини та ін. Джерелами козацьких літописів були давні українські літописи, власні спостереження, спогади сучасників, документальні матеріали (урядові офіційні і приватні листи, акти, грамоти, універсали), твори чужоземних істориків, народні легенди, перекази тощо.

У 30-х рр. XVIII ст. невідомий автор склав «*Короткий опис Малоросії*» (рос. мовою) про події від Київської Русі до скасування гетьманства в 1734 р. У 1765 р. *Петро Симоновський* скомпонував «*Краткое описание о козацьком народѣ*» з описом подій від найдавніших часів до 1751 р. Автором «*Летописца или описання краткого знатнейших действий и случаев*» про події в Україні з 1506 до 1737 роки був, імовірно, *Яків Лизогуб*. У 1770 р. у Прилуках полковий обозний *Степан Лукомський* склав «*Зібрання історичне*» з описом подій в Україні у XIV–XVI ст. За характером

до літописів належать пам'ятки мемуарної літератури – щоденники-діаріуші *А. Филиповича, М. Ханенка, Я. Марковича* та ін. Анонімна «*История русов*», написана наприкінці XVIII або на початку XIX ст. з викладом подій від найдавніших часів до 1769 р., завершує давню літописно-повістеву традицію і є містком до нової української історичної науки, розпочатої «*Історією Малої Росії*» *Д. Бантиша-Каменського* (Т. 1–4, 1834 р.). Вона містить величезний фактичний матеріал з історії України, а загальну схему його викладення наслідували і подальші загальні праці з історії України. Проте в цьому творі *Д. Бантиш-Каменський* переходить на російські позиції щодо оцінки історичних подій. Отже, він на відміну від автора «Історії русів» фактично відмовився розглядати історію України як історію окремої країни.

Узагалі, для старої української історіографії були характерні три головні інтерпретації минулого України. Це корпус літописів та хронік, створених українським духовенством у XVI–XVII ст.; «*автономіська*» *концепція*, представлена козацькими літописами XVII–XVIII ст., та народницька історіографія XIX ст. Особливістю цих інтерпретацій була відсутність *континуїтету* (наступництва) між ними, коли внаслідок постійного занепаду та асиміляції вищих верств українського суспільства кожна нова культурна еліта концентрувала свою увагу на іншому, часом протилежному, аспекті минулого для власного самоствердження. Наприклад, коли автори *Густинського літопису* чи «*Синопису*» писали переважно про *Рюриковичів* та про заново відкриту для українського суспільства у XVI ст. київську історичну традицію, то на сторінках козацьких літописів ця тема майже не була представлена.

Для козацького стану, який здобув владу силою в часи *Хмельниччини*, династичні категорії традиційної історичної думки попередньої епохи не були корисними, оскільки події 1648 р. за цією схемою були повстанням проти Богом встановленого порядку, і вище духовенство, до речі, не бажало підтримувати цього акту. Тому *концепція* української історії, сформульована в працях козацьких літописців, пов'язувала козацтво не з традиціями *Київської Русі*, а з подібними соціальними групами, які нібито існували ще задовго перед державою *Рюриковичів*. Проте поступове злиття козацької старшини з російським імперським дворянством призвело в особі *Бантиш-Каменського* до спроби «злити» із «загальноросійською» також історію України.

Натомість у першій половині XIX ст. виникає *народницька історіографія*, яка фактично розірвала зв'язки з історіографічною традицією

попереднього періоду і майже не зверталася до проблем елітарних груп чи держави, але зосереджувала свою увагу на історії широких народних мас, висуваючи на перший план лінгвістичні та етнічні критерії в українському історичному процесі. Це, наприклад, *«Повість об українском народе»* П. Куліша, численні роботи М. Костомарова. Подібна зміна інтересів дослідників тоді була загальноєвропейським явищем. Після Великої французької революції головну увагу стали приділяти історії народів, перш за все широких мас людей, особливо селян. Цей напрямок думок отримав назву **романтизм**. Романтики захоплювались народною культурою, вони першими стали масово записувати фольклорні твори, зокрема, в Україні – народні думи. Згодом романтики сформулювали ідею політичної нації: *тобто у кожного окремого народу має бути і окрема державність. Саме в добу романтизму виникає сучасна література всіма європейськими мовами, зокрема і українською. Це була доба національного відродження.*

Першою спробою подібного викладення історії України необхідно вважати працю російською мовою Я. Марковича *«Записки про Малороссию»* (1798 р.). Це була фактично перша спроба цілісного викладення історії українського народу за проблемно-тематичним принципом починаючи зі скіфської доби. Проте доречно згадати, що сам Я. Маркович значною мірою спирався на підготовлені для Катерини II *«Описания наместничества»* – Харківського, Київського та Чернігівського, що містять докладну етнографічну інформацію про населення Лівобережної України. Особливо варто відзначити *«Опис Харківського наместничства»*, підготовлений у 1788 р. І. Переверзєвим. Вважає чітко визначення цим автором українців (вже зустрічається саме цей термін!) як окремої нації: *«Сие роковое отделение Южной от Северной или Великой России преобразило навсегда оные жители так, что из того явилась как будто бы иноплеменная какая нация; от сего произошел малороссийский, украинский диалект как удельный язык славенского племени»*. При тому І. Переверзєв ще й особливо підкреслював етнічну і культурну єдність східних українців із західними, *«из Галиции и Лодомерии»*.

У першій половині XIX ст. склалося три центри українського національного відродження: у Харкові, Львові і децю згодом у Києві. У Львові відродження почалося з діяльності у 1787–1809 рр. Руського інституту при Львівському університеті. Тут провідним істориком, етнографом та архівістом став Д. Зубрицький (1777–1862 рр.). Він видав велику кількість цінних матеріалів з історії Галичини, проте згодом перейшов на відверто

проросійські позиції «єдинства русского народа», так зване *москвофільство*. Галицькі москвофіли завзято боролися проти польських зазіхань на Галичину, і при цьому намагались спиратися на допомогу Росії. Проте його діяльність створила умови для появи *будителів* – перших ідеологів українського руху у Західній Україні. Це насамперед *«Руська трійця»* – *М. Шашкевич*, *І. Вагилевич* та *Я. Головацький*. Вони розгорнули широкі дослідження у напрямку історичного народознавства та етнографії, зокрема Галичини та Закарпаття.

У Харкові центр дослідження історії України склався довкола заснованого у 1805 р. університету. Там професор *І. Срезневський* почав у 1833 р. видавати збірник *«Запорожская старина»*, де вперше побачили світ наукові розвідки про козацьке минуле, уривки з козацьких літописів тощо. *І. Срезневський* написав першу історію Слобідської України. Його учнем був *М. Костомаров* – провідний історик, один із засновників першої української політичної організації Кирило-Мефодіївського братства, автор його програмного документу *«Книга буття українського народу»* (1846 р.). Костомаров приділяв особливу увагу «народному духу», тобто національному характеру і ментальності, він яскраво показав ментальні розбіжності між українцями і росіянами. Проте виникла ця організація вже в Києві. Там у 1834 р. був заснований університет, першим ректором якого став Михайло *Максимович* (1804–1873 рр.), який заклав основи всього подальшого розвитку тут історичної науки. Зокрема, за його ініціативою у 1843 р. почала роботу «Тимчасова комісія для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторові», що видала 15 томів надзвичайно цінних документів з історії України. У цій Комісії певний час працював і *Т. Шевченко*. Згодом у 1873 р. у Києві були засновані Товариство Нестора Літописця та Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства. Ці установи почали у 1882 р. видавати часопис *«Киевская старина»*, що став провідним історичним журналом України.

Варто згадати також діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, заснованого у 1839 р. Воно, а згодом також заснований у 1865 р. в Одесі Новоросійський університет стали головним центрами дослідження історії Півдня України (Новоросії). Зокрема, тут почалися регулярні археологічні розкопки античних міст, *А. Скальковський* надрукував унікальні документи канцелярії Війська Запорізького. Загалом протягом XIX ст. археологія набула значного розвитку. Особливу увагу спочатку

приділяли античним містам Причорномор'я та скіфським курганам. Проте згодом археологічні дослідження стали загальними. Варто відзначити відкриття у 1896 р. *В. Хвойкою* трипільської культури під Києвом.

В останній третині XIX ст. і на початку XX ст. в Україні плідно діяла вже ціла низка історичних товариств, історичні кафедри п'яти університетів (Київ, Харків, Одеса, Львів, Чернівці) та низка інших установ, виходили історичні часописи, був надрукований величезний масив історичних документів різних епох. Російський уряд ускладнював працю українських істориків, зокрема, кафедри історії України у Харкові, Києві та Одесі з'явилися лише після 1905 р. Проте в цілому історична наука в Україні тоді знаходилася на світовому рівні. Існували різні течії. Наприклад, *В. Антонович* (1830–1908 рр.) був лідером народницького руху (у Західній Україні народників називали народовці), що був наступником романтиків попередньої доби. Він приділяв особливу увагу добі Великого князівства Литовського та археології. *М. Драгоманов* (1841–1895 рр.) перейшов на позиції «бездержавного соціалізму», він став редактором першого безцензурного українського часопису «*Громада*» у Швейцарії. Там він співпрацював із знаменитим географом (і анархістом) українського (харківського) походження *Л. Мечниковим*, який у багатотомному виданні «*Земля і люди*» французькою мовою дав докладне висвітлення історії і географії України як окремої європейської країни. Погляди *М. Драгоманова* сильно вплинули на його племінницю *Лесю Українку* та на *Івана Франка*, що теж, до речі, написав багато історичних праць. Натомість у Харкові працювала історик позитивістського напрямку *О. Єфименко*, яка видала у 1906 р. двотомну «*Историю украинского народа*». Надзвичайно плідно також досліджував історію Слобожанщини професор *Д. Багалій*.

Та головною постаттю серед українських істориків того часу став *М. Грушевський* (1866–1935 рр.), що згодом став і визнаним політичним лідером українського руху. Він очолив створене у 1892 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові та створене у 1907 р. Українське наукове товариство у Києві. *М. Грушевський* є автором великої кількості історичних праць, серед яких головне місце займає його фундаментальна десяти томна «*Історія України-Русі*», яку він починає з доби антиків, тобто з IV ст. н. е. У своїх творах *Грушевський* ґрунтовно заперечував теорію про Київську Русь як попередницю Росії, приділив велику увагу прямій спадкоємності соціальних і політичних інститутів від Давньої Русі до Литовського князівства, Речі Посполитої і навіть козацької держави.

У бурхливі роки Першої світової війни, Української революції та відносно автономної Радянської України (1914–1929 рр.) розвиток історичної науки був дуже сильно пов'язаний з політичною боротьбою, яка точилася довкола. Важливою подією стало заснування у 1918 р. Української Академії наук (УАН) з історичним відділенням. Значну роль у ньому відіграв Д. Багалій, який у 1920-ті роки почав приділяти значну увагу соціальним рухам і економічній історії. Продовжував плідну діяльність і М. Грушевський. Варто згадати також автора фундаментальної тритомної «Історії запорозьких козаків» *Д. Яворницького*, який жив у Катеринославі. Там він, до речі, у 1919 р. співпрацював з *Н. Махно*. Натомість *В. Липинський* був ідеологом гетьмана Скоропадського. У його працях особливу увагу приділено політичним інституціям та історії суспільних еліт. *В. Липинський* був прибічником широкого залучення до українського державотворення неукраїнців, будівництва України саме як політичної нації. На противагу йому *Д. Донцов* створив концепцію інтегрального націоналізму, що абсолютизував саме етнічні коріння. Це був аналог праворадикальних рухів Західної Європи на зразок італійського фашизму. Під прямим політичним впливом комуністів, які захопили владу на більшості території України, тут виник марксистський напрямок в історичній науці. Його засновником був *М. Яворський*, який очолив Українське товариство істориків-марксистів. Він розглядав історію України окремо від історії Росії, що згодом коштувало йому життя. У цю бурхливу добу були видані нові підручники з історії України українською мовою, введено в обіг велику кількість нових історичних джерел, зокрема з новітньої історії України.

Проте в 1929–1934 рр. сталінський режим здійснив повне знищення української історичної науки. Більшість установ, зокрема, історична секція ВУАН були закриті, а більшість професійних істориків було репресовано. Потім, насправді, було знову відкрито Інститут історії УРСР, історичні факультети в університетах. Після смерті Сталіна у 1953 р. поступово відновлюються історичні дослідження, особливо із стародавньої і середньовічної історії, або із якихось вузьких тем, які були не так заідеологізовані. Із 1957 р. почав видаватися «*Український історичний журнал*», з 1965 р. – «*Архіви України*», з 1969 р. – «*Пам'ятки України*». У 1967–1974 рр. було видано 27-томну «*Історію міст і сіл України*», у 1977–1980 рр. – 9-томну «*Історію Української РСР*». Проте історія ХХ ст. у всіх подібних виданнях викладалася у надзвичайно спотвореному вигляді. Це була скоріше не історія, а її фальсифікація. Незважаючи на те, що основна

кількість праць, що друкувалися, була присвячена саме радянській добі, вони часто взагалі не мали наукового значення. Скажімо, лише у 1971–1975 рр. було надруковано понад 400 монографій, брошур та збірок документів з історії КПУ і КПРС. Узагалі на середину 70-х років ХХ ст. у наукових установах і вузах України працювало понад 2 тис. істориків КПРС, серед яких було 152 доктори і 1 083 кандидати наук. Це у 2,5 рази більше, ніж так званих громадянських істориків, оскільки курс історії КПРС був обов'язковим в усіх вузах і середніх спеціальних навчальних закладах. Проте і для «громадянських» істориків центральним завданням було визначено розробку проблеми «Ленін і Україна», яка мала проходити як наскрізна для всієї історії України.

У дещо кращому становищі знаходилися українські археологи. Центром їхньої діяльності був Інститут археології у Києві, історичні факультети деяких вузів та деякі музеї. У Радянському Союзі згодом ствердилася така практика, що перед великими будовами район майбутніх земляних робіт досліджують археологи. Загалом українські археологи здобули великих досягнень. Особливо це стосується сенсаційного відкриття поселень-гігантів (протоміст) трипільської культури. Їх відкрив військовий топограф *К. Шшикін* на аерофотознімках, а вперше розкопав у 1971 р. *М. Шмаглій*. Надзвичайний резонанс у світі мало також відкриття *Д. Телегіним* середньостогівської культури мідної доби, де вперше у світі приручили коня і почали їздити верхи. У тому ж таки 1971 р. *Б. Мозолевський* знайшов у кургані *Товста Могила* один з найбільших шедеврів ювелірного мистецтва всіх часів і народів – скіфську золоту пектораль.

Із 1920 р. дуже важливе значення мали закордонні емігрантські центри української історичної науки. Головним із них був Український вільний університет у Празі (після 1945 р. переїхав до Мюнхена). Провідною постаттю у ньому був *Д. Дорошенко*, автор двотомної «*Історії України*», яка була максимально наближена за стилем і структурою викладення матеріалу до тогочасних праць західних істориків. Згодом він видав «Історію України» англійською мовою. Він же у 1923 р. створив перший науковий «*Огляд української історіографії*». У міжвоєнний час українські історики продовжували працювати також у Західній Україні. Зокрема, у Львові *І. Тиктор* і *М. Голубець* видали «*Велику історію України*», на Закарпатті плідно працював *В. Пачовський*. Але ж під час Другої світової війни ці землі також увійшли до Радянської України. Отже, емігрантська наука залишилась

єдиним осередком справжньої професійної історичної науки України. *Вчені-емігранти (в тому числі ті, що виїхали під час Другої світової війни) першими розпочали реальне дослідження найбільш гострих питань історії України сталінських часів: репресій, голодомора 1932–1933 рр., Другої світової війни, післявоєнного руху ОУН-УПА, політичної історії України у післявоєнний період. Їхнім головним органом став журнал «Український історик», який з 1963 р. видається у м. Денвер (США). У 1965 р. було засноване Українське історичне товариство, яке очолив О. Оглоблін.*

З 1989 р. репресії і тиск комуністичної влади припинилися. Почали з'являтися раніше заборонені імена «буржуазно-націоналістичних» істориків. Проте на відміну від доби революції 1917–1921 рр. тепер сучасні історики в цілому майже не відіграли самостійної ролі у ствердженні нової національної свідомості. У перше десятиліття після здобуття Україною незалежності видана велика кількість раніш секретних документів і матеріалів, з'явилося багато нових цікавих робіт. Особливо варто відзначити розвідки *В. Верстюка з історії Української революції 1917–1921 рр.*, монографію *С. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)»*. Велике значення мав вихід 15-томного видання *«Україна крізь віки»* під редакцією академіка *В. Смолія*, директора Інститута історії НАНУ. Проте головним процесом цієї доби було все ж таки повернення Україною собі своєї власної історії – всього різноманіття думок дорадянських та емігрантських істориків. Головним було саме засвоєння забороненого у радянські часи ідейного спадку української історіографії.

Проте цей процес йшов і йде дуже непросто. Не випадково Україна визнала голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду лише у 2006 р., після *«Помаранчевої революції»*. Процес звільнення історії від міфів не закінчився й досі. Наприклад, лише у 2006 р. з'явилася перша справді наукова праця *А. Скоробогатова «Харків у часи німецької окупації»*, заснована на реальних архівних документах. Взагалі історія Другої світової війни – чи не найбільш спірна тема сучасної історії України.

Загалом новий етап розвитку історичної науки відрізняється багатоманітністю думок. У деяких випадках виникають альтернативні концепції історії України, часом із містичним присмаком, як у книзі *Ю. Канигіна «Шлях аріїв»*. Але все це – прояви тої свободи думок, яка повинна існувати у нормальному цивілізованому суспільстві.

1.5 Іноземні історики України

Писати про історію України почали ще античні історики. Проте крім *Геродота* ніхто з них не приділив населенню на території сучасної України скільки-небудь значної уваги. Більш-менш докладно писали про античні міста Північного Причорномор'я, зокрема про Боспорське царство у Криму. Про скіфів та сарматів (крім Геродота) згадували лише зрідка, а про давніх слов'ян не знали зовсім. Наприклад, знаменитий римський географ *Страбон* підкреслював, що римляни нічого не знають про народи, що живуть на схід від річки Ельба (Германії) і на північ від пониззя Дніпра (Борисфена), а також далі на схід і північ. Перша дуже коротка згадка про слов'ян (венедів) з'являється у римського історика II ст. н. е. *Корнелія Тацита*, а більш докладні розповіді про слов'ян латинською та грецькою мовами відомі лише з VI ст. н. е., коли столицею Східної Римської (Ромейської, Візантійської) православної імперії з переважно грецьким населенням замість Риму вже давно був Константинополь. Це праці готського історика *Йордана* та знаменитого візантійського історика *Прокопія Кесарійського*. Пов'язане таке загострення інтересу до слов'ян з простою причиною: в цей час вони починають жорстоку боротьбу проти Візантійської імперії, зокрема, поступово завойовують значну частину Балканського півострова та загрожують самій столиці імперії. Разом із тим їх іноді застосовують проти інших варварів. *Цікаво, що ромейські (візантійські) історики часто плутали слов'ян з сусідніми народами, називаючи їх то скіфами, то готами, то навіть гунами або аварами.*

Отже, з того часу і майже до сьогодні іноземні історики описували населення України і перш за все українців найчастіше або як грізних ворогів, проти яких довелося боротися, або як країну, через яку довелося подорожувати. *«Торгово-мандрівний» погляд* – це погляд ззовні, коли звертали увагу на якісь екзотичні для певного мандрівника риси культури, часто їх перебільшуючи або неправильно зрозумівши. Як не дивно, *«ворожий» погляд* бував більш об'єктивним, хоча й теж упередженим. Наприклад, чи не найцікавіший опис України і запорізьких козаків у першій половині XVII ст. залишив французький інженер Г. де Боплан, який взагалі-то займався будівництвом фортеці *Кодак* (сучасний Дніпропетровськ), призначеної саме для підкорення запорожців.

У XIX ст. на тлі загальноєвропейського розвитку історичної науки і загальноєвропейського ж зростання націоналізму у сусідніх з Україною

народів виникають виразно *антиукраїнські історичні міфи*. Отже, варто згадати *румунський* міф про так звану «Трансністрію» – територію між Дністром, Південним Бугом та Чорним морем, яку нібито заселили румуни з Молдавії, що потім чомусь забули рідну мову. Ще більше настирливо подібний міф румунські історики розповсюджують про Північну Буковину і особливо про Дунайську землю, де східнослов'янське населення безперервно проживає з часів Київської Русі. Дійшло до того, що коли ці землі після Першої світової війни опинилися під владою Румунії, українців там офіційно називали «румунами, що забули рідну мову». В *Угорщині* досі є історики, які вперто доводять, що населення Закарпаття не є українцями, а є окремою нацією «русинів», що, звичайно, начебто мають об'єднатися з «матір'ю-Угорщиною».

Широко розповсюджений міф *єврейських* істориків про нібито особливий антисемітизм українців. Наприклад, у шкільних підручниках Ізраїлю і досі розповідають про те, що українці за Б. Хмельницького у 1648 р. нібито вирізали «понад 100 тисяч євреїв». Різанина справді була, оскільки йшла війна і гинули як українці, поляки, так і євреї. Не було ніякого переслідування євреїв з боку українців за національною ознакою. За польським переписом на 1647 р. в українських землях жило всього 32 тис. євреїв, і до того ж більша їхня частина врятувалася втечею. Водночас повністю замовчуються причини такого негативного ставлення до євреїв – їхня ключова роль у закріпаченні українського селянства. Замовчується також той факт, що головними організаторами кривавих єврейських погромів на території України у 1918–1920 рр. були російські білогвардійці, а зовсім не українці. Отже, там вихваляють євреїв – радянських агентів, які не просто вбили у 1926 р. у Парижі *Симона Петлюру*, а й ще й спромоглися організувати галасливу кампанію брехні щодо українців, внаслідок якої французький суд присяжних виправдав вбивцю Симона Петлюри. Натомість у ізраїльських підручниках годі знайти бодай якусь згадку про чисельну перевагу євреїв у 1918–1938 рр. у керівництві Комуністичної партії України і у радянських каральних органах на території України, які брали участь у політичних репресіях проти українського народу в часи сталінського тоталітаризму.

Багато історичних міфів створено істориками сусідньої Польщі, якій довгий час належали українські землі. Головний польський антиукраїнський історичний міф – *міф про «цивілізаторську місію Польщі»* щодо українських земель. Польща дійсно відіграла значну роль у запозиченні

українцями елементів західної культури. Проте головним тут були власні зусилля українців. Насправді українці більше опиралися польській культурі, ніж спиралися на неї. По відношенню до українців Польща проводила політику ополячення і окатоличення. Незначною була роль власно Польщі у заселенні південноукраїнських земель. Узагалі всі досягнення Речі Посполитої, зокрема у боротьбі з турецькою агресією, приписують Польщі, хоча відомо, що саме українське козацтво було головною силою, яка стримувала і давала відсіч турецьким загарбникам. Багато перекручень було пов'язано і з висвітленням подій історії ХХ ст. Зокрема, у Польщі і досі дуже болісно сприймають тему польсько-українських конфліктів у 1918–1948 рр. Зокрема, українцями багато зроблено для чесного висвітлення подій так званої «*Волинської різанини*» у 1943–1944 рр. та польської операції «*Вісла*» у 1945–1947 рр. Польська влада замовчує злочин проти українців під час їх насильної депортації з історичних українських земель операцією «*Вісла*» у 1945–1947 рр. Деякі польські політичні кола ще й досі мріють повернути собі частину західноукраїнських земель, зокрема Львів.

Та найгірша ситуація склалася щодо істориків сусідньої *Росії*. *Замість об'єктивної інформації щодо України в Росії культивують цілу систему антиукраїнських історичних міфів.*

Перекручень не уникла навіть історія кам'яної доби. Зокрема, російські історики на відміну від німецьких та англомовних вперто і одностайно заперечують, що батьківщина всіх індоєвропейських народів знаходилася на території України. Вони ладні шукати таку прабатьківщину де завгодно, хоч в Арктиці, аби тільки не в Україні.

Натомість щодо більш пізніх часів працює інший механізм. Скажімо, у підручниках з історії Росії про скіфів досі написано, що вони жили «в южнорусских степях», або навіть «на юге России», хоча ті жили винятково на території України.

Уся подальша історія України просто привласнена Росією. Навіть більше: найзапекліші російські «патріоти» привласнюють Росії ранню історію всіх слов'ян взагалі (тобто і поляків, і болгар, і хорватів тощо), ототожнюють Росію з усім слов'янством або з навіть «православною цивілізацією» (тобто і з греками, румунами, грузинами...), що нібито завжди протистояла «ворожому Заходу».

Це особливо стосується доби *Київської Русі*. Безумовно, ця держава подібно до держави Карла Великого на Заході Європи об'єднала величезні території Східної Європи, не тільки зі слов'янським населенням. У межах

цієї держави дійсно відбулася певна культурна і навіть мовна уніфікація різних за походженням слов'янських племен, що й призвело тоді до формування східнослов'янської спільноти. Спостерігалася значна колонізація сучасної Центральної Росії з території українських земель. Західна частина Росії з містами Новгород, Псков, Рязань, Суздаль, Владимир входила до складу Русі. Усе це так. *Проте головний центр Русі – Київ із тих часів відіграє роль загально визнаної столиці саме України.* І, скажімо, київський князь Святослав з його вусами і «оселедцем» був набагато більш схожий на запорожців, ніж на московських царів. На відміну від пізно колонізованих слов'янами територій Росії саме Правобережна Україна є прабатьківщиною слов'янства, принаймні, зі скіфських часів. Саме Середнє Придніпров'я, тобто Центральна Україна з містами Київ, Чернігів та Переяслав стала історичним ядром Русі. *Отже, історія Києва, Чернігова та інших українських земель у жодному разі не є історією Росії. Крім того, Росія привласнила собі назву «Русь». Русь – це друга назва нашої Батьківщини – України.* Так само як місто Ахен – столицю Карла Великого ніхто не вважає давньою столицею Італії, а Рим ніхто не вважає давньою столицею Португалії чи Румунії (хоча мови румунів і португальців походять від мови стародавніх римлян). Узагалі у Росії була власна надзвичайно цікава давньоруська історія – того ж Новгорода або Суздаля.

Проте ж російські історики ще з початку XIX ст. обрали прямо протилежну позицію. Вони створили концепцію, згідно з якою єдиним спадкоємцем Київської Русі є сучасна Росія! Спочатку придворний історик *Н. Карамзін* побудував свою *«Историю государства Российского»* на основі династичного принципу: на його думку, ще до монгольської навали «центр державного життя» Русі переходить з Києва до Володимира на Клязьмі, а потім до Москви, тому що на території Росії продовжує панувати варязька княжа династія Рюриковичів. А оскільки Україна перейшла під владу чужоземних династій, вона перестала бути правонаступницею Русі. Насправді ж після монгольської навали саме на українських землях виникло Королівство Руське на чолі з Рюриковичами. А от територія сучасної Росії перейшла під владу династії Чингизидів на чолі з ханом Батием. І позбулася вона цієї влади лише у 1480 р., а через сто двадцять років Рюриковичі остаточно втратили владу в Росії. Натомість на території України до династії Рюриковичів належали такі провідні князі, як, скажімо, князь *Костянтин Острозький* (1526–1607 рр.), засновник знаменитої *Острозької академії*, що був воєводою Київським та фактичним правителем всієї України (а його

батько був великим гетьманом Литовським). У прагненні заперечити право українців на спадок Київської Русі, російський історик М. Погодін голосливо стверджував, що не тільки династія Рюриковичів, а взагалі все населення Київської землі після монгольської навали переселилося до Росії; а на їхнє місце згодом прийшли галичани. Цю відверто божевільну концепцію і зараз підтримує дехто з російських «патріотів».

Загалом, у свідомості росіян і зараз панує ідея про те, що саме Московська Русь є прямою правонаступницею Київської Русі, а український етнос – це наслідок загарбання «исконних русских земель» Литвою і Польщею. Власно, у російських історичних творах Україна взагалі – це збочення, яке треба виправити. Насправді ж саме російська культура виділилася як самобутня гілка східних слов'ян і набула азіатських рис під впливом татарської культури Золотої Орди. А суспільство Литовської держави безпосередньо успадкувало культурні та політичні традиції Київської Русі.

Подібними перекрученнями сповнена і вся подальша російська версія історії України. Повністю замовчують пряму зраду росіянами України у 1656 р., натомість паплюжать славетних українських гетьманів *І. Виговського* та *І. Мазену* за їхню рішучу боротьбу за українську державність, яку хотіло знищити московське самодержавство. Російські історики замовчують вирішальний внесок українців у перемоги Росії під час російсько-турецьких війн XVIII ст. Не згадують про антиукраїнські заходи царських урядів XIX ст. Росіяни особливо старанно уникають згадок про український етнічний характер таких територій у складі сучасної Росії, як Кубань, Острогожчина та Стародуб'я. Сповнене міфів російське бачення Другої світової війни. І нарешті, найбільш ганебний крок сучасної Росії: офіційне заперечення нею факту голодомору 1932–1933 рр. – найжахливішого акту геноциду XX ст.

При всіх разючих недоліках історіографії сусідніх з Україною народів варто все ж таки підкреслити надзвичайну важливість діалогу з ними. До речі, історія України ніколи не була винятково історією українців: тут жили також інші народи, вплив яких на політичний, економічний і культурний розвиток України був надзвичайно значним. Ми не зрозуміємо українських сектантських рухів XIX ст. без врахування впливу німецьких колоністів. Ми не зрозуміємо перше українське відродження у Харкові без впливу польських романтиків тощо. Абсолютно очевидно, що дуже значна частина сучасної

культури України розвивається російською мовою і етнічними росіянами. Отже, історія України – це історія всіх народів України.

В інших країнах, зокрема, на Заході, історії України приділяють набагато більше уваги. Зокрема, у багатьох провідних університетах працюють потужні українознавчі центри. Але ж таке положення склалось лише в останні роки. До того історія України привертала увагу незначної кількості фахівців, здебільшого українців за походженням. Наприклад, в Україні набула великої популярності *«Історія України»* відомого канадського історика українського походження *О. Субтельного*. Проте і ця праця містить типові недоліки західних праць з історії України. Зокрема, там стверджується, що могутній рух капіталістичної модернізації другої половини XIX – початку XX ст. обходив українців, які залишалися винятково селянською нацією. Стосовно Східної України це абсолютно не відповідає дійсності: ми тут бачимо потужну українську буржуазію. Так само і серед таких верств робітничого класу України, як залізничники та телеграфісти, абсолютно переважали українці, що доводить їхню активна участь у створенні Центральної Ради у 1917 році. *Узагалі для «діаспорних» істориків, зважаючи на їхнє походження, характерна надзвичайно гіпертрофована увага до подій у Західній Україні, переважно у Галичині. Натомість дуже стисло і неточно висвітлюється історія Східної і Південної України. Дуже часто вони взагалі не розрізняють росіян і російськомовних українців, що є далеко не одне і те ж. Адже такі провідні постаті історії України XX століття, як П. Скоропадський, Н. Махно або Л. Кучма, були цілком російськомовними.*

Найсучасніша світова історіографія України поступово виправляє помилки попередніх часів. Тепер Україну вже не плутають з Росією.

Запитання для самоконтролю за темою 1

1. Що таке історичні джерела?
2. Назвіть основні різновиди усних, письмових і речових джерел.
3. Назвіть основні різновиди зображальних джерел.
4. Які допоміжні історичні дисципліни Ви знаєте?
5. Які саме природничі дисципліни мають значення для дослідження історії?
6. У чому різниця між археографією і палеографією?
7. У чому полягають методи історичного дослідження?

8. Які три етапи пройшла українська історична думка до кінця XIX ст.?
9. У чому головна заслуга М. Грушевського як історика?
10. Чи можна вважати істориків КПРС справжніми істориками?
11. У чому сутність сучасного етапу розвитку української історичної науки?
12. Який історик узагалі першим написав про Україну?
13. У чому цінність «ворожого» погляду на Україну?
14. Укажіть на основні перекручення історії України з боку румунських, польських та єврейських істориків.
15. Укажіть на основні фальсифікації історії України з боку російських істориків.

Термінологічний словник

Антропологія – наука про людину. У нашій традиції антропологією називають науку про фізичну, біологічну природу і будову людини. У країнах Заходу антропологією часто називають комплексну науку про людину, тобто це слово є синонімом гуманітарних наук в цілому і особливо культурології.

Артефакти – будь-які предмети, явно оброблені чи змінені людьми.

Документи – письмові тексти та зображальні матеріали, що мають правове значення. Найбільш важливою особливістю документа є те, що він створюється безпосередньо під час тої історичної події, про яку у ньому йдеться мова. Отже, документи створюють сучасники і безпосередні свідки, часто учасники подій.

Епіграфічні пам'ятки – давні надписи на твердих матеріалах – на якихось речах, на стінах будинків та храмів, на камінні та на уламках кераміки, а також будь-які давні надписи, що знаходять під час археологічних розкопок.

Історичні джерела – носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності.

Метод історичного дослідження – спосіб, у який різні історики залучають різні історичні джерела, дають різні тлумачення тих самих історичних джерел та по-різному оцінюють значущість тих чи інших історичних джерел.

Нарративні письмові джерела – письмові матеріали, що містять розповідь (нарратив) про певні історичні події.

Нумізматика – наука про стародавні та сучасні грошові знаки, тобто монети та паперові гроші.

Статистичні матеріали – це масові кількісні дані про важливі показники життя суспільства та співвідношення між ними. Статистичними є дані переписів населення, збирання податків, обрахунку земель тощо.

ТЕМА 2

ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ В УКРАЇНІ

2.1 Зародження та розвиток етнографічних знань і досліджень в Україні

На основі локальних особливостей традиційної матеріальної і духовної культури та побуту народу визначаються певні *етнографічні групи* й *історико-етнографічні* зони чи регіони території його розселення. Локальні відмінності й різновиди традиційної культури характерні для всіх відносно великих народів, що займають значну територію. Походження етнографічних груп у складі народності чи нації різне. Часто це нащадки колишніх племен, котрі злилися у народність, зберігши певні особливості побуту, матеріальної і традиційної духовної культури, мови тощо.

Етнографія (з грецької етнос – народ і графо – пишу) – це наука, яка вивчає культуру і побут народів світу, їхній етногенез, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки.

Етнологія (з грецької етнос – народ і логос – наука, вчення) – теоретична наука, яка досліджує суспільно-філософські народознавчі проблеми.

Крім того, етнографія дає розуміння свого народу, його відмінних рис у порівнянні з іншими народами, особливості ментальності, світосприйняття. *Усвідомлення себе як «ми» (український народ) і протиставлення «вони».* «Ми» – всі, хто говорить нашою українською мовою, живе одним життям, володіє національною історичною і культурною пам'яттю українців, знаннями, досвідом, мораллю, релігією, певною територією. «Ми» – український народ, із набором специфічних рис характеру – *«ментальністю».*

Ментальність – це тип світовідчуття, який ґрунтується на етнічних образах та символах, що зумовлюють стереотипи поведінки, оцінку певних подій чи осіб, ставлення до навколишньої дійсності.

Безпосереднє спостереження і опис звичаїв, побуту світогляду народу – це основний метод дослідження в етнографії. Крім того, вона широко використовує письмові джерела, речові пам'ятки, дані археології, антропології, географії, фольклористики, мовознавства.

Першою спробою описати етнографічні особливості племен і народів в Україні можемо вважати *«Повість минулих літ»*. Літописець намагається накреслити генеалогію народів світу, іноді подаючи їхні культурно-побутові особливості, описує племена Київської Русі, вказуючи місця їхнього розселення, відмінності у звичаях, обрядах. Спроби етнографічних описів наявні в *«Галицько-Волинському літописі»*, у якому згадуються народи, які межують із Руссю: ляхи, литовці, угри, чехи, половці, жмудь, ятвяги, татари, німці, євреї. Тут же знаходимо відомості про звичаї кожного народу, описи костюмів (наприклад, костюм князя Володимира Васильковича).

До цінних етнографічних джерел можна віднести стародавні малюнки, ілюстрації до книжок, фрески, скульптурні чи рельєфні зображення людей, споруд, предметів побуту. Наприклад, у хроніці *Георгія Арматола* міститься 127 ілюстрацій, які відтворюють архітектуру, церкви, одяг, обряди, народні вірування. Описи звичаїв, одягу часто знаходимо в фольклорі, особливо в *козацьких думах*. Чимало цікавих відомостей про українців залишили нам іноземні мандрівники, посли, купці, які подорожували Україною: *Амвросій Контаріні, Гійом Л. де Боплан, П'єр Шевальє, Павло Алепський* та інші. Початком української етнографії стали XV–XVII ст. Це був період нагромадження етнографічних знань.

Другий етап – період наукового збирання та осмислення етнографічних матеріалів. У 1772 р. з'явилась праця *«Описание свадебных украинских простонародных обычаев в М. России и в Украинской губ., також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых»*. Автором цієї унікальної пам'ятки української фольклористики був *Григорій Калиновський*, офіцер російської армії, українець за походженням.

Становлення української етнографії як окремої наукової дисципліни відбулося в середині XIX ст. Її розвиток тісно пов'язаний з іменами *Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Павла Чубинського, Миколи Сумцова, Володимира Шухевича, Федора Вовка, Дмитра Яворницького* та багатьох інших видатних діячів української культури. Значний внесок у розвиток українського народознавства зробили письменники *Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський* та інші. Провідну роль у дослідженнях з етнографії відіграло *Львівське наукове товариство ім. Т. Шевченка*, за якого у 1898 р. була створена *Етнографічна комісія*, яка видавала *«Етнографічний вісник»*, *«Матеріали до українсько-руської етнології»* та ін.

Нині дослідженнями з етнографії займаються інститути Академії наук України, етноцентри, музеї, навчальні заклади, які видають наукові записки, монографії, науково-популярні журнали, методичні посібники тощо. Народознавчі студії друкують журнали *«Народна творчість та етнографія»*, *«Родовід»*, *«Берегиня»*, *«Український світ»*, *«Пам'ятки України»*, *«Українська культура»*, інші видання, серед них і регіональні.

Самобутність українського народу зумовлюється специфічністю його історичної долі, що включала, зокрема, драматичні сторінки міждержавного членування України на окремі частини. Це підсилюється особливостями традиційної етнокультурної основи, котра навіть біля своїх витоків не була цілісною, а складалася з різних етноплемінних об'єднань. У подальшому дроблення Київської Русі на окремі князівства заклало основу для історико-етнографічного районування.

2.2 Етнографічне районування в Україні: історична обумовленість та сучасна характеристика

На появі етнографічних груп українців позначилося, безсумнівно, перебування їх на тих чи інших етапах історії у складі різних держав (Литви, Польщі, Росії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини, Румунії), розлогість її етнічної території і наявність на ній таких природних перепон, як великі ріки, гірські хребти, природні умови. Територіальне роз'єднання українського народу стримувало його *етнокультурну консолідацію*, поглиблювало *локалізацію культури*. Отже, *етнографічне районування – це поділ території на локальні культурно-побутові групи населення, які мають спільні риси мовного, звичасвого, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками з сусідніми народами*. Сьогодні прийнято виділяти в Україні такі *історико-етнографічні землі: Бойківщина, Буковина, Волинь, Галичина, Закарпаття, Лемківщина, Надсяння, Засяння, Поділля, Полісся, Покуття, Прикарпаття, Сіверщина, Слобожанщина та інші*. Кожна з земель вирізняється самобутністю народного будівництва, одягу, господарськими заняттями, звичаями та традиціями, що сформувалися під впливом природного середовища та історичних особливостей.

Кожна з названих вище земель, зі свого боку, поділяється на декілька *історико-етнографічних областей*, які складаються з *регіонів*, а ті – з

історичних зон, на терені яких нерідко формувалися *етнографічні райони*. Варто, однак, зазначити, що всі ці поділи мають доволі умовний характер. Сучасне життя веде до прискорення міжетнічної інтеграції, згладжує етнографічні особливості окремих регіонів.

Походження *етнографічних груп* обумовлене такими факторами:

1. Нащадки колишніх східнослов'янських племен стародавньої території України, які злилися в етнічну спільноту, зберегли особливості побуту, мови, духовної та матеріальної культури.

2. Асиміляція у складі українського народу інонаціонального населення або цілої групи народів.

Під *етнографічною групою* або *субетносами* розуміють певну групу людей, що належить до конкретного етносу. Вона зберігає традиційні елементи побутової культури, діалектні відмінності в мові і складає історико-культурну спільність. Традиційно-побутові особливості етнографічних груп (субетносів) виявляються в одязі, житлі, звичаях, обрядах, фольклорі, народній музиці та декоративно-прикладному мистецтві.

На появі етнографічних груп українців позначилося, безсумнівно, перебування їх на тих чи інших етапах історії у складі різних держав (Литви, Польщі, Росії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Туреччини), розлогість її етнічної території і наявність на ній таких природних перепон, як великі ріки, гірські хребти, природні умови.

Особливості окремих груп етносу визначають:

1. Природні умови.
2. Географічне положення.
3. Стихи та інтенсивність культурно-побутових зв'язків з іншими етносами.
4. Переселення.
5. Змішування населення внаслідок міграційних процесів, депортацій.

Причини етнографічного поділу України:

1. Самобутність українського народу зумовлюється специфічністю його долі, що включала драматичні сторінки міждержавного членування України на окремі частини.

2. Це підсилюється особливостями традиційної етнокультурної основи, котра навіть біля своїх витоків не була цілісною, а складалася з різних етноплеменних об'єднань.

3. У подальшому дроблення Київської Русі на окремі князівства заклало основу для історико-етнографічного районування.

Етапи етнографічного районування України:

I етап VI–X ст. Пов'язаний із етноплемінними утвореннями. Якщо зіставити територію розселення східнослов'янських племен з історико-етнографічними регіонами, то можна побачити, що деякі з них певним чином співпадають. Зокрема, територія Середньої Наддніпрянщини приблизно співпадає з територією розселення полян, Волинь – волинян, Полісся – деревлян і т. ін.

II етап XI–XIV ст. Пов'язаний з процесом дроблення держави на окремі етнотериторіальні частини, головною одиницею серед яких була земля. Тривалість такої самостійності відбивалася на етнокультурних особливостях населення землі, сприяла поступовій трансформації землі як політично-територіального утворення в етнічну землю.

III етап XV–XIX ст. Регіональна своєрідність етнічності населення України різко окреслюється на третьому етапі у зв'язку з колонізацією її окремих земель сусідніми державами, а також колонізацією українцями «вільних» земель Півдня і Сходу.

Система етнографічного поділу України:

Історико-етнографічна земля → Історико-етнографічні області → Регіони → Історичні зони → Етнографічні райони

Варто зазначити, що всі ці поділи мають доволі умовний характер. Сучасне життя веде до прискорення міжетнічної інтеграції, згладжує етнографічні особливості окремих регіонів.

Таким чином, історико-культурні особливості історико-етнографічних регіонів України не мають критичного характеру для цілісності України. Не існує жодних об'єктивних підстав мовного, етнічного, історико-культурного змісту для відокремлення українських регіонів від України. Незважаючи на певні історико-культурні особливості своїх регіонів на думку істориків та етнографів Україна є цілісною етнокультурною спільнотою.

2.3 Основні історико-етнографічні регіони України

Полісся. Почнемо з Полісся, яке поділяється на три історико-етнографічні області: *лівобережну, центральну і західну*. Кожна з них складається з декількох історико-етнографічних регіонів. Це північ Сумської, Чернігівської, Київської, Житомирської, Хмельницької, вся Рівненська і Волинська (крім південно-західної її частини). Літописна назва племені

сіверян трансформується в пізнішу самоназву північних сумчан – «*севрюки*». На Чернігівщині населення середньої течії Десни іноді називають *литвинами*, що в давнину означало належність їх до Литовської держави. Населення, що живе на північ від Ковеля, Луцька, Рівного і до кордону з Білоруссю, називається *поліщуками*.

У центральному Поліссі збереглися дуже архаїчні культурно-побутові риси, успадковані ще від племен древлян та сіверян. На жаль, чорнобильське лихо не обминуло як людей – носіїв цієї давньої культури, так і пам'яток, створених ними. Масове переселення в інші регіони України, змішування їх з місцевим людом має призвести до втрати їхньої етнографічної цілісності.

Основні особливості Полісся виявляються в типі поселень: це переважно вуличні (без провулків) з невеликою кількістю дворів села. Хати з дерева і не мазані, з великими сіньми. В умовах ведення лісового скотарства розвинувся тип замкнутого двору, схожий до гуцульського.

Свої особливості мало і поліське землеробство; орали сохою-литовкою, яка в інших землях не збереглася. Північно-волинське ярмо теж не має аналогів в Україні, воно схоже на південнослов'янське. Тут застосовували також одноколісний плуг. Поліське ткацтво – найархаїчніше явище української культури. Тут прями на веретені з пряслицем.

Одяг жінок відзначався головними уборами – білими хустками, які пов'язувалися на зразок найдавніших *наміток*. Чоловічі головні убори – повстяні шоломи, або смушкові шапки, які називали *йолом*. Чоловіки традиційно носили сорочку поверх штанів. Природні умови (наявність лісових боліт) стали причиною збереження архаїчного взуття – *личаків*, які носили і чоловіки, і жінки. На думку деяких дослідників це пояснюється порівняно великою бідністю населення.

Чернігівське Полісся близьке за культурою до Полтавщини. Тут, як і на Полтавщині, жінки носили *плахти*, які не відомі на Волині. Одноколісний плуг затримався тільки на Чернігівщині.

Волинь. Цікавими етнографічними особливостями відзначається Волинь. Із VI ст. ці землі належали племенам дулібів, волинян, бужан. **Волиняни** були могутнім племенем, мали 70 міст типу замків із столицею в місті Волинь. Це єдина історико-етнографічна земля, мешканці якої зберегли свою назву ще з князівської доби.

Архітектура Волині зазнала значних змін, які тут відбуваються швидше, ніж в інших місцевостях: хата, кухня і присінок уже схожі з південними зразками. Дахи хат мають фронти різної форми. Жінки носили

кольорові вовняні спідниці-літники та кольорові фартухи. Деякі елементи одягу тут подібні до подільських та галицьких. Так жіноча сорочка і чоловіча шапка схожі на подільські. Архаїчний звичай відтинання коси у молоді на весіллі зберігався у західній Волині, як і в гуцулів та галичан, ще на початку ХХ ст.

Західна Україна. Галичина з прилеглими до неї Закарпаттям і Буковиною тривалий час були ізольовані від основної частини України. Тут помітні впливи культур поляків, угорців, словаків. Назву Галичина пов'язують із племенем Геродотових *алазонів (галізонів)*. Геродот розмістив їх у межиріччі Дніпра і Південного Бугу. Така гіпотеза була б правомірною, якщо припустити, що ці племена перемістилися на захід. Цікавою гіпотезою є думка *Олексія Стрижачка* про кельтське походження назви і самого населення Галичини. Це підтверджується багатьма топонімами та етнонімами спільного походження як у Галичині, так і в Галлії у Франції, у Галатеї у Малій Азії, тобто на всьому шляху, який подолали ці племена. Греки називали кельтів галатами, римляни – галлами. Цікаво й те, що в південній Галлії є історична провінція Руссийон, столицею якої було місто Русцино, а трохи північніше – місто Рутени, населення якого ще і нині називає себе рутенами.

Галицьке Прикарпаття є перехідним етнографічним районом між Карпатами та Поділлям. Зберігаючи основні риси культури, спільні з населенням Карпат, воно має і свої оригінальні особливості. До наших днів у Чернівецькій області збереглися *хати-мазанки*, які можна вважати поліпшеним варіантом трипільських будівель: стіни, стеля, підлога для спання, двері і лави – все це виплетене з лози. На Тернопільщині переважають садиби на кількох терасах: на верхній – хата, на нижній – господарські будівлі. Такого типу забудови характерні також і для Поділля.

Одяг жінок відрізнявся від одягу інших регіонів тим, що жінки тут не носили корсета, замість нього була коротенька безрукавка з перехватом на талії – *камізьлька*. Чоловічий одяг – полотнянка, опанча з відлогою схожий на подільський. Жіночий козушок – *кабат, кофто* подібний одяг приталеного крою, близький до закарпатського сіряка. Дівчата заплітали коси в дрібушки. Головним убором у дівчат був вінчик.

Мешканці гірських районів Карпат зберегли найархаїчніші риси культури. Ще до 40-х років ХХ ст. тут зберігалися залишки ручного землеробства (у Закарпатті залишки підсічно-вогневого землеробства), а в деяких місцевостях обробіток землі з допомогою рискаля і сапи (на Івано-

Франківщині). У гірському скотарстві багато спільних рис зі степовим, проте воно має свої особливості: тільки в гірських скотарів жінки не допускаються до роботи на полонинах, тільки вівчарі зберегли обряди, пов'язані з культом вогню. Пастухи полонин вдягалися в сорочки, прокип'ячені в лою, змішаному з іншими жирами. Архаїчні риси збереглися також в обрядах по покійнику, які вірогідно залишилися ще з княжої доби.

У гірських районах і влітку, і взимку носять *кентар* (це куртка до пояса, часто багато вишита, вдягалась через голову і була без рукавів. Його подальшим розвитком став *кожух*. І той, і інший робили з овчини. Потрібно зазначити, що вишивка на заході і півночі України має геометричні форми, а на всій іншій переважає рослинний орнамент. Щоб уже закінчити з вишивкою зазначимо, що на цій землі використовувались чорні, жовті, зелені, червоні кольори. На Поділлі переважали чорні барви ниток, а на Слобожанщині більше любляли червоні і чорні, менше сині і білі. До речі, чим більше вишивки і чим вона яскравіша, тим молодший вік господаря.

Давні типи житла з коморою, розміщеною позаду хати, характерні також і для поляків. Житло також має галерею, в інших районах вона поширилася значно пізніше.

У цьому регіоні можна виділити дві етнографічні області: *Буковину і Покуття*, які мають свої локальні особливості. Назва Буковини походить від назви дерева бук, буковий ліс. Така назва зафіксована у грамотах молдавських господарів з XIV століття, коли ця територія підпала під владу Молдавії. У господарстві Буковини переважає землеробство, був поширений безколісний плуг, який застосовувався аж до початку XX ст. Хати частково нагадували гуцульські, частково мазались, як на Правобережжі. Чоловіки-буковинці носять широкі шкіряні пояси та кольорові торбинки через плече, як і гуцули. Жіночі сорочки двох типів: тунікоподібна та волоська. Запаска називається горбатою. Вона схожа на гуцульську, але має горизонтальний крій, як молдавська катринца. Верхній одяг – *кирея* або *манта*.

Назва Покуття походить від назви смт Кути Косовського району Івано-Франківської області. Нині Покуттям прийнято вважати рівнинну частину Івано-Франківщини між Дністром і Прутом.

Етнографічні особливості Покуття мають багато спільного з Буковиною та Гуцульщиною, проте є й оригінальні риси. Подвір'я має своєрідне планування типу «*дворядної зв'язі*». Інтер'єр хати відзначається великою кількістю барвистих тканин, вишивок. На ліжках викладають по кілька вишитих подушок, на жердках вивішують рушники, а над ліжком –

одяг. Мальовнича кераміка також була окрасою покутської хати: миски, глечики різної форми і різного призначення. Одяг відрізняється від гуцульського і буковинського переважно візерунками, вишивками, а не кроєм. Чоловіки носять сорочку поверх штанів, одягають торбинку через плече. Жінки підтикають запаску, як на Буковині. **Сердак** тут носили довгий, **опанчу** – подільського типу.

У Карпатському регіоні є три етнографічні групи: **лемки**, **бойки**, **гуцули**. Розглянемо особливості культури і побуту кожної з них. Лемки живуть по обидва схили Бескиду, між річками Саном та Попрадом. Це автохтонні жителі Карпат: перші згадки про них у писемних джерелах з'являються в VI ст. До лемків за етнографічними особливостями культури належать русини, які через різні історичні обставини опинилися на територіях різних держав: Угорщини, Польщі, Словаччини, України. Значна частина цих українців асимілювалася місцевим населенням. Наприклад, у Словаччині їх було близько 200 тис., нині лишилося близько 40 тисяч; у Польщі під час операції «**Вісла**» в 1947 р. русинів було примусово вивезено з рідних земель і розселено по всій країні. Тому визначити місця їхньої локалізації нині важко.

Отже, лемки є найзахіднішою групою українців. Назву свою, ймовірно, отримали від сусідніх народів за вживання поширеної тут діалектної частки лем, що означає «**тільки**», «**лише**». Самоназва їх – **русини** або **лемаки**.

Народний одяг Лемківщини має специфічні риси, що сягають коренями князівської доби. Це **плащоподібна чуга** з широким коміром та шнурками. Інші стародавні види одягу: **сіряк**, **лейбик**, **опанча**, **сірманя** (одяг з пелериною). Тільки у лемків лишився **обрус**, який накидається (а не пов'язується) на голову, а також чоловіча сорочка з розрізом іззаду.

Жінки лемків носили **фарбан** – спідницю з безліччю складок. **Катанка** по формі була схожа на кептар, але шилась із вовняної тканини. Лемки любили синій колір. Всього лемками себе вважають 250 тис. українців в Америці, скільки ж в Галичині, 150 тис. у Закарпатті, 50 тис. у Сербії, інші в Словаччині і Угорщині. Отже, разом усіх лемків-українців живе в світі більше 700 тис.

Бойківщина – історико-етнографічний регіон на заході України, який охоплює гірські райони сучасної Львівської та Івано-Франківської областей між верхів'ями річок Сяну і Лімниці та Закарпатської області між річками Уж і Торець, а саме південно-західну частину Рожнятівського, майже весь Долинський район Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський,

південну частину Стрийського, Дрогобицького, Самбірського, більшу частину Старосамбірського районів Львівської області, північну частину Міжгірського, Великоберезнянського та Воловецького районів Закарпатської області. Сьогодні частина етнографічної Бойківщини входить до складу Польщі, Словаччини. Територія розселення бойків складає близько 8 тис. км². Походження назви Бойківщина пов'язують із найменуванням корінних жителів бойків, які часто вживали в мові слово «*бойе*» у значенні «*так*». Самі бойки цю назву не люблять, дехто вважає її глузливою, тому віддають перевагу назві «*верховинці*».

Для поселень бойків дуже характерний замкнутий двір, де будівлі розташовані в одну лінію. Клуня називається *боїско*. Оригінальний стародавній звичай мали жінки для укладання волосся. У буденні дні заміжні жінки від закладених під очіпок кіс відділяли по пасму волосся з обох боків так, щоб воно спускалось на груди. На свята ж волосся повністю розпускалось на спину, навіть якщо воно було довшим, ніж до пояса. Розпущене волосся покривали *півкою*, давнім видом намітки (прямокутне полотно або перкаль з вишивкою на одному з країв). Чоловіки також носили довге розпущене волосся, яке іноді заплітали в дві коси – це було дуже архаїчне явище, зафіксоване тільки у бойків. Бойки любили темно-сірий колір. У бойків, як і у лемків, верхня і нижня частини сорочки були відокремлені, верхня була дуже короткою, нижня називалась подолкою. Чоловічий сердак був довший від гуцульського і був більше схожий на свиту. *Узагалі, одяг бойків відзначається біднішою гамою кольорів порівняно з лемками і гуцулами.* Для чоловіків був характерний *бриль* (широкий капелюх), *личаки* (легке міцне шкіряне взуття) і *черес* (широкий шкіряний пояс). Головним заняттям традиційно було землеробство і скотарство, лісові роботи, нафтові промисли, художні ремесла.

Гуцули проживають у сучасних Верховинському, Косовському, Надвірнянському районах і Припрутських селах Коломийського району та територія Яремчанської міськради Івано-Франківської, Винницький і Путильський райони Чернівецької, Рахівський район Закарпатської областей. Їхня територія становить 9 200 км². Тут у 6 містах, 13 містечках та 243 селах проживає 470 тисяч мешканців.

Походження назви гуцулів досі викликає дискусії серед учених. Найпоширеніші гіпотези – від молдавського *гуц*, *гоц*, що означає «розбійник». У XVII–XVIII ст. серед гуцулів було чимало *опришків* – повстанців, народних месників, благородних розбійників, які вели

партизанську війну з гнобителями. Мовознавці пов'язують цю назву з дієсловом *кочувати* через форми *кочул, гочул*, що не зовсім переконливо. Немає також достатніх аргументів на підтвердження гіпотез про походження цієї назви від назви тюркського племені уци, або давньоруського племені уличі. Отже, назва досі лишається не зовсім зрозумілою. Самі гуцули не називають себе цим словом, яке, можливо, в давнину було для їхніх предків образливим.

В. Шухевич писав: «Всім укладом свого життя, своїми нравами і звичаями гуцули відрізняються від своїх співвітчизників, що живуть у Карпатах і далі на захід. Зокрема, гуцульський костюм являє собою особливе й видатне явище; більш за все він відзначається великою кількістю металічних прикрас, що дуже красиво виділяються на темно-червоному фоні їхнього одягу».

Оригінальність культури гуцулів стала причиною гіпотез про походження їх від кавказців, котрі змішалися з українцями (*Ф. Вовк*), або фракійців. *В. Січинський* знаходить у гуцульській архітектурі чимало спільних рис із культурою давніх етрусків. Архаїзм давніх гуцульських будівель полягає насамперед у типовому замкненому подвір'ї – своєрідній фортеці, яка має тільки ворота і хвіртку. Кожна гуцульська хата нагадує своєрідний музей народного мистецтва: всі речі повсякденного вжитку (посуд, меблі, килими, одяг, зброя) прикрашаються різноманітними візерунками, різьбою, вишивками, художнім розписом тощо.

Традиційно-побутова культура гуцулів характеризується багатьма особливостями. Вони були єдиними у складі українців, у кого скотарство, а не землеробство, було провідною галуззю господарства. Проте живучи в горах, гуцули не забули землеробства, тим більше, що в жнива вони спускалися в долини на заробітки. Землеробська термінологія гуцулів уся слов'янського походження, тоді як термінологія тваринництва має багато слів волоського (молдавського) походження: *бербениця* – діжка, *бриндзя*, *будз* – назва сирів, деякі назви рослин і тварин.

Типові гуцульські прикраси *клокічки* – намисто з плодів, яке носять як жінки, так і чоловіки. Можливо, у давнину воно було ритуальним або оберегом. *Нараквиці* – чоловічі та жіночі прикраси у вигляді браслетів, плетених із вовни, прикрашених геометричним орнаментом. З часів Київської Русі збереглися жіночі *чільця* – налобні прикраси. *Згарди* – литі з металу хрести, нанизані на ремінець, які носять жінки, не зустрічаються

більше ніде в Європі. Лише в гуцулів зберігся плащеподібний ритуальний одяг нареченої (гуля), який нагадує давньоруське корзно.

Особливі і гуцульські штани: *холоші* вишиваються із зворотного боку яскравою вовною, а потім вивертаються вишивкою наверх. Сорочка носить поверх штанів. *Онучі* та *шкарпетки (капчурі)* вишиваються по краях. Жінки носили *доколінниці* – ногавиці з білого сукна (в холодну пору року). Доколінниці – стародавніші від жіночих штанів. Гуцулки також носили головні перемітки – *убруси*. Безрукавний одяг називався: *гуля, гуня, манта, чуга*.

Характерна дівоча налобна прикраса, схожа на давньоруські рясна, потребувала багато праці і була святковою. Її готували всі дівчата і жінки для старшої дочки: поки старша не виходила заміж, молодші не мали права вдягати цей головний убір.

Культурно-побутові особливості населення Закарпаття позначені деяким впливом сусідніх народів: так звана *волоська сорочка* з чотирикутним вирізом нагадує молдавську (не варто плутати: волохи – молдавани, а валахи – румуни). На Закарпатті до початку ХХ ст. збереглися будівлі кількох сімей в одному подвір'ї, відомі ще з описів ХVІІІ ст. Типовим для закарпатців є народний верхній одяг з ворсу гуня, який має плащеподібну форму і поширений також серед угорців. Збереглося також кілька видів короткого чоловічого і жіночого верхнього одягу *уйош, сірак, кожух (губа)* без рукавів. Дівчата носили гірляндочки з квітів (косиці) над вухами – традиційна прикраса. Набедренник – одягом жінок є лише *фартух* (плат), який закриває сорочку тільки спереду. З їжі тут цікаві ячні коржики. Землеробство, як і в горах, підсічно-вогневе.

Поділля відоме в українських літописах під назвою «Пониззя», тобто «Русь нижня», а з ХІV ст. ця назва оформилась як Поділля, тобто «Русь долішня». Із кінця ХVІІІ ст. до початку ХХ ст. тут була Подільська губернія, до якої входило 12 повітів. Нині це території між Південним Бугом і Дністром: Вінницька область, південь Хмельницької і Житомирської, північ Одеської, східні частини Чернівецької й Тернопільської областей.

Поділля. Особливості культури та побуту Поділля зумовлені історичною долею цього краю. На рубежі ХVІ–ХVІІ ст. постійні напади татар призвели до руйнування поселень, господарства, занепаду економіки та культури. Крім того, тривале проживання на Поділлі поляків спричинилося до взаємовпливів у культурно-побутовій сфері. За свідченням деяких

етнографів польські жінки запозичили в українок чимало прийомів та візерунків вишивок, крою сорочок та інших елементів одягу.

Поділля умовно можна поділити на три етнографічні області: *Західне, Східне Поділля та Подністров'я*. Кожне з них має свої локальні особливості. Пагористий рельєф цієї місцевості створив неповторну картину подільських поселень: житла розташовують на різних рівнях, щось схоже до карпатських сіл. Іноді садиби височіють над вулицею на 10 метрів. Подільські житла мають дуже мальовничі настінні розписи, нанесені на свіжо вимазані глиною і побілені стіни, піч, сволок тощо. Стіни також прикрашаються різноманітною розписною керамікою. Одяг подолян надзвичайно барвистий і, мабуть, найбагатший у різноманітності візерунків. Жіноче вбрання складалося з таких елементів: *сорочка, плахта*, а пізніше *спідниця, фартух, пояс* або *крайка*. Фартухи, на відміну від польських, уже в XVII ст. вишивалися. Голову жінки пов'язували *наміткою, рантухом*, які кілька разів складали і обвивали голову під підборіддям, закриваючи чоло, а обидва кінці опускали через плечі. Як на Гуцульщині і на Західній Волині, заміжні жінки мали втяте волосся, тому вони одягали *кибалку* – дерев'яний обручик, що гарно тримав хустку. Чоловічі сорочки були тунікоподібні з високим стоячим коміром. Взимку жінки і чоловіки носили *кожухи* з приталеною спинкою, вишиті кольоровим шовком. Нашийними жіночими прикрасами були *пацьорки* (скляне намисто). *Ланцюжки, тердани* (плетені з бісеру прикраси), *монети, хрестики*.

Середня Наддніпрянина. Цей регіон ще називають *Центральною Україною*, або *Подніпров'ям* (хоча остання назва може стосуватися всієї течії Дніпра). Тому точнішою назвою краще вважати саме Середня Наддніпрянина. Мова йде як про Лівобережжя, так і про Правобережжя. Сюди належать південні райони Київщини й Чернігівщини, південно-західні райони Полтавщини, північні Кіровоградщини, Черкащина та північно-західні райони Дніпропетровщини. Це території, де найактивніше відбувалися процеси етнічного формування українців.

Середня Наддніпрянина завжди відігравала провідну роль у політичному і культурному житті України. Тут виростили значні центри торгівлі як внутрішнього ринку, так і зовнішнього, міцніли міста, що особливо вплинуло на розвиток матеріальної культури. Здавна ці терени України були густо заселені, адже сприятливі умови для життя створила сама природа краю: рівнинний, спокійний рельєф, чорноземні родючі ґрунти, повноводні ріки.

Хати будувалися з дерева, каменю, очерету, лози, вкривалися соломою, обмазувалися глиною. Широко застосовували фарби для створення чудових розписів на причілках хат, а також всередині: *фризи, сволоки, печі*. На Уманщині такі розписи були поширені ще на початку ХХ ст. Як і на Поділлі, у Середній Наддніпрянщині любили керамічний посуд, який виставляли у відкриті шафи. На Полтавщині будувалися хати з *рундуками* – своєрідними ганками. Часто вікна обмальовувалися різними візерунками, що створювало надзвичайно барвисту картину поселення. Подекуди залишалися *хатимазанки, глинобитні хати* (у Хорольському та Миргородському районах Полтавщини). *На Київщині ще до ХІХ ст. зберігалися хати з плетеними стінами, обмазаними з обох боків глиною – залишок трипільської традиції*. Лише з кінця цього століття почали ширше застосовувати новий будівельний матеріал – цеглу. Міські будинки не відрізнялися від сільських, проте з ХІХ ст. було запроваджено кілька указів уряду про дотримання єдиного стилю в приватному будівництві.

На Подніпров'ї представлена майже вся різноманітність сільськогосподарських знарядь: плуги, соха, борона, волокуша, мотика, серпи, коси, лопати тощо. Це свідчить про високий рівень плужного землеробства, який Україна виробила з давніх часів. Жіночий одяг тут класичний: *свита, юпка* (верхній одяг типу довгої керсетки з рукавами), *кирея, козух, кофта, плахта, запаска*. Чоловічий одяг: *жупан, безрукавка, різного роду куртки*. Ще до ХІХ ст. затрималися широкі козацькі штани – *шаровари*. Дівчата заплітали волосся переважно в дві коси; на Правобережжі носили вінки зі штучних квітів як святковий або весільний головний убір, щедро прикрашаючи його стрічками.

Придніпров'я відзначалося багатством тканих виробів: килимів, ряден, якими застелялася долівка, лави, скрині, піл. Традиційними тут були й розписні скрині, у яких зберігали святковий одяг та цінні речі, які були в родині. На Київщині, Полтавщині, Черкащині широко побутував настінний розпис, який робився спочатку мінеральними та рослинними барвниками, а з початку ХХ ст. використовувались анілінові барвники фабричного виробництва. Орнаментами підкреслювалися деталі та виступи печі: призьба, причіпок, лежанка, комин. У композицію входили квіткові орнаменти або букети у вазонах (дерево життя), а також улюблені сюжети з птахами: півнем, зозулею, казковою жар-птицею тощо. Дерев'яні деталі інтер'єру часто прикрашалися різьбленням, особливо *сволоки* – поперечна балка, яка стягувала дві протилежні стіни хата (на стелі). На сволоках найчастіше

вирізьблювалися обереги у вигляді хрестів, кружечків – сонячних знаків, які сприяли добробуту родини і оберігали хату від нечистої сили.

Південь України. До південного етнографічного району належать Запорізька, Херсонська, Миколаївська, південь Дніпропетровської та Одеської областей, а також Крим. Південь, або Степовий етнографічний район можна поділити на три групи: **південно-східна (Приазов'я), нижньоподніпровська, південно-західна.**

Історичний розвиток південних теренів України, як і Слобожанщини, зумовив яскравий вияв різних культур – і кочових народів, і еллінської Середземноморської цивілізації, і кавказців, і слов'ян. Тут поруч з українцями, білорусами, росіянами живуть болгари, серби, молдовани, греки, німці, вірмени, татари та ін. Проте переважає все ж українська традиція. Хати будувалися з товстими стінами, глибокими амбразурами для вікон і дверей, вкривалися високими дахами з соломи або очерету. Причілки хат виходили на вулицю, тому вони найкраще оздоблювалися розписом. На фронтонах встановлювався дерев'яний кінь (вершило) або голуб, у деяких районах – різьблене зображення змії, що є дуже архаїчним елементом у культурі південних українців. Подвір'я огорожувалося кам'яними мурами, за якими було видно всі господарські будівлі: погріб із високим накриттям і дверима, плита (кабиця), на якій готували їжу влітку. Біля причілку хати обов'язково був квітник (палісадник), де росли мальви, нагідки, чорнобривці, бузок.

В інтер'єрі хати значну роль відігравали **домоткані доріжки (ряднинки), настінні килими, налавники**, а також вишиті хрестиком і гладдю **рушники**; вікна прикрашалися мережаними **фіранками**, ліжка – вишитими і мережаними **простирадлами**, край яких виглядав з-під ковдри, а також вишитими подушками.

На Дніпропетровщині широко побутував декоративний розпис: всередині хати розписувалося все – **комин, верхні фризи стін, припічок**, навіть **стеля**. Дуже поширеним був також керамічний посуд.

Одяг південного регіону України відзначається поєднанням найкращих рис народного вбрання з елементами міської моди. Наприклад, для пошиття одягу як чоловічого, так і жіночого, тут використовували переважно фабричні тканини, адже в цих районах не вирощувався ні льон, ні коноплі. Жінки носили **приталені кофти** з вузькими коміrcями або традиційні **українські сорочки** з пишно зібраною горловиною, дуже **рясні й довгі спідниці** з нашитими на подолі декоративними смугами з плису, оксамиту чи атласу. Носили також вишиті або кольорові **фартухи** з фабричних тканин,

безрукавки. Чоловічі **сорочки** були вишиті спереду, їх зазвичай, заправляли в **штани**, тільки в Криму була поширена чоловіча тунікоподібна сорочка, що носилася поверх штанів. Верхнім одягом для чоловіків і жінок були **пальта** різного крою, з хутряними комірами, хоча також побутували й традиційні **свитки, кожушки**. Типовим чоловічим одягом став у XVIII–XIX ст. **піджак**, який тут називали **твинчиком**. Жінки також носили й **плахти**, але переважно як святкове вбрання, головним убором був шовковий **очінок**, на який вдягалася **намітка**, а пізніше хустка. Чоловіки носили смушкові з хутра **шапки**, а весною и восени – **картузи**. Типовим взуттям для холодної пори року були жіночі й чоловічі шиті на ваті «**валянки**», які взувалися в гумові калоші.

Господарство півдня переважно землеробське. Тут була поширена молотьба котком із допомогою **диканів** та **гарманування**. Садівництво займає значну частину південних земель, поширене також виноградарство, особливо на Миколаївщині й Одещині. Скотарство південних районів має багато спільних рис із східними регіонами: шкіряний одяг чабанів, гирлига, гаман, де зберігалися лікувальні інструменти, ножі, ріжки тощо. З сільськогосподарського транспорту тут були поширені **вози (підводи)**, а також **гарба** з високими бортами, що використовувалась для перевезення сіна або соломи, інших громіздких сільськогосподарських продуктів.

Через відсутність у степах прісної води тут мало криниць. Тому в південних районах населення будує в кожному подвір'ї спеціальні ями для збирання дощової води, яка використовується для поливання городуни. Дно і стінки таких **басин** (місцева назва) звичайно цементується. Це дає змогу зберігати чисту питну воду, яку привозять з інших районів. Часто в одному подвір'ї є по дві басини: для дощової та для питної води.

Слобожанщина. Однією з земель України є Слобожанщина. Хто ж такі слобожани? Відповідь на це запитання знаходимо у творах *М. Сумцова* та *Д. Багалія*. Перший досліджує світогляд слобожан. Учений наголошує на тому, що про світогляд народу можна дізнатися із письмових джерел, записаних рідною мовою: **казки, пісні, оповіді, звичаї**.

На думку *М. Сумцова*, слобожанин як українець: бажає дійти до всього своїм розумом, обмірковуючи все ґрунтовно; щира допитливість – риса українця; свято вірить, що добродійство краще знайти в душі убогого, ніж багатого; життя людини залежить від позаземних сил, яким потрібно коритися, але кожен має свою долю чи недолю.

На Слобожанщині свята були у великій пошані і пов'язувалися, переважно, із релігійними потребами. Головні два свята – **Різдво та Великдень**, для яких особлива їжа, пісня, примова, новий одяг. Із святами пов'язували повір'я, приказки, легенди. Слобожани поділяли календар за святами: «Після Різдва, перед Великоднем, на Другий спас». Перші поселенці особливо цінували три постові свята – **понеділок, середу і п'ятницю**.

Крім свят, увесь життєвий цикл слобожан – **народження – хрещення – заручини – весілля – смерть** – був позначений певними обрядами, їх справляли гучно та витрачали купу грошей. Переселенці від початку свого життя на нових землях зберегли свої звичаї та обряди, з пошаною святкували релігійні свята. На жаль, на кінець XIX ст., як писав М. Сумцов, «все типичне під впливом міської, сучасної цивілізації (певна річ, низькопробної) міняється, перемінюючись на речі свіжени, які задовольняють потреби свого часу».

Побут слобожан. У цьому питанні розглядається житло, одяг та нарядні страви слобожан – що власне, і є побутом кожної спільноти.

Житло слобожан протягом XVII–XIX ст. було здебільшого **дерев'яним**, зрідка **кам'яним**. У середині та ззовні обмазувалися глиною. Слобожани, як писав автор «Топографічного опису Харківського намісництва 1785 р.», любили в усьому чистоту, особливо в хатах, «у хатах були просторі стіни і призьба, курних хат, як у росіян, не було – груби обкладалися кахлем. Часто хати білили».

Національний одяг Харківщини – як мистецтво, тісно пов'язане із народними звичаями, фольклором, побутом. На жаль, до нашого часу, як зазначив М. Сумцов, дійшло мало зразків малюнків народного одягу. Проте і на наявному можна визначити регіональні особливості: перевага світлих відтінків тканини, верхнього одягу; багатовізерунчастість оздоблення одягу з перевагою рослинних мотивів; вишивка мала підкреслювати вік людини; основне взуття – чоботи та черевики, а лапті (личаки) – особливо в непошані, хоча і відомі (Д. Багалій)

Варто наголосити, що окремі частини хати слобожанина були оповиті піснями, повір'ями, казками, звичаями. Це, перш за все – **піч, покуть, поріг, сволок**.

У старовину хата складалась з одної кімнати та сіней; потім через сіни будували другу хату, чистішу, святкову, а поряд із сіньми комору. Так **двокамерна хата** стала найбільш розповсюдженою. У нові часи стали

будувати домівки на 3, 4, 5 світлиць з великими вікнами, настеляли дерев'яну підлогу, замість старої земляної мазаної глиною *долівки*.

Внутрішня обстановка в хатах усюди однакова: праворуч, коли ввійти, проста піч, ліворуч – невеличка шафа – мисник для тарілок, чашок і іншого посуду; між піччю та причілкою піл, або ліжко для сну; над ліжком одне віконце на одну шибку, а під стелею простягнутий од печі до стіни дрючок – жердка, на яку скидають кожухи й іншу одягу; по під стінами лави і коло покуття – стіл; по стінах «боги», або ікони, поряд із ними малюнки, здебільшого релігійного змісту, далі іноді невеличке дзеркало з шитими рушниками по боках.

Протягом усього свого розвитку одяг відтворював певну еволюцію світогляду окремої людини, нації, суспільства: їхнє ставлення до різних навколишніх явищ, формування й розвиток звичаїв, обрядів, вірувань тощо.

Отже, вивчаючи одяг, можна простежити особливості духовної культури народу. Крім того, в одязі втілюються потяг людини до прекрасного, її художньо-естетичні погляди й смаки, що робить одяг вагомим частиним мистецтва.

Отже, дослідження такого виду матеріальної культури, як одяг, допомагає пізнанню духовного світу народу.

У процесі розвитку суспільства, зростання потреб людини змінювалися і вимоги до одягу; його функції з часом набували дедалі більшої складності, багатогранності, як відомо, найголовнішою вимогою до одягу, яка супроводжувала його з початку існування, був захист тіла людини від негативних впливів зовнішнього середовища. Захисна функція безпосередньо пов'язана з географічними та кліматичними особливостями конкретного району земної кулі і створює необхідні умови для існування людського організму. Залежно від клімату окремих географічних територій захисна функція набувала різного значення, що зумовлювало появу великої кількості видів та форм одягу, виконаних із різноманітних матеріалів. Наприклад, у той же самий історичний період у країнах з різними кліматичними умовами одяг відмінний за своїм характером.

Інша найдавніша вимога людини щодо одягу була тісно пов'язана з захисною і водночас відбивала світогляд первісної людини, «допомагаючи» їй у боротьбі з незрозумілими силами природи, «захищаючи» від злих духів, наврочень і т. ін. Це так звана *оберегова* (магічна, талісманна) функція, котра, переходячи від покоління до покоління, набувала традиційно-побутових рис, втрачаючи своє первинне значення. Не вміючи пояснити явища

навколишнього світу, людина часто наділяла окремі елементи свого побуту, зокрема одяг, певними обереговими властивостями. Особливо стійкою ця функція була тому, що одяг безпосередньо пов'язаний з тілом людини, яке нібито є носієм або провідником магічної сили. Оберегова функція, що простежується в народному одязі протягом майже всієї його історії, свідчить про дуже давнє походження тих або інших елементів убрання, які зберігали її навіть до недавніх часів.

На Слобожанщині побутували **жіночі сорочки** переважно полтавського типу, які називали українськими або малоросками. Наприкінці XIX ст. на Харківщині та Луганщині на відміну від Полтавщини з'являються сорочки з високими стоячими вишитими комірами, накладною нашивкою на пазусі та вишитими манжетами, а пізніше – сорочки на кокетці (до талійки), з великим викотом горловини та рукавами, пришитими безпосередньо до кокетки. Іноді за російським зразком на рукави жіночих сорочок нашивали червоні стрічки, робили кумачеві вставки та ластки.

Крім описаних варіантів крою полтавських чоловічих сорочок, на Слобожанщині парубки почали впроваджувати широкі **кумачеві сорочки** навипуск, підперізуючи їх шовковим поясом.

Наприкінці XIX ст. натомість традиційних, **дерг і кольорових запасок** на Слобожанщині поширюються **спідниці** з фабричних кубових тканин – **шарафани**, поділ яких зазвичай обшивався у декілька рядів позументом.

Підперізували шарафан широким червоним поясом. У східних районах Харківщини побутували також **спідниці-саяни** на лямках, шиті переважно з синьої китайки.

Нагрудний безрукавний одяг – **корсетки** – були до трьох-дев'яти вусів, довжиною трохи нижче стегон, обшиті кольоровою тасьмою-висічкою. Під впливом міста на селі з'являється нагрудний одяг із рукавами – **кофти, круглоїлки, черкасинові кофти, кувайки, баски, холодати, стяжки, гусарки, матроски** та ін. Шився такий одяг із фабричних тканин, мав різноманітний крій, довжину та оздоблення.

Верхній осінньо-весняний одяг слобожанок представляли **куртки** до трьох-семи вусів, куртини, куцини. Низи рукавів обшивали червоним сап'яном. Носили також довгі кофти з талією. Свити та юпки шили з пояркового сукна або тонкого сукна поліпшеної

Верхній одяг Слобожанщини визначається багатством оздоблення, що виконувалось техніками вишивки та аплікації. Особливо пишно прикрашалися **охтирські** та **богодухівські козухи**, розшиті барвистим

гарусом на полях, спині та комірі. Головні убори слобожан – *малахаї* з суконнім верхом, на вушках та потиличником. На сході Харківщини носили так звані *пиріжкові шапки*. Були поширені й високі *каракулеві шапки*. Влітку носили *картузи* або *традиційні брилі*.

Чоловічим взуттям слугували *виворітні чоботи*, підошва яких пришивалася або густо (просом), або рідко (вівсом). Взували також *постоли-вितяжки*, а взимку – *валянки*. Пізніше парубки починають носити *чоботи* з високими вистроченими халявами, а чоловіки – чоботи з низькими халявами (*чирики*).

Загалом традиційний костюм українців можна назвати цілою скарбницею духовної культури народу, що притаманними їй специфічними способами відбиває його національний характер.

Їжа українських слобожан, як пише Д. Багалій, була кращою ніж у великоросіян. Рідко у кого не було *паляниць* та *книшів*, а *житній хліб* був у всіх. Страви основної маси були прості, але поживні, тобто висококалорійні, і дозволяли виконувати важкі сільськогосподарські роботи. Узимку слобожанський селянин їв 3 рази, а літом – 4. Заможні прошарки населення мали більш вишукані страви. Основна страва – *борщ заправлений салом* та *каша*.

Найвизначнішим серед усіх названих страв є саме український борщ, що став маркованим елементом в українській етичній культурі. Не випадково, що він особливо часто згадуються в українському фольклорі, до того ж не рідко разом з іншим вагомим маркером етичної матеріальної культури – хлібом: «Що до чого, а борщ до хліба», «Борщ та каша – добра паша». Український борщ – надзвичайно складний за виготовленням, складався з понад 50 компонентів, мав складну технологію приготування та суворо виважене дозування інгредієнтів. Останні визначили не лише смакові якості, а й робили борщ достатньо сильним фітотерапевтичним засобом. Недаремно в українській родині готували не частіше одного разу на тиждень.

Загальна схема етнографічного районування України за даними досліджень і етнографічного матеріалу другої половини XIX – першої половини XX ст., коли локальні особливості традиційно-побутової культури певних районів і етнографічних груп населення простежувалися ще доволі виразно.

Відзначаючись більш чи менш виразними регіональними особливостями побуту і традиційної культури, корінне населення

етнографічних районів України й етнографічні групи українського народу і в минулому і, тим паче, у новіший час усвідомлювало себе не відособлено, а складовими єдиного українського етносу. Ця свідомість здавен ґрунтувалася на спільності **етногенетичного** походження, історичної долі мови, тісних економічних і культурних зв'язках населення різних частин України, утверджувалося і розвивалося в процесі боротьби проти соціального і національного поневолення. Хоч і як неоднакова була доля поодиноких частин України, то все-таки народ, що її заселяє, і досі проявляє дивну **етнографічну одноцілість**. Звичаї і вірування народні, казки й оповідання, пісні й обряди, одяг і помешкання, а врешті мова при всій різнобарвності в подробицях, при всьому багатстві місцевих відмін і варіантів – в основних обрисах однакові.

Проте варто мати на увазі і те, що історико-етнографічні особливості окремих регіонів і груп населення України в непоодиноких випадках трактувалися перебільшено й ізольовано від загальноукраїнської етнокультурної цілості.

*Практика штучного розривання українського народу на підставі спекулятивної гіпертрофії регіональних етнографічних рис і тенденційного нехтування спільними для українського народу **етновизначальними** ознаками не перевелася і дотепер. Тому винятково важливим при вивченні етнографічного розмаїття традиційно-побутової культури українців різних регіонів є бачення того спільного, що визначає **етнічну і духовну соборність** всього українського народу в Україні і поза її межами.*

Запитання для самоконтролю за темою 2

1. Як історико-етнографічний регіон впливає на самоусвідомлення населення? Покажіть своєрідність етнічної історії українців.
2. Визначить політичні та культурні чинники виникнення етнографічних груп українців.
3. Охарактеризуйте локальні групи українців.
4. Розкрийте специфічні риси у мові, культурі й побуті Українського Полісся.
5. Доведіть, що етнічне ядро козацтва є «Руська земля» (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина).
6. Покажіть особливість Покутя як окремого історико-етнографічного регіону України.

Термінологічний словник

Етнографія – це наука (від гр. *етнос* – народ, *графо* – пишу), яка вивчає етногенез, культуру, побут народів світу, їхній національний характер, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки.

Етнологія – (*етнос* – народ, *логос* – наука, вчення) теоретична наука, яка вирішує загальні суспільно-філософські народознавчі проблеми.

Історико-етнографічний регіон – етнотериторіальне утворення в межах усього етносу, який за своєю історичною долею та етнічним обличчям його населення є самобутнім, що зафіксовано в історичних документах і відтворено в крайовій символіці та людській пам'яті.

Ментальність – це тип світовідчуття, який ґрунтується на етнічних образах та символах, що зумовлюють стереотипи поведінки, оцінку певних подій чи осіб, ставлення до навколишньої дійсності.

Етнографічне районування – це поділ території на локальні культурно-побутові групи населення, які мають спільні риси мовного, звичаєвого, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками з сусідніми народами.

Етнографічна група (*субетнос*) – певна група людей, що належить до конкретного етносу та зберігає традиційні елементи побутової культури, діалектні відмінності в мові і складає історико-культурну спільність.

ТЕМА 3

ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ ТА ХАРАКТЕРНІ ПРОЯВИ СОЦІАЛЬНОЇ І НАЦІОНАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

3.1 Соціальна боротьба в Київській Русі і Галицько-Волинській державі

Соціальна боротьба – це найвища стадія розвитку суперечностей у відносинах між людьми, соціальними групами, суспільства в цілому, яка характеризується зіткненням протилежно спрямованих інтересів, цілей, позицій суб'єктів взаємодії.

Національна боротьба – це суспільно-політичний рух, учасниками якого є представники певної етнічної спільності, з метою звільнення своєї країни від чужоземного панування.

У VII–X ст. у східнослов'янських племен відбувався процес державотворення, який закінчився у другій половині IX ст. зі створенням ранньофеодальної держави **Київська Русь**. На відміну від більшості держав західної Європи, у яких у цей час виробництво базувалося переважно на експлуатації кріпосних селян, на Русі селянське населення було здебільшого вільним. Селянська община у IX–X ст. складалася з особисто вільних селян, які обробляли власні землі, сплачуючи податки князю. У X–XI ст. на Русі розвивався клас феодалів, більшість яких були дружинниками князів і брали участь у постійних війнах. Бажаючи дати своїй дружині більш надійні прибутки, ніж звичайну воєнну здобич, князі почали роздавати їм землі з общинними селянами. Податки з селян постійно збільшувалися. Ті, хто не міг їх виплачувати у повному обсязі, потрапляли до кабали, фактично перетворюючись на звичайних кріпаків. *Проте характерною рисою суспільної організації Русі було те, що більшість селян були все ж вільними чи напіввільними.* На XII ст. на Русі існувало кілька селянських станів. Деякі з них (*люди, смерди*) були особисто вільними та мали у своїй власності землі. Деякі (*закупи, рядовичі, ізгої*) були напіввільними, маючи особисту свободу, але були змушені відробляти феодальні повинності. Ще один стан населення, *холопи*, були повністю залежні від господаря, фактично перетворившись на його рабів.

Іншими станами давньоруського суспільства були *міщани*, які поділялися на *міську знать* (великих купців) та *плебс* (дрібні торгівці,

ремісники). На вищій сходинці стояли **феодали**: представники княжої династії Рюриковичів, що княжили по удільних князівствах та **боярство**.

На перших етапах існування Русі, коли вона становила конгломерат племен, що формально підкорялися київському князю, соціальні конфлікти мали вигляд бунтів окремих племінних вождів проти центральної влади. Найбільш відомим таким конфліктом було повстання древлян 945 р. та вбивство ними князя *Ігоря*. З початком активного закріпачення селянства почалися й селянські виступи, щоправда, згадок про них майже нема. Проте відомі виступи міського населення, найбільшим з яких є повстання у Києві 1068 р. проти князя *Ізяслава* та 1113 р. проти *Святополка*. Активну участь міське населення брало й у боротьбі галицько-волинського князя *Романа* проти місцевих бояр, для придушення їхнього сепаратизму. Загалом про соціальну боротьбу на Русі відомо небагато, але причини повстань були такими, що і по всій Європі – супротив населення феодальному визиску панівних класів.

Помітно загострилася класова боротьба селянства проти феодалів за періоду феодальної роздрібненості. Спільно з селянами виступала й міська біднота. Форми цієї боротьби були доволі різноманітними: від зумисного псування реманенту до винищення худоби й підпалу маєтків, убивства князівських адміністраторів і відкритих повстань. Але боротьба ця мала стихійний та місцевий характер. Втечі були найпоширенішою формою селянської боротьби. Татаро-монгольська навала у XIII ст. призвела до руйнування господарства, різкого погіршення становища селянства, дезорганізації адміністративного й господарського апарату державної влади, її політичного послаблення. У цей час правителі Угорщини й Польщі спробували покінчити з державним існуванням Західної України, послабленої татаро-монгольською навалою. Проте в середині 1245 р. на р. Сян їхнє військо було розбито військом Галицько-Волинського князя *Данила Романовича*.

3.2 Причини і прояви соціальної і національної форм боротьби в українських землях Литовсько-Польської доби

Після входження більшості українських земель до складу Великого князівства Литовського (сер. XIV ст.) міста, ремесла, торгівля, звичайно, продовжували розвиватися. Кількість залежного селянства спочатку зменшується. *Литва була ранньофеодальною державою, яка ще не знала*

класичного феодалізму з повною залежністю селян від феодалів. Українське селянство повертається до стану **вільних селян-общинників**. Найбільш вигідне положення мали так звані «данники» – вільні селяни, що мали землю і сплачували державі лише данину. Ще одним селянським станом були «тяглі люди» – так називали селян, які власної землі не мали, а орендували її у власників, віддаючи за це частину прибутків та відробляючи певні повинності. «Слуги путні» – фактично відносились до напіввійськового стану селян, які крім селянської справи на землі мали ще нести військову службу, охороняючи державні кордони. За це вони звільнялися від інших форм повинностей. До них відносилися мешканці прикордонних земель. До найбільш бідної частини селян відносилися «підсусідки», які поділялися на «городників» (що мали лише город), «халупників» (мали лише будинок) та «коморників» (не мали ні житла, ні городу, а орендували все це у общини). У соціальному плані ці останні стани повністю залежали від общини й були нерівноправними її членами. Загалом у XIV–XV ст. селяни мали ще певні права та свободи, могли покинути маєток свого пана (щоправда, залишивши замість себе іншого селянина), подати на нього до суду. До того ж здебільшого селяни проживали не на панській землі, а на державних землях, які вважались власністю великого князя литовського. Проте, як пише *К. Гуслистий*, «найчисельнішу групу селян становили в цей період селяни залежні; дальшу щодо чисельності групу становили селяни кріпосні, і, нарешті, найменшу – вільні селяни». Феодальне господарство тоді будувалося на визиску переважно общинного селянства, сільської общини, але активних форм соціальної боротьби майже не було. У XV ст. ситуація змінюється. Община все більше починає залежати від панів, які отримували землі на правах служби князю. Зі зростанням попиту на продукцію сільського господарства в Європі, що пояснюється зародженням капіталізму та падінням ціни на золото у наслідок «*Великих географічних відкриттів*», литовські пани посилюють визиск селян. У 1505 р. право переходу було знищено остаточно й селяни перетворилися у звичайних кріпаків. Юридичне оформлення кріпацтва сталось у XVI ст., із запровадженням литовських кодексів права, відомих як *Литовські статуту*.

У відповідь на це активізуються селянські виступи: у 1431 р. спалахнуло повстання селян Бакотської округи на Поділлі, а у 1490–1492 рр. на Покутті, Галичині та Північній Буковині вирувало повстання під проводом *Мухи*. У 1514 р. відбулось повстання українських селян у Закарпатті, яке на той час входило до складу Угорщини. Очолив його дрібний угорський

дворянин *Горга Дожі*. Разом із селянами відбувалися повстання міських низів проти свавілля шляхти й міських багатіїв.

Проте головним результатом закріпачення селянства та зростання соціального, національного й релігійного гноблення стало виникнення наприкінці XV ст. нового стану населення – козацтва. У XVI ст. великого розміру набувають втечі скривджених людей на вільні землі. До того ж великі польські та литовські пани-магнати організовують переселення селян на незаселені землі південної Київщини та Брацлавщини. Переселенці отримували на деякий час амністію від панщини та численних податків. Постійно відбиваючи набіги татар, населення цих прикордонних земель вело напіввійськове життя. Коли ж пани спробували ввести на ці землі панщину, селяни відповіли численними втечами на південь, до зовсім уже незаселених земель. Тоді ж там уже перебували промисловики, які ловили рибу та продавали її у прикордонних містах. Це були представники нового класу вільного українського населення – козацтва.

Старости та магнати непогано наживались, оподатковуючи козаків, які приїжджали до міст і сіл торгувати рибою та дичиною. Крім того, козаки були оборонцями проти постійних татарських нападів, що тривали з XV ст. *Ставши продуктом соціальної боротьби, козаки одночасно стають і захисником українського населення від татар.*

Цю роль козацтва швидко зрозуміли й поляки. Із самого початку XVI ст. окремі старости пробують найняти військові загони з козаків для протидії татарським набігам. Найбільш вдалу спробу вербовки козаків на службу зробив черкаський староста – князь *Д. Вишневецький*. У 1552–1558 рр. побудував на одному з дніпровських островів, *Малій Хортиці*, замок, що був прототипом майбутніх *Запорозьких Січей*. З *Хортицької Січі* Д. Вишневецький відбив кілька турецько-татарських набігів у 1557–1558 рр. та сам організував кілька походів на Крим.

У 1572 р. польський король *Сигізмунд II Август* набрав на постійну службу близько 300 козаків. Так з'явився новий стан козацтва – *реєстрове*. Протягом кінця XVI – першої пол. XVII ст. козацький реєстр поступово збільшували. Козаків використовували не лише у боротьбі з татаро-турецькими набігами, а й як внутрішні війська – для придушення селянських виступів та виступів нереєстрових козаків.

Таким чином, козацтво поділяється на дві верстви, які мали різні інтереси. Першою верствою були реєстрові козаки, які існували за рахунок королівської казни, мешкали у містах і були більш-менш прихильні польській

владі. До **другої козацької верстви** відносились *нереєстрові козаки*, які не визнавалися центральною польською владою, вважалися біглими селянами.

З другої половини XVI ст. становище народних мас в Україні значно погіршується. У 1569 р. між Польщею та Литвою була підписана **Люблінська унія**, згідно з якою вони остаточно об'єднувалися в єдину державу – **Річ Посполиту**. Ті українські землі, які перебували у складі Литви, переходили до Польщі, що значно погіршувало їхнє соціально-економічне становище. У 1588 р., згідно з **III Литовським статутом**, українське селянство остаточно потрапило до кріпосної залежності від шляхетства, що зрівняло його з польським селянством, яке на той час також було повністю закріпачене. Таким чином, селяни перетворюються у суцільну масу кріпаків, об'єднаних спільними інтересами позбутися важкого феодального гніту. Міграція до Січі у цей час значно посилюється.

Невдоволення охопило й інші верстви українського населення. Перш за все це стосувалося *середньої та дрібної шляхти*. Після артикулів короля **Генріха** у 1573 р., влада магнатів та великої шляхти стає майже необмеженою. У другій половині XVI ст. у Речі Посполитій починають вирувати феодальні війни між окремими шляхтичами та магнатами за землі та селян. Дрібна шляхта була найменш захищена від магнатського всевладдя. Магнати починають просто забирати села та маєтки дрібних та середніх шляхтичів. Їхні скарги до короля зазвичай не мали ніякого ефекту, бо король й сам був безсилий проти магнатів. Крім цих соціальних утисків, православна шляхта (особливо після підписання **Берестейської унії** у 1596 р.) починає зазнавати ще й національно-релігійного гноблення.

Невдоволення охопило й *міщанство*. Міста все частіше стають об'єктами зазіхань з боку великого шляхетства, яке намагалося поставити їх під свій контроль та ліквідувати право на самоуправління (**Магдебургське право**). Крім того, зростав антагонізм між міським плебсом та патриціатом. Невдоволення міщан незрідка виливалося в повстання проти адміністрації (наприклад, 1589–1590 рр. у Білій Церкві), відмову виконувати повинності (1602 р. у м. Остер, у 1604 р. у м. Корсунь). Особливо зчаста – проти **жовнірів** та іноземців-найманців (наприкінці XVI – на початку XVII ст. у Дрогобичі, Брацлаві, Тереховлі, Острозі, Коломиї тощо). Іноді містяни єдналися з селянами, як це було в 1604 р. у Городлі, 1619–1620 рр. у Самборі тощо.

Погіршилося також становище *православного духівництва*, яке після підписання Берестейської церковної унії фактично було поставлене поза законом.

Найбільшими ж спалахами народного гніву наприкінці XVI – першої пол. XVII ст. виявилися козацькі повстання, які підтримали й інші верстви українського населення. Першим великим повстанням було повстання *Кишиштофа Косинського* у 1591–1593 рр. яке охопило Київщину, Брацлавщину, частково Волинь та Поділля. Не встигла шляхта подавити це повстання, як почалося нове, значно масштабніше – під проводом *Северина Наливайка* у 1594–1596 рр., яке охопило ті ж землі, що й повстання Косинського. Після придушення повстання С. Наливайка, активність козаків трохи вщухла. З 1601 р. Річ Посполита бере активну участь у війні проти Московського царства, намагаючись посадити на трон свого претендента, самозванця *Г. Отреп`єва*, який видавав себе за сина царя Івана Грозного. Запорожці, найняті польським урядом, брали активну участь у цій боротьбі, названу у російській історіографії «Смутним часом».

Крім боротьби з польською шляхтою, козаки активно воювали проти турків і татарів, які перетворилися у справжнє лихо для українського населення. Найбільш відомим козацьким ватажком цієї доби, який прославився походами проти Криму та Туреччини був *Петро Сагайдачний*. 1606 р. під його керівництвом запорожці спустошили Варну – одну з найбільших турецьких фортець на Чорному морі. 1607–1609 рр. Сагайдачний очолив кілька вдалих походів на Перекоп (1607 р.), Ізмаїл, Акерман, Кілію (1609 р.). 1614 р. козаки вдало напали на Трапезунд. Найбільш визначним був похід на Кафу 1616 р. Кафа (нині Феодосія) – колишня генуезька колонія у Криму, перетворилася у XVII ст. на найбільший ринок рабів у Чорному морі. Кожного року тисячі людей з України та Московії продавалися тут у неволю. Захопивши місто, козаки визволили багато невільників.

Апогеєм боротьби козацтва проти татарсько-турецької агресії стала їх участь, на чолі з Сагайдачним, у *Хотинській війні*, яка вибухнула між Річчю Посполитою та Туреччиною у 1618 р. У вересні 1621 р. у генеральній битві під м. Хотином турецька армія була розбита. Невдовзі між Туреччиною та Польщею було укладено мир.

Відразу після замирення Польщі з Османською імперією козацький антишляхетський рух заживізувався. Польській уряд, якому вже було непотрібне велике козацьке військо, пробував його зменшити та поставити під свій контроль нереєстрове козацтво. У відповідь на Січі вибухнуло кілька

повстань: 1625 р. під проводом *М. Жмайла*, 1630 р. – *Тараса Федоровича (Трясила)*, 1635 р. – отамана *І. Сулими*, 1637 р. – отамана *Павло Павлюка (Бута)*, 1638 р. – *Я. Остряниці та Гуні*.

Усі повстання закінчилися невдачею. Після придушення останнього повстання польський уряд нав'язав знесиленим козакам так звану **«Ординацію Війська Запорозького, що перебуває на службі у Речі Посполитой»**. Згідно з цією «Ординацією», козацький реєстр зменшувався до 6 тис. чоловік, обмежувалися свободи реєстрового й нереєстрового козацтва. Після «Ординації» повстань не було протягом 10 років.

У середині XVII ст., у багатьох західноєвропейських країнах відбувався інтенсивний розвиток капіталізму, обмежувалася, або навіть ліквідовувалася королівська влада та влада поміщиків. В Україні, яка перебувала у складі Речі Посполитої, встановився жорстокий кріпосницько-феодальний режим. Найгіршим було становище селянства. У західній Європі вже у XIII–XV ст. відбувалося розкріпачення селян та перетворення їх на вільних землевласників чи орендарів землі. А в Україні цього часу навпаки відбувалося повторне (з часів Русі) закріпачення селянства, причому у найжорстокіших формах. Великий попит на продукцію сільського господарства як у самій Речі Посполитой, так і у західній Європі, спонукав шляхетство та магнатство збільшувати панщину. Якщо у першій половині XVI ст. вона становила 2 дні на тиждень, то у першій половині XVII ст. вже 3–5 днів на тиждень. Найгірше було тим селянам, які віддавались в оренду до інших власників. Проте крім панщини селяни мали ще відробляти багато повинностей із будівництва та ремонту доріг, мостів тощо. Крім важкого соціального становища, селяни були позбавленні будь-яких політичних прав. Вони перетворилися у річ свого пана, з якою він міг обходитися на свій розсуд. *Єдиною формою протесту проти нестерпного життя була втеча на Січ*. Проте згідно з «Ординацією» 1638 р. за будь-яку спробу дістатися Січі селянин мав каратися стратою. Для контролю селян та для нагляду за козаками біля Січі було побудовано фортецю Кодак (проти Кодацького порога на Дніпрі). Ще однією незручністю для запорожців був польський гарнізон (до якого входили і реєстровці) на Січі, який мав постійно контролювати козаків. Найбільшим ж лихом для запорожців стала заборона робити набіги на Крим та Туреччину без спеціального дозволу уряду. Це лишило січовиків воєнної здобичі, яка була однією з основних статей їхніх доходів. Крім того, саме у татар і турок січовики брали більшість вогнепальної зброї, передусім гармат та рушниць.

Разом із нереєстровим козаками невдоволення охопило й реєстрових. «*Ординація*» 1638 р. значно обмежила їхні вольності. Перш за все реєстровці були позбавлені права обирати собі старшину та гетьмана. Їх тепер назначав уряд із польської шляхти. Тим самим реєстровці фактично перетворилися у звичайних найманців, позбавлених будь-якої власної організації, самостійності та керівництва.

Невдоволення охопило й українську шляхту. Річ Посполита у середині XVII ст. не існувала реально як єдина держава. Користуючись своїм майже незалежним становищем, магнати та велика шляхта сильно притиснули шляхту дрібну та середню, яка в Україні до того ж була ще й православною. Польщею швидко поширювалися міжшляхетські війни, у яких правим був сильний.

Від влади магнатів та великої шляхти дуже страждали й мешканці українських міст. Майже всі вони розміщувалися на території великих магнатів та жили *напіваграрним* життям. Фактично міста перетворилися у власність магнатів, а становище містян іноді сильно нагадувало кріпацьке. Вони мали сплачувати великі податки, відпрацьовувати на будівельних роботах. Крім того, магнати часто втручалися до внутрішніх справ міст, ігноруючи їх Магдебургське право.

3.3 Боротьба з соціальним і національним гнобленням в українських землях у другій половині XVII–XVIII ст.

У наслідок соціальних та національних утисків з боку панської Польщі, у 1648 р. вибухнула грандіозна національно-визвольна війна українського народу під проводом дрібного українського шляхтича Богдана Хмельницького. Розбивши протягом 1648–1649 рр. головні польські сили, повстанці підписали з урядом так званий *Зборівський мир* (1649 р.), згідно з яким Україна (у складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств) під назвою «*Гетьманщина*» ставала автономною частиною Речі Посполитої. У 1654 р. Б. Хмельницький уклав Переяславський договір і Березневі статті з Московським царством, за якими Україна визнавала зверхність Московії на правах *васалітету* та *широкої автономії*. *Головним результатом повстання стало знищення шляхетського феодального гноблення українського селянства, яке отримало землі та свободу. Козацтво перетворилося у привілейований стан населення, до якого перейшло керівництво державою.*

Проте у другій половині XVII ст. у ході так званої «*Руїни*» – боротьбі між промосковською та пропольською козацькими старшинами, автономія Гетьманщини була сильно обмежена, та й сама Україна поділилася на *Правобережну* – під керівництвом Польщі та *Лівобережну* – під керівництвом Москви. До цього, до речі, спричинила агресивна антиукраїнська політика як московського царату, так і польської корони.

Змінюється й соціальна структура українського населення. Замість знищеного польського шляхетського стану, з'являється новий панівний стан – *козацька старшина*. У другій половині XVII ст. її влада збільшується і вона все частіше зазіхає на незалежність селянства, фактично відтворюючи панщину. Водночас падає значення рядового козацтва.

Схожою ситуація була й на *Слобідщині*. Через землі *Слобідської України* проходили татарські шляхи набігів на Московію. Тому до XVI ст. вони були майже зовсім незаселеними. Проте Московський уряд, починаючи з Івана Грозного, усіляко сприяє переселенню сюди селян та козаків з України. Козаки отримували землі за свою службу цареві. Протягом XVII ст. на Слобідщині формується полковий устрій. *Полковники, які водночас стояли на чолі адміністративної одиниці – полку, підпорядковувалися безпосередньо Москві та її представнику – Белгородському воєводі*. З часом полковники та старшини починають збільшувати свої наділи землі за рахунок наділів рядового козацтва. Селяни, які працювали на їхніх землях як орендарі, почали поступово закріпощатися. Найбільше повстання проти спроб обмежити традиційні права та свободи вибухнуло на Слобожанщині у 1670 р. Великий вплив на повстанців (яких очолив острогозький полковник *І. Дзиковський*) мала селянська війна у Росії під проводом *Степана Разіна*.

Іван Мазепа був гетьманом України (1687–1709 рр.), який піднявся на збройну боротьбу за визволення України з-під влади Росії. Гетьман І. Мазепа був досвідченим і спритним політиком. Він добре знав закони польського і російського придворного життя. Європейська освіченість І. Мазепа, а також служба в *П. Дорошенка* і *І. Самойловича* – прихильників єдності козацької України, змушували його задумуватися над долею України, що перебувала під московською тиранією.

У центрі економічної політики гетьмана І. Мазепа були питання землеволодіння і поземельних відносин. Гетьман І. Мазепа рішуче узяв курс на підтримку великого старшинського і монастирського землеволодіння, а також запровадження для селян панщини. За роки його гетьманства старшина, монастирі та великі купці отримали сотні сіл із десятками тисяч

селян. Підтримка І. Мазепою козацької старшини сприяла перетворенню її на політичну еліту, що протягом наступних десятиліть чинила опір послідовній політиці російського царизму щодо обмеження суверенітету Гетьманщини.

У зовнішній політиці І. Мазепа не був самостійним. Виконуючи волю російського уряду, він посилав козаків на війни, які Росія вела як учасниця антитурецького союзу держав, а також за контроль над балтійським узбережжям. Така політика важким тягарем лягала на українське населення. Вона обурювала козаків, які гинули у важких походах і гнули спину на будівництві фортець та каналів.

Соціальний протест селянства гетьман придушував силою. Найбільшим було повстання на Січі у 1692 р., яке очолив кошовий отаман *Іваненко Петрик*. Протягом 1692–1694 рр. разом з татарами він організував кілька походів у Гетьманщину, маючи на меті повалити владу І. Мазепи і відділити Гетьманщину від Москви. Проте ці рейди були безуспішні й після 1696 р. про долю Петрика майже нічого не відомо.

У 1702 р. на Правобережній Україні, яка входила до складу Польщі, розпочалося повстання під проводом фастівського полковника *С. Палія*. Воно вибухнуло у відповідь на намагання Польщі знищити полковий устрій Правобережжя. Польща, яка була союзником Росії у війні проти Швеції, попросила допомоги. У 1703 р. війська Мазепи перейшли кордон Правобережжя, розбивши повстанців та повернувши ці землі знов під панування польської шляхти.

Після початку *Північної війни* між Росією та Швецією, у якій Росія боролася за вихід до Балтійського моря, становище трудівників в Україні погіршилося. Селяни були обкладені великими податками на користь війни, козаки були повинні воювати проти добре озброєної та підготовленої шведської армії. Масовий набір населення для будівництва Петербургу, яке розпочалося у 1703 р., лягло тягарем на народні маси. За цих умов І. Мазепа, зважаючи на невдоволення населення й своєї старшини, вирішив перейти на бік Швеції, якщо її війська вдеруться до України. Коли восени 1708 р. шведи увірвалися в Україну, І. Мазепа перейшов на їхній бік. За ним пішли близько 2 тисяч чоловік гетьманської гвардії, частина старшини та деякі козаки Запорозької Січі на чолі з кошовим *К. Гордієнком*. Проте основна маса населення не пішла за І. Мазепою, боячись репресій російського уряду та не довіряючи шведам. У ході Полтавської битви 27 червня 1709 р. шведсько-

українське військо було розбито. І. Мазепа подався до Молдови, де у містечку Бендери невдовзі й помер.

Незабаром Гетьманщина була остаточно позбавлена свого автономного статусу. Крім того, швидко закріпачується українське селянство: 1727 р. було видано закон, згідно з яким селяни, що покидали свого пана, лишалися прав на майно, яким вони володіли на старому місці. У 1760 р. селянин зобов'язувався отримати у пана офіційний дозвіл на перехід, а в 1783 р. *імператриця Катерина II зовсім заборонила селянам переходити з місця на місце, таким чином остаточно відроджуючи кріпацтво*. Українські селяни вже втретє за свою історію (після часів Київської Русі та литовсько-польського панування) становляться кріпаками. Це є унікальне явище у соціально-економічній історії світу.

Одночасно знищуються й козацькі свободи. Козаків все частіше використовували на будівельних роботах. Крім того, відбувалася швидка *майнова диференціація козацтва*. Уряд поділив усіх козаків на *виборних*, які могли забезпечити себе зброєю, та *підпомічників* – бідняків, які мали працювати у маєтках виборних, перетворюючись фактично на їхніх слуг.

Майнова диференціація торкнулася і січових козаків. Січова старшина захоплювала найкращі землі та швидко багатіла, у той час як козацька маса бідніла. На кінець XVIII ст., коли Кримське ханство перестало існувати, всяка потреба у січових козаках зникла. *За наказом Катерини II 4 червня 1775 р. Січ було зруйновано*. Частина козаків заснувала на турецькій території так звану Задунайську Січ, але більшість була переведена або до постійного війська, або до селянського стану.

Реєстрове козацтво також було небезпечним для імператорського уряду. Тому 1783 р. реєстрові полки були реорганізовані в уланські частини, виборні козаки перейшли до солдатського стану, підпомічники, переважно, до селянського. 1784 р. між Бугом та Дністром царат сформував Бузьке козацьке військо для протидії Задунайській Січі. *Українську державність було знищено остаточно*. Головною рушійною силою соціальної боротьби, крім невеликого прошарку ліберального дворянства та інтелігенції, знову стало селянство. Швидке посилення кріпосницького гноблення активізувало наприкінці XVIII ст. селянські рухи. *Великим було повстання в с. Кліщенцях 1761–1770 рр. та у с. Турбаї на Полтавщині у 1788–1793 рр.*

Соціальні процеси на Правобережжі. Гайдамаччина

Після придушення військом І. Мазепи повстання С. Палія у 1704 р., уряд Речі Посполитої офіційно знищив полковий устрій Правобережжя, поділивши його на 4 воєводства. Відновила свою владу та вплив шляхта та магнати, які почали швидко туди повертатися. Щоб заманити сюди селян, які покинули ці землі у період Руїни, магнати ліквідовували на 20–25 років панщину та звільнили селян від усяких повинностей. Це спричинило швидке заселення цих територій, але після закінчення строків амністій, старі порядки поступово повернулися. Знову відновлювалася панщина, яка постійно зростала. На деяких, найменш родючих землях північно-західної України, вже у 20-х роках XVIII ст. панщина складала до 5 днів на тиждень. Фактично відновилося соціально-економічне гноблення селянства, яке було до повстання 1648 р.

Відповіддю на відродження важкого феодального гноблення були масові селянські повстання, відомі в історії як *Гайдамаччина*. Її зародки можна побачити вже на початку XVIII ст., коли, відразу після закінчення амністій на панщину, деякі найбільш активні селяни тікали у ліси та жили завдяки грабункам шляхетських маєтків. Цих втікачів поляки й називали «гайдамаками» (з тюркської – «грабіжник»). Найбільше повстання гайдамак розгорнулося у травні 1768 р. Його очолив запорозький козак *Максим Залізняк*. Повстанцям, яких підтримало сотні селян, вдалося захопити Фастів, Корсунь, Черкаси й знищити, здебільшого випадків, місцеву шляхту, євреїв та уніатських священників, відомих своїми поборами з населення. У червні 1768 р. гайдамаки обложили Умань, у якій знайшли притулок багато шляхтичів. Гарнізон Умані на чолі з сотником *Іваном Гонтою* перейшов на бік повстанців. Після падіння Умані у Польщі на Правобережжі не зберіглося ні добре озброєних фортець, ані війська. Фактично в руках повстанців опинилися Київське та Брацлавське воєводства. Польський уряд звернувся до Росії по допомогу. Попри те, що більшість гайдамацьких повстань проходили під гаслами переходу Правобережжя до Росії, уряд Катерини II, боячись, що повстання може перекинутися на Лівобережжя, допоміг Польщі. Гонту й Залізняка було підступно схоплено: Гонту віддали Польщі, де його невдовзі стратили, а Залізняка відправили до Сибіру. Опинившись без ватажків, гайдамаки розбилися на окремі загони, й були поодинці розбиті.

Разом із селянами Правобережжя до активної соціальної боротьби вступили й селяни Західної України, насамперед Карпат. Там їх називали *опришками*. Опришки грабували шляхетські маєтки. Спочатку рух опришків

охопив Прикарпаття, згодом був поширений на Закарпаття та Буковину. І хоч свідoctва про цей рух відносяться ще до середини XVI ст., найбільш масового характеру він набув з кінця XVII–XVIII ст. Найвідомішим ватажком повстанців, за якого рух здобув свого апогею, був *Олекса Довбуш*. Повстання гайдамаків та опришків змусили феодалів дещо послабити визиск населення.

3.4 Соціальна і національна боротьба в Україні у XIX – на початку XX ст.

На початку XIX ст., унаслідок знищення Речі Посполитої, українські землі Правобережжя були поділені між двома державами: більшість відійшло до Російської імперії, Захід України – до Австрійської імперії.

Російська імперія була однією з найбільших та в економічному плані відсталих держав у світі. Правління *Катерини II* (1762–1796 рр.) сприяло повному відродженню напівфеодального способу виробництва, за якого головною галуззю було сільське господарство, засноване на кріпосницькій експлуатації селян. Розширення торгівельних та культурних контактів Росії наприкінці XVIII ст. змушувало поміщиків збільшувати визиск своїх кріпаків. Швидке заселення Далекого Сходу потребувало великої кількості продуктів сільського господарства. Тому поміщицькі маєтки, які раніше працювали для задоволення потреб своїх господарів, почали працювати на ринок – як внутрішній, так і зовнішній. Усе це сприяло збільшенню феодального визиску селян. Цей визиск збільшувався під час воєн, які Росія постійно вела у першій половині XIX ст.: із Туреччиною, із наполеонівською Францією тощо. Розвиток сільського господарства в Україні відбувався **екстенсивним шляхом**, тобто шляхом посилення експлуатації селянства та природних ресурсів України. У вказаний період відбувається швидке освоєння півдня України, земель, які колись належали Запорізькій Січі. У 1796 р. селяни півдня України були офіційно закріпачені, але їхнє положення було краще за положення селян інших регіонів. Поміщики півдня швидко зрозуміли, що селяни даватимуть більше прибутків якщо працюватимуть як вільні наймані працівники, виплачуючи податки. Родючі південні землі України швидко почали використовувати на капіталістичних умовах, за яких на землях поміщиків працюють вільні орендарі. По інших регіонах України панували кріпосницькі умови селянської праці. Найважча експлуатація була на Правобережній Україні, де більшість поміщиків були вихідцями із старої

польської шляхти. На цих землях панщина іноді сягала 6 днів на тиждень. *У цілому ж продуктивність селянської праці була вкрай низькою. Головними причинами цього була, по-перше, відсутність зацікавленості селянина у результаті праці, який все одно буде належати поміщику, а, по-друге, застарілі знаряддя праці та способи обробки землі.*

Селяни в Україні поділялися на **поміщицьких** та **державних**. Державні селяни становили близько 50 % загальної кількості. Вони проживали на державних землях, які знаходилися переважно на Півдні та на Лівобережжі. Державні селяни визискувалися менше за поміщицьких, їхнє господарство було сильніше зорієнтоване на ринок. Поміщицькі селяни належали поміщикам, найбільші маєтки яких знаходилися у Центральній та Правобережній Україні.

Із 30-х років XIX ст. в Україні почав з'являтися новий клас трудового населення – робітники. Промисловість Росії, порівняно з Західною Європою, була вкрай відсталою. До середини XIX ст. панувало **мануфактурне виробництво**, основане на ручній праці. Більшість мануфактур були казенними, тобто на них працювали не вільнонаймані робітники, а кріпосні селяни. Продуктивність таких мануфактур, через повну відсутність зацікавленості у результаті праці, була низькою. Проте з 30-х років XIX ст. багато поміщиків, у маєтках яких знаходились ці казенні мануфактури, почали використовувати своїх селян як вільних робітників. Особливо це було помітне на тих поміщицьких господарствах, які займалися виробленням продукції, що мали великий попит на ринку – цукор, тканини. *Вільні робітники давали більший прибуток, що сприяло розширенню виробництва та його механізацію. Так на Україні почався промисловий переворот – введення машинного виробництва.*

Важкий визиск активізував народні рухи. Найбільш розповсюдженими формами боротьби з соціальними утисками були повстання та втечі на Дон або Кубань. Особливо селянські повстання частішали після війни 1812 р. У 1819 р. повстали військові поселенці Чугуївського уланського полку. У грудні 1825 р. декабристський Чернігівський полк. У 1829 р. повстали селяни окремих повітів Харківської губернії. У 1814–1835 рр. на Поділлі вирувало повстання *Устима Кармелюка*. Під час голоду 1833 р. відбувалися селянські заворушення у Слобідсько-Українській (Харківській), Чернігівській і Херсонській губерніях. У 1835 р. повстали лівобережні козаки, з яких уряд організував 10 козачих полків, а потім вирішив перевести їх у солдати. У першій половині 40-х рр. XIX ст. особливо великі селянські заворушення

відбувалися по селах Русанівка (Київщина), Швайківці (Волинь). Протягом 1824–1856 рр. тільки на підросійській частині України відбулося 120 селянських виступів. Масовість селянських повстань та явна відсталість Росії від Заходу, яка виявилася під час Кримської війни 1853–1856 рр., змусили уряд піти на реформи. Згідно з аграрними реформами 1861 р., селяни отримали особисту свободу та наділи землі у приватну власність. Величина наділів залежала від якості ґрунту. За землю та за особисту свободу селяни мали сплатити за схемою, встановленою державою. Викупна сума значно перевищувала реальну вартість землі. Уряд імператора *Олександра II* зробив усе можливе, щоб перекласти увесь тягар виплат на селян, коштом яких врешті-решт і пройшла аграрна реформа.

Захід України у XIX ст., унаслідок 3-х поділів Польщі, входила до складу Австрійської (згодом Австро-Угорської) імперії. Становище народних мас тут було навіть гірше, ніж у підросійській Україні, оскільки якість ґрунтів була поганою і врожаї вони давали гірші. У 80–90-х роках XVIII ст. імператори *Марія-Терезія* та *Йосип II* провели реформи, спрямовані на полегшення долі селянства. Було чітко зафіксовано максимальний розмір панщини на рік, а селяни були оголошені особисто вільними. Проте їхні наступники швидко звели умови реформи нанівець і на західній Україні знов встановилося жорстоке кріпосницьке гноблення. *Загалом у XIX ст. західноукраїнські землі були в економічному плані найбільш відсталим регіоном Європи, де домінував аграрний сектор господарювання, заснований на кріпосницькій системі. Промисловість як така була відсутня, розвивалися лише промисли та ремесла: ткацтво, деревообробка тощо.* Через важкі умови життя селянські рухи у XIX ст. поширюються. Особливо це стало помітним у 40-х роках XIX ст. Найбільшим повстанням цих років було повстання 1843–1844 рр. на Буковині під проводом селянина *Лук'яна Кобилиці*. Схожі соціальні конфлікти поширилися по всій Австрійській імперії. Їх апогеєм стала революція 1848 р., яка охопила і Захід України. У Львові інтелігенцією був створений координаційний орган *Головна Руська рада*, яка конкурувала з подібною польською організацією – *Центральною радою народовою*. Унаслідок революції уряд пішов на скасування кріпацтва та введення конституційної форми правління. Проте реально становище народних мас не покращилося, оскільки, як і в Росії, увесь тягар реформ припав на селянство.

Головним наслідком скасування кріпацтва в Україні було швидке соціальне розшарування. Із колісь єдиної кріпацької маси виділяються

найбільш заможні селяни, які могли наймати людей для обробки своїх земель. Таких було небагато – 5 %. Основну селянську масу становили так звані середняки, які мали кілька голів худоби, але наймитів вже не мали. І, нарешті, достатньо високий відсоток становили бідняки, які або зовсім втратили свою землю, або мали її занадто мало, щоб прогодувати себе. Вони зчаста наймалися на роботи до багатих селян.

Ще одним наслідком реформ став пришвидшений розвиток промисловості та кінець промислового перевороту. Остаточно оформлюються нові класи населення – буржуазія (яка складалася переважно з вихідців із селян) та вільнонаймані робітники.

Найбільшими промисловими районами України став Донбас, криворізький металургійний басейн та Харківщина, у якій концентрувалася обробна промисловість. Велику роль у промисловості відігравав іноземний капітал. Між новими класами українського суспільства, буржуазією та пролетаріатом, який складався здебільшого з російських робітників, відбувалася постійна боротьба. Робітники виступали за поліпшення умов життя та праці й боролися за це в постійних страйках, повстаннях.

Після скасування кріпацтва змінюється склад **української інтелігенції**. Якщо до 1861 р. вона складалася переважно з вихідців із дворянських кіл, то тепер її базою були різночинці, налаштовані більш демократично. Вважаючи, що економічне, політичне й культурне життя має після реформ не покращилося, вони об'єднувалися в **«Громади»** – організації із розповсюдження писемності серед селянства, пропаганди національної ідентичності українського народу. Якщо польське повстання 1830 і 1863 рр. уряд придушив зброєю, то з названими українськими організаціями боровся забороняючи їх, обмежуючи сферу використання української мови (Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р.). На кінець XIX ст. на основі цих організацій створюються перші політичні партії, у більшості з лівою, соціалістичною та марксистською ідеологією. Перші партії з'являються на Західній Україні. У 1890 р. була створена **Русько-Українська радикальна партія**. Протягом останнього десятиріччя XIX ст. були створені **Українська національно-демократична партія** та **Українська соціал-демократична партія**. Усі вони виступали за поліпшення умов життя населення та розширення самостійності Західної України. На підросійській Україні, через відсутність парламентаризму, партії з'явилися дещо пізніше. Більшість із них (**Українська соціал-демократична робітничка партія**, **Українська демократична партія** тощо) виступали з соціальними

лозунгами і з вимогами автономії Україні у складі Росії. Великий вплив на Україні мали й загальноросійські партії – *есери, меншовики, більшовики* (особливо у східних промислових регіонах).

На початку ХХ ст. становище мас погіршується. Кровопротитна війна з Японією, яку Росія вела у 1904–1905 рр., підштовхнула початок першої російської революції 1905–1907 рр. По всій Росії пройшли селянсько-робітничі повстання та страйки. Головними гаслами повстанців були вимоги введення 8-годинного робітничого дня, поліпшення умов праці. Селяни вимагали збільшення їхніх земельних наділів та ліквідацію залишків викупних платежів. Поряд із соціальними висловлювалися й політичні гасла: знищення самодержавства, введення конституції та скликання парламенту. В Україні активізувалося й національне життя – розширилося українське книгодрукування, преса тощо. Хоч революція врешті-решт була придушена, уряд *Миколи II* пішов на реформи – був скликаний парламент та пообіцяли ввести конституцію.

Напередодні революції 1917 р. найбільш масовим прошарком населення в Україні було селянство, поділене на окремі стани: багатіїв, середняків та бідняків, останні були найбільш радикально налаштовані. На сході у промислових регіонах та на півдні у торгівельних регіонах великим був прошарок робітників. У центральних регіонах та на Правобережжі їх було небагато, через відсутність там промисловості. Панівним станом була буржуазія. Вона також поділялася на *велику* (власників заводів, фабрик), *середню* (власники окремих крамниць, невеликих підприємств) та *дрібну* (власники невеликих крамниць, лавок тощо). Найбільш консервативно налаштованою була велика буржуазія, оскільки будь-які соціальні реформи загрожували її владі. Середня та дрібна буржуазія виступала за продовження демократичних реформ та розширення засад парламентаризму. Невеликий прошарок українського населення складала інтелігенція, яка також виступала за розгортання демократичних реформ, розширення самостійності України та навіть її незалежність. Найбільш консервативними класами населення було *дворянство* (вплив якого значно зменшився) та *духовенство*.

3.5 Соціальна і національна боротьба в Україні у часи Української революції 1917–1920 рр. і в радянську добу

Крапку в існуванні російського царизму поставила Перша світова війна, яка перетворилася на справжню соціальною катастрофу. Зростання

податків з селян, посилення визиску робітників, тисячі загиблих на фронтах, зростання багатств великої буржуазії та дворянства, які нажилися на війні, викликали революційні події. У ході лютневої революції 1917 р. самодержавство було повалено, імператор *Микола II* зрікся престолу. Влада перейшла до Тимчасового уряду, який мав замінити постійний уряд до скликання Установчих зборів. В Україні разом з Тимчасовим урядом і радами робітничих та селянських депутатів, лівими партіями був створений і національний уряд – Центральна Рада. Період 1917–1920 рр. був суцільний хаос в Україні. Влада кілька разів переходила з рук до рук урядів як *лівого спрямування* (Центральна Рада, Директорія) так і *право-консервативного* (уряд П. Скоропадського). На півдні України діяли численні загони селянських ватажків – *Махна, Григор'єва, Ангела*.

Українським політичним діячам, з їх намаганням завоювати незалежність чи автономію у складі Росії, протистояли спочатку непопулярний Тимчасовий уряд, а після жовтневого перевороту 7 листопада (нов. стиль) 1917 р. – більшовицький уряд на чолі з *В. Леніном*. Більшовики висунули зовні логічну та продуману програму соціальних перетворень, яка базувалася на трьох принципах: «Землю – селянам, фабрики – робочим, мир – народам». У своїй національній програмі вони формально виходили з принципу права націй на самовизначення. Але *фактично політика більшовиків була спрямована на відтворення єдиної Російської держави, яка розвалилася після Лютневої революції на кілька автономних територій*. Звинувачуючи національні уряди у «буржуазному націоналізмі», спрямованому на відтворення капіталістичного визиску мас та розрив єдиного фронту боротьби з соціальним та національним гнобленням, вони встановили по всіх автономіях підконтрольні їм комуністичні уряди, які 30 грудня 1922 р. об'єдналися в єдину державу – **Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)**. *Фактично більшовизм був однією з форм російської імперської державної ідеології, спрямованої на відтворення єдиної Російської держави, яка формальна складалася з незалежних радянських республік та мала федеративний устрій*.

Після входження України до складу СРСР, докорінно змінився соціальний склад її населення. Стара буржуазія та дворянство як класи були знищені. Усі землі та промислові об'єкти перейшли у власність держави. Під час **НЕПу** (нової економічної політики) 1921–1928 рр., для швидшої відбудови країни після Першої світової та громадянської воєн, земля та середні й дрібні підприємства були повернені у приватну власність. Після

відбудови економіки, 1928 р. радянський уряд почав **політику індустріалізації**, яка супроводжувалася тотальною націоналізацією всіх форм власності. *Найжорстокіше політика індустріалізації вдарила по селянах.* Для розвитку важкої промисловості була необхідна велика кількість хліба та інших продуктів сільського господарства, причому по найнижчих цінах. Селяни відмовлялися продавати хліб по цінах, запропонованих державою. Тоді у 1929 р., на початку першої п'ятирічки, уряд оголосив **«політику колективізації»** – створення колективних селянських господарств (колгоспів), які мали «продавати» хліб державі. У колгоспи об'єднувалися індивідуальні господарства селян. Звісно, що *більшість селян не хотіли віддавати своє власне майно у колективне користування.* Тоді держава почала насильно заганяти селян до колгоспів. *Усіх, хто чинив супротив, репресували, оголошуючи «ворогом радянської влади» та висилали до Сибіру.* Численні селянські повстання 1930 р. (сіл Голо-Пристаневського району на Херсонщині, Поділлі, Чернігівщини та інш.) жорстоко придушувалися. До середини 1930-х років селянство як клас дрібних приватних власників був повністю знищений, а на його місце прийшло так зване «колгоспне селянство».

За період індустріалізації значно виросла кількість робітників, які були соціальною опорою радянської влади. У той же час, протягом 1930-х років, систематично знищується як «стара», дореволюційна, так і «нова» критично налаштована інтелігенція. *Репресивним заходом став і Голодомор 1932–1933 рр., під час якого за різними підрахунками загинуло від 5 млн до 8 млн осіб.* Відбулися повстання селян на Полтавщині, Сумщині, Харківщині, Дніпропетровщині.

Важким випробуванням для українського народу, як і для інших народів СРСР, стала **Друга світова** 1939–1945 рр. Від бойових дій, від окупації, у СРСР загинуло 27 млн чоловік (в УРСР – 4 млн осіб). У ході війни до УРСР були приєднані землі Західної України та Закарпаття, які, після загибелі 1918 р. Австро-Угорської імперії, перебували у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. На приєднаних землях радянська влада також проводила політику колективізації та боротьби з опозиційно налаштованою частиною населення, яка супроводжувалася репресіями. Опір цим заходам чинила Українська Повстанська Армія.

Після смерті 1953 р. Й. Сталіна і приходу до влади М. Хрущова почалась епоха **«відлиги»**, яка характеризується активізацією громадського життя та спробою економічних реформ. Новим явищем цього періоду була

поява **дисидентського руху**, представники якого виступали за розширення політичних прав народу та вільного розвитку національного життя. З'явилися навіть підпільні націоналістичні та антикомуністичні групи **«Об'єднання»**, **«Український національний комітет»**, **«Ходорівська група»** та інші), *183 таких груп і організацій були викриті станом на 1959 рік*. Тисячі підпільників були притягнуті до кримінальної відповідальності. Проте в середині 1960-х рр. виникла більша й краще підготовлена організація **«Український національний фронт»** (керівник – *Д. Квецко, М. Дяк*, розгромлена 1966 р.) У 1965 р. влада провела масові арешти критично налаштованих інтелігентів. Масові виступи й страйки робітників по деяких містах України були придушені в середині 70-х років ХХ ст. У 1976 р. відкрито виникла правозахисна **«Українська група сприяння виконанню Гельсінської угоди»** (керівники – *М. Руденко, О. Мешко, Л. Лук'яненко*), піддана репресіям того ж року. У 1989 р. виникає **«Народний рух України»** за перебудову.

Життя населення у хрущовський період (до початку 1960-х років) постійно поліпшувалося (майже зник, наприклад, гострий товарний дефіцит), розвивався народний сектор економіки.

Проте характерним явищем хрущовського та особливо брежнєвського періоду (1960–80-х рр.) було становлення нового панівного прошарку населення – партійної номенклатури та бюрократії, які користувалися майже необмеженою свободою та широкими правами. У період правління Л. Брежнєва (1964–1982 рр.) репресії проти внутрішньої опозиції у вигляді дисидентства посилювалися, радянський уряд почав відновлювати сталінську традицію керування державою.

Найбільшими класами радянського суспільства були **робітники** та **колгоспні селяни**. *Останні до кінця сталінської епохи фактично перебували у кріпацькій залежності від держави, оскільки не мали навіть паспортів та можливості покидати село. У хрущовські часи їхнє становище значно покращується – селянам дозволили вести власне дрібне господарство, видали паспорти та дали право переїзду з місця на місце. Проте рівень життя на селі, на відміну від міста, був невисоким, селяни жили здебільшого завдяки власним городам та паям, які отримали від колгоспів. У радянському суспільстві широким прошарком населення була **інтелігенція**, об'єднана у різні творчі союзи. Над цими класами радянського суспільства стояла партійна та урядова номенклатура.*

Реформування радянського суспільства, вчинене М. Горбачовим і його послідовниками у 1985–1991 рр. супроводжувалося розпадом СРСР на окремі незалежні республіки. *Україна поновила незалежність 24 серпня 1991 р.* Розпочалися суспільні процеси, характерні для початкового розвитку молодих суверенних держав. Рівень життя народних мас, порівняно з радянськими часами, значно впав. Корупція влади, несправедлива приватизація власності на початку 1990-х років ХХ ст., вкрай негативно вплинули на життя народу. Страйки шахтарів та металургів, протести інтелігенції та селян стали характерним явищем життя 90-х років. Багато соціальних проблем виникає через відсутність консолідації можновладців, домінування власних інтересів над інтересами народу, намагання різних гілок влади перебрати на себе занадто багато повноважень та інші порушення демократії.

Запитання для самоконтролю за темою 3

1. Перелічіть основні етапи соціальної та національної боротьби на Україні.
2. Особливості соціальної боротьби у Давньоруській державі.
3. У наслідок яких причин на півдні України виникло козацтво та яку роль воно відіграло у боротьбі з соціальним та національним гнобленням?
4. Особливості соціальних процесів та соціальної боротьби на Україні у XVIII–XIX ст.
5. Проаналізуйте роль дисидентського руху у боротьбі за вільний розвиток українського національного життя у часи хрущовської «відлиги» та брежнєвського «застою» у СРСР.

Термінологічний словник

Гайдамаччина – збірна назва численних селянських повстань на Правобережній Україні у XVIII ст. спрямованих проти важкої кріпосницької експлуатації з боку польського та литовського дворянства.

Дисидент – особа, політичні та релігійні погляди якої розходяться з поглядами, настановами правлячої верхівки суспільства.

Магдебургське право – право міст на самоврядування, їхня незалежність від феодалів, на землях яких вони знаходились.

Опришки – назва селян-повстанців Західної України, які у XVIII ст. розгорнули активну боротьбу проти соціальних утисків.

Реєстрове козацтво – козаки, які знаходились на постійній військовій службі у Речі Посполитій, та були внесені до військових реєстрів.

Українська революція 1917–1920 рр. – доба української історії 1917–1920 рр., коли українство під проводом соціалістичних, ліберальних і консервативних політичних сил виборювало власну державність в XX ст.

ТЕМА 4

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

4.1 Державотворчі процеси в українських землях у добу середньовіччя і нової історії

4.1.1 Київська держава (Київська Русь)

Формування державності на території України відбувалося протягом тривалого історичного періоду у процесі розпаду первіснообщинного ладу східних слов'ян, який особливо виявився VI–IX ст., в умовах зародження феодальних відносин і переходу до класового суспільства.

Через відсутність письмових джерел не можливо висвітлити точно становлення української державності – *Київської Русі*. Відомо, що вже у IX ст. у київських землях правили князі *Аскольд і Дир*.

У середині IX ст. виникає держава і в землях словенів, які у 862 р. запросили до себе як правителів варягів на чолі з Рюриком. Після смерті своїх братів він став одноособовим князем.

Отже, у IX ст. виникли два окремі державних утворення: слов'янська Київська Русь і слов'яно-фінська Новгородська Русь. Олег, який успадкував владу після Рюрика, підступно вбив Аскольда і Дира у 882 р. і став правити Києвом. Цим самим Олег об'єднав в єдине ціле Київські і Новгородські землі.

На думку українського історика М. Грушевського, війна і торгівля стали визначальними чинниками українського державотворення в київську добу.

Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва в Східній Європі і мало далекосяжні наслідки. Якщо до Олега Руська земля була федерацією племен, то з моменту об'єднання новгородської півночі і київського півдня вона почала свій шлях до централізованої держави із самодержавною формою правління.

Київська Русь у IX–XIII ст. об'єднувала фактично усіх східних слов'ян і була однією з найбільших держав Східної Європи. Її територія простягалася з півночі на південь – від Балтики до Чорного моря, зі сходу на захід – від Волги до Карпат.

Землі Київської Русі були багаті на родючі ґрунти, у лісах водилося безліч дичини. Це давало змогу слов'янам вести осілий спосіб життя. Територія держави охоплювала величезний простір, хоча кількість людей, які тут проживали, залишалася невеликою. Така кількість населення і велика територія значною мірою зумовила специфічність функціонування державного утворення східних слов'ян. *Головне завдання такої держави полягало у тому, щоб утримати і захистити величезні території, а не нападати і завойовувати інші землі. Згадані природні і демографічні фактори не давали можливості князям Київської Русі створити потужну, централізовану державу.* Багаті природні ресурси й відносна слабкість слов'янської держави приваблювали агресивних сусідів, які постійно зазіхали на землі східних слов'ян.

Заслуговує на увагу і географічне положення українських володінь. Вони межували з Європою і Азією, *неслов'янським півднем і слов'янськими народами півночі.* Київська Русь відчувала на собі впливи Візантії, Хозарського каганату, Сарматії тощо. Українські землі були захисним бар'єром для Європи від диких кочових азійських орд.

До перших князів Київської Русі відносять *Олега* (882–912 рр.), *Ігора* (912–945 рр.), *Ольгу* (945–964 рр.) і *Святослава* (964–972 рр.).

Розквіт Київської держави припадає на правління *Володимира Великого* (980–1015 рр.) і *Ярослава Мудрого* (1019–1054 рр.).

Київська держава не була чітко централізована до початку XI ст. У IX–X ст. Русь була ранньофеодальною монархією ще зі слабкою владою київських князів та великим рівнем самостійності місцевих племінних вождів. Із кінця XI ст. влада ґрунтувалася на принципі *сюзеренітету-васалітету.* Київські князі вважалися головними тобто *великими князями* всієї держави. Із розвитком феодальних відносин між київськими і місцевими князями укладалися *міжкнязівські договори (христоцілувальні грамоти).*

Очолював Київську Русь *великий князь.* Він уособлював законодавчу і виконавчу владу. Як глава адміністрації, він виконував також функції воєначальника. Великий князь вершив і судочинство. Порядок престолонаслідування не регламентувався жодними нормами. Вважалося, що старший син успадковував владу. Це звалось *принципом «отчини».*

Діяльності князя допомагала *рада бояр,* яка не мала юридичного оформлення, але впливала на князівську політику. До ради входили наймогутніші феодалі-землевласники, які мали посади в державному апараті, а також представники вищого духовенства. Разом із ними великий

князь обговорював питання зовнішньої і внутрішньої політики. Боярська рада виконувала також і судові функції, брала участь у вирішенні військових, фінансових та інших питань. За відсутності князя рада самостійно керувала державою, а після його смерті встановлювала владу майбутнього правителя.

У разі потреби князі скликали *віче*. Віче – це збори місцевого населення, в яких брали участь чоловіки, крім холопів. Віче розглядало питання війни і миру, запрошення або вигнання князів, обирало або усувало представників адміністрації, судового та військового управління тощо. Перша згадка про віче в літописі датується 997 р. Тоді на Київщині князь скликав віче. Проте не в усіх містах віче виконувало однакову роль. Зокрема, у Новгороді його роль була вагомішою, ніж у Чернігові. Із розвитком феодалізму роль віче поступово втрачається.

За часів Київської держави існували дві системи управління: *десяткова* і *палацево-вотчинна*. Десяткова випливала з військової організації. Тисяча втратила реальний матеріальний зміст і стала територіальним поняттям – округом, який очолював тисяцький. Він був керівником військових сил округу, здійснював поліцейську, судову, фінансову владу. Тисячі поділялися на сотні, які очолювали сотські, що виконували адміністративно-фінансові і судові функції.

Палацево-вотчина система управління утворилася при дворі князя. Чиновники княжого двору стали виконувати доручення князя, що мали загальнодержавне значення і не належали до їхніх безпосередніх обов'язків при дворі.

На місця посилалися представники центральної влади – *намісники* і *волостелі*. Вони відали адміністративно-судовими справами. Селами управляли старости, яких обирали селяни.

Зазначимо, що протягом IX–XIII ст. влада пройшла складну трансформацію. Спочатку виникла *дружинна форма* державності. Її особливість полягала в тому, що дружина в руках князя була засобом примусу й управління, збору данини, захисту інтересів країни від ворогів, підкорення нових земель. Стосунки між князем і дружиною були неоднозначні: дружині не можна було наказувати, її потрібно переконувати. Зокрема, князь Ігор був змушений слухатися дружини. Княгиня Ольга була більш незалежною від дружинників. Історики вважають, що в добу Володимира Великого дружинна форма державності відходить в минуле. Дружина виконувала лише військові функції і вже не була фактором політичного життя, апаратом управління і судочинства. Відбувається процес

її розшарування, з'являється прошарок бояр, які стають правлячою суспільною групою.

У добу розквіту Київської держави формується **централізована монархія**. Носієм монаршої влади був київський князь, який мав необмежені можливості в прийнятті рішень у питаннях внутрішньої і зовнішньої політики.

У період феодальної роздробленості з'явилася **федеративна монархія**. Долю країни вирішував не великий князь, а група найвпливовіших місцевих князів.

Отже, у процесі формування Київської Русі можна простежити такі етапи: 1) княжіння східних слов'ян; 2) утворення первісного ядра давньоруської держави – Руської землі (Київщина, земля полян); 3) формування південного та північного ранньодержавних утворень; 4) об'єднання Київського і Новгородського князівств в єдину державу з центром у Києві.

Уже в середині XII ст. на території колись єдиної могутньої країни утворилося 15 удільних князівств. Початок **удільному устрою** поклав Ярослав Мудрий, запропонувавши спільне управління державою всім князівським родом. Це був необачний хід, що позбавляв владу великого князя економічної основи й посилював його залежність від уділів.

Серед причин розпаду Київської Русі були такі: 1) величезні простори держави, до складу якої входило більш ніж 20 різних племен і народностей, що спричиняло труднощі в управлінні; 2) недосконалість державного апарату і системи престолонаслідування сприяли відцентровим тенденціям окремих племен і народностей; 3) негативні наслідки для Київської держави мав занепад торгівлі.

Занепад Київської Русі довершив напад монголо-татарських орд. Феодальна роздробленість притаманна розвитку майже всіх феодальних країн.

Період існування Київської держави займає важливе місце в історії України. Головний осередок державності сформувався на землях сучасної України, а її основою стало Середнє Подніпров'я з Києвом, який перетворився на центр об'єднання слов'ян і столицею країни. Заснували цю державу ті, хто здавна проживав в українських землях у VI–VIII ст. – це **поляно-антська народність**, яка була генетичним ядром майбутньої української нації і називалася «Руссю».

Після розпаду Русі національні державницькі традиції не було втрачено, їх перейняла спадкоємниця Київської Русі – *Галицько-Волинська держава*.

4.1.2 Галицько-Волинська держава

Галицько-Волинське князівство – друга після Київської Русі велика держава на українській землі, збудована українцями, яка об'єднала майже усю українську етнографічну територію.

Галицько-Волинське князівство постало на заході колишньої Київської Русі.

Формування Галицького князівства почалося у другій половині XI ст. Цей процес пов'язаний з діяльністю онука Ярослава Мудрого – засновника галицької династії князів *Ростислава Романовича*. Після його смерті у 1067 р. Галичину було поділено на три князівства, якими правили його сини. *Рюрик* отримав Звенигород, *Володар* – Перемишль, *Василько* – Тереховлю. Через деякий час сину Володара князю Васильку (1123–1153 рр.) за допомогою чесних і нечесних засобів вдалося підпорядкувати своїй владі все князівство. Галицьке князівство настільки зміцніло, що могло протистояти тогочасним європейським країнам. Проте розквіт князівства припадає на добу правління сина Василька князя *Ярослава Осмомисла* (1153–1187 рр.). Він розширив кордони князівства на південь аж до гирла Дунаю. Забезпечуючи собі мир і процвітання, Ярослав Осмомисл підтримував дружні стосунки з угорцями і Німеччиною. Водночас з економічним і політичним зміцненням Галичини зростало і галицьке боярство, які намагалися здобути вплив на управління державою.

Після смерті Ярослава почався хаос. За правління його сина *Володимира* (1187–1198 рр.) у князівстві точилася постійна війна за владу між князем і боярами. Володимир був повністю залежним від могутніх галицьких бояр. Він був останнім князем з династії галицьких Ростиславичів.

У 1199 р. волинський князь *Роман Мстиславович* (1173–1205 рр.) об'єднав Галичину та Волинь і створив *Галицько-Волинську державу*. Столицею її був Галич, а з 1272 р. – Львів. У внутрішній політиці Роман зосередив увагу на зміцненні княжої влади, тобто ослабленні бояр. Проте найбільшої слави він зажив через успішні військові походи проти Литви і Польщі. Завершенням цих успіхів було здобуття Києва і включення його у сферу своїх впливів.

Після смерті Романа західноукраїнські землі знову потрапили у смугу розбрату і князівсько-боярських міжусобиць. Найбільшої гостроти боротьба феодалних угруповань досягла при малолітніх синах Романа – *Данилові* і *Василькові*. Настав тривалий період громадянської війни. Підпорою Романовичів були тільки волинські бояри. За таких обставин молоді Данило і Василько почали «збирати» землі, якими володів їхній батько. Насамперед Данило утвердився на Волині (1221 р.), у 1238 р. оволодів Галичем, а у 1239 р. – Києвом. Тільки у 1245 р. він остаточно зміг підкорити собі Галичину.

Головною зовнішньополітичною проблемою князя Данила були монголо-татари, які 1241 р. пройшли Галичиною і Волинню. Унаслідок мудрої державної політики Данило фактично не підкорився владі Золотої Орди. Він підтримував контакти з папою римським Інокентієм, погодився на унію, прийняв від папи королівську корону і 1253 р. став першим українським королем. *Данило Галицький* встановив дружні стосунки з Польщею і Угорщиною, а литовські князі вважали за честь посватати своїх дітей за Данилових сина і доньку.

У 1264 р. після майже 60-річної політичної діяльності Данило помер. В українській історії він посідає особливе місце як один із найвидатніших правителів. Він успішно боронив галицько-волинські землі від зазіхань з боку поляків і угорців. Подолавши могутність бояр, він добився піднесення соціально-економічного і культурного рівня своїх володінь до одного з найвищих у Східній Європі.

Протягом 100 років після смерті Данила на Волині і Галичині не відбулося особливо помітних подій. На Волині правив його брат Василько, в Галичині – син Данила князь *Лев* (1264–1301 рр.). Після смерті Василька правити став його син *Володимир* (1270–1289 рр.), який приділяв головну увагу не військовим походам, а наукам і освіті. Після смерті Лева на Галичині і на Волині князував цього син *Юрій*. Останніми ж галицько-волинськими володарями були два сини Юрія – *Андрій* і *Лев*, останні українські князі з династії Романовичів. Померли вони майже одночасно у 1323 р. Усі наступні правителі галицько-волинських земель аж до остаточного захоплення поляками Галичини 1349 р. були чужинцями.

Особливістю суспільно-політичного ладу було те, що в Галицько-Волинському князівстві утворилася численна група впливового боярства, у руках якої зосередились майже всі земельні володіння. У Галичині зростання **боярського землеволодіння** випереджувало створення **князівського домену**.

На Волині, навпаки, водночас із боярським розвивалося і **князівське доменіальне землеволодіння**. Такий стан склався тому, що в Галичині раніше, ніж на Волині, визріли економічні та політичні передумови швидкого зростання великого феодалного володіння. Князівський домен почав зміцнюватися тоді, коли переважна частина общинних земель була захоплена боярами і для князівських володінь кількість вільних земель стала обмежена.

Провідну роль серед феодалів Галицько-Волинського князівства виконувало старе галицьке боярство – **«мужі галицькі»**. Їхня сила постійно зростала. У XII ст. «мужі галицькі» виступають проти будь-яких спроб обмежити їхні права на користь князівської влади і зростаючих міст.

Звертає увагу той факт, що в державному устрої Галицько-Волинського князівства тривалий час був відсутній поділ на уділи. Оскільки галицько-волинські князі не мали широкої економічної і соціальної бази, їхня влада виявилася нетривалою. Князівська влада зазвичай передавалася за спадком старшому сину, а взаємини між членами князівського дому будувалися на принципах васалітету.

Галицько-волинські князі мали повноваження в адміністративній, військовій, судовій та законодавчій сферах. Вони призначали чиновників, надавали їм земельні наділи, збирали податки, карбували монету, розпоряджалися казною тощо. Князі формально були головнокомандувачами війська. Вони могли видавати грамоти щодо різних питань управління. Незважаючи на свій авторитет і владу, князі фактично залежали від боярства, яке, зі свого боку, використовувало князя як знаряддя для охорони своїх інтересів.

Бояри здійснювали свою владу за допомогою ради бояр. Склад, права, компетенція ради не були точно окреслені. **Боярська рада** скликала, здебільшого, за ініціативою самого боярства. Князь не мав права скликати раду за своїм бажанням, не міг видавати жодного акту без згоди боярської ради. Цей орган, що не був формально вищим органом влади, фактично правив державою.

Інколи у надзвичайних ситуаціях галицько-волинські князі скликали **віче**. Однак воно не було постійною установою і не відіграло вирішальної ролі, тому що відчувало тиск з боку феодалної верхівки.

У Галицько-Волинському князівстві раніше, ніж в інших українських землях, виникло **палацево-вотчинне управління**. У системі цього управління провідне місце посідав **дворецький**, який заступав князя в адмініструванні, війську, суді.

Територія держави спочатку ділилася на *тисячі і сотні*. Поступово *тисяцькі і сотські* зі своїм управлінським апаратом входили до складу палацево-вотчинного апарату князя, виникли посади воєвод і *волостелів*. Відповідно землі було поділено на воєводства і волості. В дрібних общинах обирали старост, у містах правили призначені князем посадники.

Після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство слугувало опорою української державності. Воно перейняло і зберегло політичні і національно-культурні традиції Київської Русі. Саме Галицько-Волинська держава стала спадкоємницею Київської держави. Галицько-Волинське князівство оберігало протягом 150 років західноукраїнські землі від агресії з боку поляків і угорців, а також зберігало в українців почуття культурної та політичної ідентичності.

4.1.3 Козацько-гетьманська держава (сер. XVII – кін. XVIII ст.)

Формування української національної держави у 1648–1657 рр. є дуже складною проблемою в українській історіографії. Піднявшись 1648 р. на визвольну війну під проводом гетьмана *Б. Хмельницького*, український народ вигнав з рідної землі польську адміністрацію, що потягнуло за собою необхідність негайного створення власної національної держави.

Її організаторами стали козацька старшина та українська шляхта. Вони взялися за побудову своєї держави з перших же днів війни. Уже в травні 1648 р. з багаточисельних джерел до Польщі почали знаходити відомості, що *Б. Хмельницький* створює удільне князівство зі столицею у Києві, а себе титулує князем Русі. На початку лютого 1649 р. *Б. Хмельницький* повідомив комісарів польського короля про свій намір створити незалежну українську державу.

Перед українською державою відразу постали два основні завдання: ***внутрішнє*** – *забезпечити нормальне функціонування економічної системи, правопорядку, захист українського народу; зовнішнє* – *захист незалежності і територіальної цілісності.*

Ознаками прояву державної влади в Україні тоді були: ***органи публічної влади, територіальний поділ, введення своєї податкової системи.***

Формування української держави здійснювалося в обставинах ведення бойових дій, що обумовлювало її форму, тобто: феодальна верхівка пристосовувала для виконання державних функцій вже готову, перевірену на

практиці **військово-адміністративну, полково-сотенну** організацію козацтва. В екстремальних умовах війни, коли потрібно було максимально об'єднати та мобілізувати на боротьбу увесь народ, ця організація стала не тільки загальною для всіх повстанських сил, але й єдиною політико-адміністративною та судовою владою в Україні. Їй не була підвладна тільки церква. *Мова йде про військово-адміністративну владу Запорізької Січі, яка стала моделлю відновленої української держави.*

Зауважимо, що елементи української національної державності одержали правове оформлення та закріплення у *Зборівському (1649 р.) і Білоцерківському (1651 р.)* договорах, які гетьман Б. Хмельницький уклав з Річчю Посполитою.

Характерно, що повноваження органів публічної влади було покладено на органи управління реєстровим козацтвом. Система цих органів складалася з **триступеневого уряду: генерального, полкового і сотенного.**

Формально вищим органом влади у цей період вважалася **Військова рада**. Проте вона не була постійно діючим органом й скликала для розв'язання найважливіших питань життя України, ведення війни, обрання генерального уряду.

Реально вища влада належала **генеральному урядові**, повноваження якого поширювалися на всю територію України. Генеральний уряд – **це гетьман і рада генеральної старшини** при гетьмані.

Гетьман був главою України і мав титул **«ясновельможний»**. Він наділявся широкими державовладними повноваженнями для виконання політичних, військових, фінансових і судових функцій. Гетьман видавав **універсали** – загальнообов'язкові нормативні акти. Від нього також залежало скликання ради – військової і генеральної старшини. Він був головнокомандувачем і вищею судовою інстанцією. *Першим гетьманом незалежної України став Б. Хмельницький.* Проте польський король деякий час залишався сюзереном, а Б. Хмельницький – його васалом. Варто пам'ятати, що відносини сюзеренітету-васалітету – це вільна служба, і вона аніскільки не принижувала васала.

Як і в Запорізькій Січі, генеральні старшини очолювали окремі галузі управління і мали титули **«вельможні»**. *Генеральний обозний, генеральний осавул, генеральний хорунжий керували військовими справами, відповідали за боєдатність збройних сил, їх нематеріальне забезпечення. Генеральний обозний був першим державцем після гетьмана. Генеральний бунчужний був головним охоронцем знаків гідності гетьмана і військових з'єднань,*

виконував окремі доручення гетьмана. Генеральний писар керував зовнішніми справами, йому підпорядковувалася канцелярія. Генеральний суддя (з початку один, а згодом – двоє) очолював вищий судовий орган – апеляційну інстанцію для полкових та сотенних судів.

Отже, генеральний уряд був головним розпорядчим, виконавчим та судовим органом української держави.

На місцях правили **полкові** і **сотенні уряди**. Полковий уряд складався з **полковника** і **полкової ради**, яка обирала **полкову** і **сотенну старшину**. Полкова рада первісно мала велику владу. За необхідності вона могла перешкодити свавілля полковника і навіть усунути його. Сотенний уряд був репрезентований сотником і його помічниками.

У великих містах правили **виборні міські старшини**, а в селах – **сільські отамани**. У великих привілейованих містах влада належала **магістратам**.

Україна мала своє військо, чисельність якого постійно коливалася. Загалом у 1648–1654 рр. армія гетьмана Б. Хмельницького сягала 300 тис. чоловік.

Територія української держави наприкінці війни охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу і складала приблизно 200 тис. км². Б. Хмельницький називав її за старою назвою – **Руська земля**, **Русь**. Столицею української козацької держави часів визвольної війни був **Чигирин**.

Колишні польські воєводства, звідки було вигнано польську адміністрацію, поділялася на **полки** та **сотні**, які з літа 1648 р. вважалися територіальними одиницями й охоплювали не тільки козаків, а й усе населення, яке проживало на їхній території. Наприклад, за Зборівським договором землі вільної Наддніпрянської України ділилися на три воєводства – Київське, Брацлавське і Чернігівське. Вони поділялися на 16 полків та 272 сотні. У 1650 р. полків було вже 20.

Зауважимо, що сама Запорізька Січ складала самостійну адміністративно-територіальну одиницю.

На думку українських істориків, полково-сотенний устрій – це істотний елемент саме української державності, притаманний їй єдиній. Тільки в Україні полково-сотенна організація зосереджувала військову, адміністративну та судову владу. Вона проіснувала 135 років до 1783 р., коли російський царизм знищив українську державність.

Для матеріального забезпечення державного будівництва було запроваджено податкову систему. Податки платило все населення України, за винятком реєстрових козаків. У цей час у країні пробували запровадити власну грошову систему.

Українська держава створювалася на основі ідеології української національної державності, що вже склалася. Ця ідеологія виходила не тільки з розуміння необхідності розбудови власної держави, але й усвідомлення здібностей та можливостей українського народу створити таку державу. Козацтво, яке було провідною силою національно-визвольної війни 1648–1657 рр., обрало *концепцію «козацького панства»*, козацької держави, яка базувалася на ідеях *козацької соборності*.

Б. Хмельницький намагався синтезувати ідеї козацької соборності з традиціями старої українсько-руської державності. Звідси виходило його прагнення утворити *Руське князівство*.

*Особливості української державності полягали ще і в тому, що тут існувала виборність народом органів публічної влади, роль колективних органів (рад). Це нагадувало республіканські форми правління. Політичну організацію, що склалася на звільненій українській території 1648–1657 рр., сучасники називали українською козацькою державою і **Військом Запорозьким**, або Хмельниччиною. Більшість вчених використовують назву **Гетьманщина**.*

Іноземні держави розглядали Україну як повноправного суб'єкта міжнародних відносин і охоче вступали з нею в договірні відносини. У 1648–1657 рр. Україна підтримувала постійні дипломатичні зв'язки з Валахією, Молдавією, Трансільванією, Туреччиною, Угорщиною, Московією. У ті ж роки Україна встановлює зв'язки з Австрією, Англією, Венецією, Персією, Францією, Швецією.

Зауважимо, що формування української держави у 1648–1657 рр. не завершилося через відсутність сприятливих умов. Молода країна знаходилася в оточенні агресивних сусідів, що не давало гарантії збереження самостійного державного існування.

Справжнім випробуванням для української державності стали Переяславські домовленості і «Березневі статті» 1654 р. Україна самотужки не могла протистояти Польщі і захистити здобутки національно-визвольної війни, початої 1648 р. Безвихідь геополітичної ситуації штовхала гетьмана Б. Хмельницького у бік Москви.

Після смерті Б. Хмельницького 1657 р. починається занепад української держави, який був спричинений як внутрішніми факторами (боротьба різних угруповань козацької старшини за владу в Україні), так і зовнішнім втручанням в українські справи з боку Московії, Польщі і Туреччини. У 1660 р. сталося ще одне лихо в країні – склалася передумова розколу України, які остаточно сформувалися у 1663 р. Держава розкололася (зокрема і через втручання Московії і Польщі) на *Лівобережну* і *Правобережну* частини. Колись єдину Україну було поділено по Дніпру. *Верхівка Правобережної України більше схилилася до Польщі, Лівобережної – до самодержавної Московії.* Відцентрові тенденції набули організаційно-державного оформлення, тому українська держава як єдиний суспільно-політичний організм перестала існувати. На її теренах формувалися два державних утворення з окремими урядами, військами, фінансами, політикою тощо.

Протиприродність розділу Лівобережжя і Правобережжя була очевидною. Українці не бажали миритися з ним і проголошували об'єднання цих земель, коли була змога, хоча б на короткий час: у 1668 р. – при гетьмані П. Дорошенку, у 1676 р. – при І. Самойловичу, наприкінці XVII ст. – при І. Мазепі. Насправді населення цих земель підтримувало постійні зв'язки (родинні, економічні, культурно-мовні, політичні).

Запитання для самоконтролю за темою 4, п. 4.1

1. Назвіть етапи української державності.
2. Визначте чинники, які сприяли появі української державності в той чи інший історичний період, а також охарактеризуйте причини втрати українцями своєї державності.
3. Проаналізуйте трансформацію політичної системи Київської Русі.
4. Проаналізуйте систему політичної влади доби української козацької держави.
5. Охарактеризуйте політику Росії і Польщі щодо української державності в зазначені історичні періоди.
6. Перелічіть основні етапи соціальної та національної боротьби на Україні.

Термінологічний словник

Андрусівське перемир'я 1667 р. – московсько-польська угода, укладена в с. Андрусові біля Смоленська на 13,5 років про припинення московсько-польської війни 1654–1667 рр. завдяки поділу України навпіл – по Дніпру. Лівобережжя залишалось у складі Московії. Правобережжя (крім Києва), а також Білорусь переходили під владу Польщі. Київ мав залишатися в московських руках на 2 роки (ця умова не була виконана). Запорозька Січ залишалась під спільною владою обох держав. Тим самим було санкціоновано роз'єднання України.

Анти (така назва зустрічається у візантійських та готських письменників IV – поч. VII ст.) – могутня племінна група давніх слов'ян, яка займала територію на північ від Чорного моря між Дніпром і Дністром у IV – поч. VII ст., вела столітню війну проти візантійців і аварів, сприяла формуванню ранньофеодальної держави – Київської Русі. Після 602 р. у письмових джерелах не згадується.

М. Грушевський вважав антив предками українців.

Васалітет (в пер. з лат. – «слуга») – система відносин у середні віки в Західній Європі особистої залежності одних феодалів – васалів – від інших – сеньйорів. На цій основі будувалася феодальна ієрархія.

Військо Запорозьке: 1) офіційна назва Запорозької Січі та її збройних сил у XVI–XVII ст. (Військо Запорозьке низове); 2) офіційна назва реєстрового козацтва в Речі Посполитій з кінця XVI ст. (Військо Запорозьке низове реєстрове); 3) офіційна назва Козацької держави у XVII–XVIII ст. та її збройних сил.

«Вічний мир» 1686 р. – мирний договір між Московією і Річчю Посполитою, підписаний у Москві, який підтверджував умови Андрусівського перемир'я 1667 р., вступ Московської держави до антитурецької «Священної ліги». Цей договір став актом остаточного міжнародно-правового поділу Української держави на дві частини (Правобережжя залишалось під владою Польщі, Лівобережжя – Московії). Проти «Вічного миру» рішуче виступив гетьман І. Самойлович, який розпочав активну діяльність, спрямовану на єдність українських земель.

Гетьманщина – напівофіційна назва значної території України, де з середини XVII ст. (з 1667 р. до 1764 р.) поширювалася влада гетьманського

уряду (Поділля, Київщина, Чернігівщина, частина Полтавщини та Сумщини). Це поняття означало суспільно-політичний лад, територію.

Князь – глава феодальної монархічної держави (або окремого політичного утворення) у слов'ян та деяких інших народів.

У Київській Русі старший із князів – називався великим, решта – удільними. Він управляв державою за допомогою дружини. Важливі внутрішні справи князь вирішував з боярською думою. У період феодальної роздробленості удільні князі стояли на чолі фактично самостійних князівств.

4.2 Державотворчі процеси в українських землях новітньої доби

4.2.1 Українська Центральна Рада

Українською революцією в історії називають добу 1917–1920 рр., коли українство під проводом соціалістичних, ліберальних і консервативних політичних сил виборювало власну державність в ХХ ст. За своїм характером це була національно-визвольна революція. Вона мала свої періоди:

I. Доба Української Центральної Ради (початок березня 1917 р. – кінець квітня 1918 р.);

II. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського (кінець квітня – середина грудня 1918 р.);

III. Доба Директорії УНР (середина грудня 1918 р. – кінець 1920 р.).

В. Винниченко виділив ще четвертий період розвитку Української революції: добу Отаманщини.

Деякі сучасні українські історики (проф. *В. Солдатенко*, проф. *В. Верстюк*) вважають, що Українська Держава *П. Скоропадського* не підпадає під визначення революційних змін, а характеризується консервативною реставрацією частини колишніх порядків і скасуванням попередніх революційних здобутків УЦР.

Причини надзвичайної революційної активності українського народу того часу, без сумніву, варто шукати в історичному минулому, яке і визначало тоді доволі рухливу суспільно-політичну поведінку широкого українського загалу на тлі подій Першої світової війни і політичного хаосу в Росії. Пригноблене, залежне становище України, а також великодержавницька політика російського та австро-угорського самодержавств викликали піднесення національно-визвольного руху в

Україні, що підготував відповідний суспільно-політичний ґрунт для розгортання національно-революційних подій в українських землях.

Існування абсолютизму розглядалося не лише як джерело національного гноблення українців, а й як причина особливо жорстокої соціальної експлуатації. *Тому з Українською революцією трудящі маси пов'язували надії на національне визволення і соціальний прогрес.*

Розглядаючи головною причиною суспільної активності українців довготривале гноблення російським царизмом, провідники національного руху були переконані, що повалення самодержавства відкривало можливості для задоволення нагальних вимог українців як етносу й водночас стимулювало об'єднання з усіма демократичними силами для здійснення програми таких перетворень, які б:

1) виключали повернення реакційного російського царизму і його колоніальної політики;

2) забезпечували реформування усіх сфер життя в Україні за кращими світовими зразками.

Найголовніше, чого мали домагатися українці, що повинно було стати центральним пунктом їхньої програми, – це **воля**, забезпечення права самим розпоряджатися своєю долею. Повалення самодержавства вони сприйняли як запоруку визволення, а в підтримці революції вбачали гарантію від реставрації старих царських порядків. Нагальною потребою часу було обстоювання **демократичних свобод**.

Київські газети 3 березня 1917 р. повідомили про повалення російського самодержавства. Як тільки звістка про петроградські події дійшла до України, різні за характером політичні сили почали боротьбу за владу. На відміну від Росії в Україні склалася своя особлива суспільно-політична ситуація. Якщо в Петрограді після завершення антисамодержавницьких виступів виникло двовладдя, то **в Україні з'явилися три центри політичного тяжіння:**

1. *Губернський комісар Тимчасового уряду в Києві П. Суковкін.* Його підтримували проросійська інтелігенція, банкіри, фабриканти і великі землевласники. У населених пунктах підросійської України почали створюватися суспільні комітети, які разом з міськими думами стали органами Тимчасового уряду. Виконком Київської ради об'єднаних суспільних організацій очолив безпартійний М. Страдомський.

2. *Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів.* Ці ради склалися з просоціалістичних російських партій та організацій, що діяли

тоді в Україні. Найбільші з них – РСДРП (м) – меншовики, РСДРП (б) – більшовики, соціалісти-революціонери (есери). Протягом березня 1917 р. в Україні утворилося близько 170 рад.

3. *Українська Центральна Рада*. Вона виникла 3–4 березня 1917 р. у Києві. На зборах представників товариства українських поступовців обговорювалося питання щодо створення органу, який би представляв інтереси українства в нових умовах. Українську центральну Раду (далі – УЦР) сформували представники соціалістичних і ліберальних партій та організацій українського спрямування (УСДРП, ТУП, УНП, УПСР та ін.). Саме УЦР стала виразником державотворчих, демократичних прагнень українського народу.

З перших днів Української революції 1917–1920 рр. в Україні відбувалося згуртування національних сил, що спричинило утворення загальноукраїнського громадсько-політичного центру, який очолив масовий народний рух. Офіційною датою заснування і початком історії *Української Центральної Ради* є 3–4 березня 1917 р. Офіційне діловодство УЦР розпочалося з 9 березня, коли обговорювалося питання про виготовлення печатки для неї.

УЦР виникла на хвилі революційної боротьби. Вона ставила перед собою завдання перебудови тодішнього суспільного ладу, виходячи з невід’ємного права українського народу на самовизначення і відродження багатовікової державницької традиції.

Головою УЦР було обрано видатного українського історика і громадського діяча *М. Грушевського*. Значний вплив на політику УЦР справляли соціалістичні і соціал-демократичні сили українського політичного середовища.

Найближча задача для нової української влади – добитися від Тимчасового уряду Росії широкої автономії для України у складі Російської федеративної демократичної республіки; вирішити аграрне питання на користь українських селян; закінчити Першу світову війну.

Першим кроком на шляху оформлення державності стало скликання у Києві 5–7 квітня 1917 р. *Всеукраїнського Національного Конгресу*. В його роботі взяли участь делегати від демократичних організацій України, а також представники від Петрограда, Москви, Криму і Холмщини. Значення цього загальноукраїнського форуму полягало в тому, що він закріпив ідеологічні та організаційні основи руху, який прагнув виступити за національно-державне

будівництво і скласти альтернативу проросійській фінансовій та промисловій буржуазії, а також ліворадикальній партії більшовиків та її симпатикам.

У документах, ухвалених Конгресом, відзначалися такі основні цілі українського національного руху: широка національно-територіальна автономія України у складі Російської федеративної демократичної республіки; забезпечення прав національних меншин, що проживали тоді в Україні; допуск представників УЦР для участі в майбутніх переговорах із Німеччиною тощо.

Важливим рішенням Конгресу було доручення УЦР розпочати організовувати крайові Ради та поступово устанавлювати українську владу на місцях, а також те, що кордони автономії мали бути визначені на підставі етнографічного принципу.

Вважається, що відправною точкою організації роботи УЦР було рішення Національного Конгресу, згідно з яким Центральна Рада мала розвиватися як національний парламент. Незабаром розгорнули свою роботу президія та постійні комісії УЦР. Конгрес зобов'язав УЦР забезпечити правову основу своєї діяльності. Першим узагальнюючим документом, який регламентував діяльність УЦР, став «Наказ Українській Центральній Раді» від 5 травня 1917 р. Він юридично закріплював уже існуючий порядок, визначав повноваження і механізм функціонування загальних зборів УЦР та її Комітету (потім Малої Ради), комісій, секретарств, канцелярії тощо.

Відносини між УЦР і Тимчасовим урядом були доволі напруженими. Незважаючи на чисельні офіційні і приватні контакти відносини двох державних інституцій України і Росії постійно погіршувалися. Головна причина – небажання Тимчасового уряду задовольнити вимогу політичної автономії України. Хоч Тимчасовий уряд і декларував свою демократичність, щодо України він продовжував проводити стару колоніальну імперську політику.

У цій ситуації УЦР намагалася заручитися широкою соціальною підтримкою. Вона наполегливо проголошувала себе виразником інтересів народних мас. Лідери УЦР вміло використовували могутнє патріотичне піднесення українців, вимагаючи, зокрема, ліквідації будь-яких обмежень стосовно української мови та культури в суспільно-політичному житті.

У протистоянні з внутрішніми і зовнішніми ворогами УЦР здобула важливу підтримку з боку скликаних у Києві у травні 1917 р. Всеукраїнських з'їздів: військового, селянського і робітничого.

Коли 1 червня 1917 р. УЦР отримала офіційну відмову Тимчасового уряду Росії на свої вимоги, вона, прагнучи закріпити за собою й на майбутнє керівництво національним рухом та враховуючи революційні настрої мас, уже 10 червня 1917 р. видала **I Універсал** – державно-правовий документ у формі звернення до народу. У I Універсалі проголошувалася суверенність українського народу на своїй землі, автономія України у складі Російської демократичної федеративної республіки. У ньому містилося до того ж положення про відмову передавати будь-які кошти до Петрограду. З появою I Універсалу лідери УЦР вирішили прискорити роботу над проектом Української Конституції («**Статут автономної України**»).

Центральна Рада проявила себе у I Універсалі як влада, встановлена українським народом, здатна керувати і правити ним, а тому її постанови і накази підлягають обов'язковому виконанню українським загалом.

Крім того, I Універсал викликав до життя 28 червня таку державну інституцію, як **Генеральний Секретаріат** України, який мав реалізувати положення Універсалу. Генеральний Секретаріат вважається урядом країни. Його очолив *В. Винниченко*.

Тим часом російський уряд вже відкрито чинив перешкоди на шляху відродження української державності. Після переговорів у Києві між обома сторонами УЦР змушена була піти на суттєві поступки в питанні про автономію України. У виданому 3 липня 1917 р. II Універсалі УЦР відмовлялася від автономії України і погоджувалася винести це питання на Всеросійські Установчі збори. За це Тимчасовий уряд погодився визнати як свій крайовий орган Генеральний Секретаріат, який був підзвітний комітету УЦР – *Малій Раді*.

Уже 29 липня 1917 р. Мала Рада затвердила «**Статут Генерального Секретаріату**», який М. Грушевський назвав Конституцією України.

Загалом робота над Конституцією України як автономної частини Російської демократичної республіки розпочалася після проголошення **II Універсалу**. У червні 1917 р. було утворено комісію у складі 100 осіб. Результатом її роботи став «**Статут про державний устрій, права і вольності УНР**», який було ухвалено 29 квітня 1918 р. Ця Конституція складалася з 8 розділів і 85 статей. За нею УНР проголошувалася єдиною і нероздільною. Вона проголошувала рівність усіх громадян, свободу слова, преси, спілок, місця проживання. В основу формування вищих органів влади було покладено принципи розподілу органів влади – на законодавчу

(Всенародні збори), виконавчу (Рада Народних Міністрів), судову (Генеральний суд).

Отже, Конституція УЦР мала демократичний характер, була міцною правовою основою держави, фундаментом для всього законодавства України, створення демократичної країни.

Тимчасовий уряд Росії блокував поступ української державності не тільки на політичному, але і на законодавчому рівні. Отже, «перша Конституція України» від 29 липня 1917 р. проіснувала недовго. Російський уряд перетворив її на *«Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату»* від 4 серпня 1917 р. «Інструкція» суттєво обмежувала повноваження Генерального Секретаріату як територіально (його юрисдикція поширювалася лише на п'ять губерній: Київську, Подільську, Полтавську, Волинську та Чернігівську), так і функціонально (замість 14 генеральних секретарів залишилося 9). Тимчасовий уряд ухвалив цей документ навіть не порадившись з УЦР. Незважаючи на це, УЦР погодилася з його змістом.

Зауважимо, що УЦР до жовтня 1917 р. намагалася проводити політику, наповнену конкретним змістом у роботі раніш утворених інституцій. Наприклад, Генеральний Секретаріат під час проведення 30 засідань розглянув 100 конкретних питань зовнішнього і внутрішнього життя України. Серед них були питання фінансів, судоустрою, військового будівництва.

Остання проблема вважалася вкрай гострою і подразливою в політиці УЦР. Відомо, що і М. Грушевський, і В. Винниченко нехтували важливістю створення власних боєздатних Збройних сил України. Дійсно, після Лютневої революції 1917 р. каталізувався процес самоорганізації солдатів-українців в окремі частини, які прагнули перебувати в одному культурно-мовному середовищі, а також виконувати військову повинність на Батьківщині.

Тимчасовий уряд усіляко гальмував процес українізації військових частин, а у червні 1917 р. взагалі заборонив його.

Важливою подією стала робота і рішення Всеукраїнського військового з'їзду у травні 1917 р. Під час гострих дебатів вдалося ухвалити резолюцію про те, що після закінчення війни буде ліквідовано постійну армію і замінено її на міліційну. Уже II Всеукраїнський військовий з'їзд у червні 1917 р. вимагав від російського уряду почати широку українізацію армії і флоту. Активну позицію в цьому питанні займав *Український генеральний військовий комітет* (УГВК) на чолі з *С. Петлюрою*.

На початку 1918 р. УУЦР перейшла від концепції українізації війська до формування армії міліційного типу. До кінця березня 1917 року в ній нараховувалося 15 тис. вояків. Планувалося відкрити Академію національної армії, інструкторську школу для підготовки старшин, робилися спроби сформувати вісім територіальних армійських корпусів тощо. Було реорганізовано Генштаб, затверджено «Тимчасовий закон про флот УНР».

Визначити реальну чисельність війська УЦР наприкінці квітня 1918 р. складно. Вона коливалася на позначці 30–33 тис. без урахування підрозділів українського Чорноморського флоту.

Після більшовицького перевороту в Петрограді у жовтні 1917 року, коли було повалено Тимчасовий уряд, різко загострилася ситуація в Києві. Тут діяли три політичні сили: УЦР, Рада робітничих і солдатських депутатів, якою володіли більшовики, Штаб Київської Військової Округи, що представляв колишній Тимчасовий уряд. УЦР спочатку доброзичливо поставилася до більшовицької влади, сподіваючись порозумітися з нею. Згодом вона змінила своє ставлення до неї на негативне. Більшовики планували повалити УЦР. Вона вважала, що єдиним виходом із цієї ситуації є набуття нею статусу фактичного, законно-правового органу. У *III Універсалі* УЦР від 7 листопада 1917 р. проголошувалося утворення демократичної *Української Народної Республіки*, що була автономною складовою небільшовицької Росії. Отже, восени 1917 р. Україна майже здобула незалежність, проте вона не усвідомлювалась і психологічно ще не сприймалася широким українським загалом і українськими соціалістами.

Ухвалені УЦР Універсали містили положення про організацію місцевої влади. Утім тут не вдалося досягнути реальних успіхів. Причина – несприятлива політична ситуація, перешкоджання державотворчим устремлінням українців із боку Росії, а також невизначеність самої системи інституцій, які мали закласти фундамент місцевої влади. Так УЦР намагалася об'єднати органи місцевого самоврядування з широкими правами і повноваженнями з керівництвом всією системою самоврядування в масштабах країни Генеральним секретарством внутрішніх справ. Про це йшлося у III Універсалі УЦР.

Ситуація ускладнювалася тим, що органи місцевого самоврядування в своїй більшості були успадковані ще від Російської держави. Вони часто конфліктували з губернськими і повітовими комісарами УЦР. Місцева влада діяла за власним розсудом без механізму взаємодії і точного розмежування сфер впливу. Справу ускладнила легалізація IV Універсалом системи рад

робітничо-селянських і солдатських депутатів, які не можна було ігнорувати. Зазначимо, що чимало цих рад перебували під впливом більшовиків, які були ворогами УЦР.

Органам місцевого самоврядування бракувало коштів для здійснення своїх повноважень і реального впливу на місцеве життя, а також належної правової бази.

На початку березня 1918 р. УЦР затвердила новий адміністративно-територіальний устрій України, поділивши її на 30 земель. Реорганізація місцевої влади мала відповідати новим умовам життя, але УЦР не встигла це реалізувати.

Цікаво, що і Конституція УЦР від 29 квітня 1918 р. надавала землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, проголошувала принцип децентралізації. Вона впорядковувала відносини самоврядування з державною адміністрацією. Ради і Управи громад, волостей і земель мають владу на місцях, а міністри УНР тільки контролюють її діяльність, не втручаючись до справ.

Якщо до кінця листопада 1917 р. більшовицький уряд Радянської Росії вів проти УНР переважно ідеологічну війну, то починаючи з 6 грудня між Україною і Росією почався збройний конфлікт. Війну розв'язали російські більшовики. Це була I українсько-більшовицька війна. Їхньою головною метою було повалення влади УЦР, встановлення в Україні влади рад, підконтрольній Москві, а також економічний грабунок українських промислових і сільськогосподарських ресурсів.

Не маючи можливості протистояти натиску більшовицького війська, після довгих дебатів Мала Рада 9 січня 1918 р. прийняла *IV Універсал*, що проголошував незалежність України.

На жаль, цей важливий юридичний акт було проголошено надто пізно, коли кульмінаційний момент українського національного руху вже був пройдений. У середині січня радянську владу було встановлено в Миколаєві, Одесі, Херсоні та інших містах України.

Щоб затримати наступ радянських військ під командуванням М. Муравйова на ділянці залізниці Гребінка – Крути, С. Петлюра 16 (29) січня 1918 р. надіслав студентський курінь, сформований із київської молоді, студентів вузів і гімназистів старших класів – загалом 420 осіб. Вони стійко трималися. Героїчні захисники Крут своє завдання виконали, затримавши на кілька днів радянські війська, які наступали на Київ.

Під Крутами було вбито 250 юнаків, 30 студентів і 10 старшин. Коли закінчилися набої, героїчні захисники Крут забрали вбитих та поранених і відступили. Пізніше в Києві вбитих було поховано.

Проти Центральної Ради повстали робітники столичного заводу «Арсенал». Повстання було придушене, але втримати Київ не вдалося, і 26 січня 1918 р. радянські війська увійшли до столиці УНР. Українській уряд перебазувався до Житомира, а потім до Сарн.

Втративши підтримку значної кількості українського населення, нашкоджуючись на пасивність та апатію абсолютної більшості населення, Центральна Рада постала перед проблемою: на які сили спиратися. У боротьбі між різними фракціями перемогли прихильники опори на зовнішні сили. Під впливом подій на фронті УУЦР змушена була спочатку взяти участь у Брестських мирних переговорах з країнами Четверного союзу, а потім 9 лютого 1918 р. підписати з ними угоду про мир.

Отже, у лютому 1918 р. УЦР уклала мирну угоду в Бресті з Німеччиною і її союзниками (Австро-Угорщина) про їхню допомогу у звільненні України від більшовицької навали. Уже до кінця квітня 1918 р. вся територія УНР перебувала під контролем німецько-австрійських військ. Вони з перших днів перебрали на себе ті функції, які насправді повинні були виконувати органи місцевої влади.

Український уряд втратив можливість регулювати економічні відносини з селом, яке вважалося опорою української державності. У селян забирали багато продовольства для поставок в Німеччину й Австро-Угорщину. Останні два місяці свого існування УЦР нерідко приймала рішення, які суперечили нагальним потребам суспільства, перетворившись у дискусійний клуб.

Уже наприкінці березня 1918 р. німецько-австрійське окупаційне командування впевнилося в безсиллі УЦР і безперспективності співробітництва з нею. Відносини між німцями і УЦР загострювалися. Виникали конфлікти. Наприклад 26–27 квітня 1918 р. німці роззброїли дивізію «сірожупанників». Усі ці незаконні втручання окупаційного командування у справи УНР викликали слушне обурення. Під час засідання УЦР 28 квітня 1918 р. німці заарештували деяких діячів УЦР, а 29 квітня на засіданні УЦР було ухвалено проєкт Конституції УНР, нову редакцію земельного закону і обрано М. Грушевського Президентом УНР. *Двадцять дев'ятого квітня 1918 р. за допомогою окупаційних військ до влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський. УУЦР було повалено.*

Поява і діяльність УУЦР була закономірно обумовлена революційними подіями в Україні, започаткованими після розвалу Російської імперії. УЦР згуртувала національні українські сили довкола ідеї української державності. Вона уособлювала прагнення українського народу позбутися колоніальних кайданів російського царизму, здобути волю. В історіографії Центральної Ради чимало критичних зауважень і закидів у бік її лідерів щодо їхнього революційного романтизму, відсутності системних підходів у розв'язанні державотворчих, суспільно-політичних і соціально-економічних проблем України. Це цілком справедливо. Однак, на нашу думку, варто визначити історичне значення факту існування УЦР. Воно полягає в тому, що УЦР вивела український загаль на тернистий шлях боротьби за свою державність, зробила державотворче питання для українців наріжним, в ХХ ст., показала незворотність у боротьбі за його цілковите вирішення.

4.2.2 Українська Держава гетьмана П. Скоропадського

Навесні 1918 р. в умовах іноземної окупації та поступової втрати УЦР популярності в народі активізувався рух проти соціалістичної влади України. Тоді в Києві було утворено *Українську народну громаду*, яка складалася з українських старшин, козаків. На одній з нарад німецького та австрійського командування було вирішено, зважаючи на неможливість співпраці з УЦР, підтримати іншу владу, яка і встановилася внаслідок перевороту.

Державний переворот 29 квітня 1918 р. відбувався майже безкровно. Свою діяльність гетьман *П. Скоропадський* почав із відмови від соціальної політики УЦР і обіцяв навести лад у країні. Нова влада в країні розглядалася як форма *монархічної диктатури*, що проводить тверду політику з обмеженим народним представництвом, принаймні на перший час. *Гетьманату П. Скоропадського були притаманні атрибути національної традиції. За політичною суттю це був авторитарний режим консервативної частини населення без чіткої моделі побудови нової держави.*

Декларована *П. Скоропадським* ідея сильної влади заради політичних і соціальних реформ втілилась у затверджених ним 29 квітня 1918 р. *«Грамоті до всього українського народу»*, де йдеться, насамперед, про захист інтересів власників і *«Закон про тимчасовий державний устрій України»*. В останньому говорилося, що вся влада, зокрема й законодавча, зосереджується в руках гетьмана. Наприклад, гетьман мав право призначити голову Ради

Міністрів, затверджував склад уряду, мав право оголошувати амністію, військовий або надзвичайний стан, був верховним головнокомандуючим. Перші гетьманські рішення фактично встановлювали в Україні замість демократичної республіки свого роду конституційну монархію. Замість назви держави Українська Народна Республіка встановлено нову назву – **Українська Держава**.

Гетьман намагався силою влади й помірними реформами загасити революційне полум'я, відновити стабільність у суспільстві. Проте з перших днів йому протидіяли ті політичні сили, які свого часу представляли УЦР. Спроба відновити економіку на базі пріоритетності приватної власності прирекла суспільство на черговий виток класового протистояння.

Зауважимо, що зміна влади прямо не загрожувала українській державності. П. Скоропадський неодноразово наголошував на необхідності її зміцнення і консолідації суспільства. Очевидно, населення країни очікувало на подолання анархії, наведення порядку, забезпечення стабільності в економіці, й суспільному житті. Диктаторський характер влади можна пояснити тим, що у політично й соціально розбурханому суспільстві парламентаризм із неконтрольованою децентралізацією неминуче вів до загибелі української державності. Міцна виконавча влада на чолі з одноосібним правителем мала шанси зберегти національну державу. Часу на розбудову демократичних інститутів гетьман не мав, тому і поєднав в одній особі законодавчу й виконавчу влади.

Політичний курс консервативного уряду тоді підтримували десь 20–25 % населення України. Цим пояснюється той факт, що гетьманат спирався на військову присутність союзників, яка суттєво сприяла втіленню в життя планів П. Скоропадського. В Україні його підтримували об'єднання промисловців, торговців і фінансистів, а також праві партії.

Недостатня соціальна підтримка гетьманату в середині країни, існування потужної опозиції, несприятливі зовнішньополітичні чинники вимагали від П. Скоропадського вирішення проблеми забезпечення керівництва державою в разі непередбачених обставин. Це зумовило появу 1 серпня 1918 р. **«Тимчасового закону про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави Яснодержавного пана Гетьмана всієї України»**. У зазначених випадках влада переходила Колегії Верховних правителів країни. Вона складалася з трьох осіб. Голова Колегії призначався гетьманом.

Зі зміною політичного режиму в Україні влада опинилася в руках великих землевласників, промисловців і фінансистів. Розпочалося масове повернення поміщиків і капіталістів. Вони відбирали у селян землю, надану їм III Універсалом УЦР, маєтки, заводи і фабрики, палаци. До того ж старі власники вимагали компенсації за збитки. Народні маси позбавлялися політичних прав і свобод. Було ліквідовано 8-годинний робочий день, встановлений III Універсалом УЦР. У селян відбиралися землі та інвентар. Жорстоко придушувалися будь-які прояви невдоволення.

Діяльність гетьманських установ і органів постійно перебувала під суворим доглядом німецько-австрійського окупаційного командування. Воно контролювало відправку до Німеччини зерна, м'яса, меду, цукру, масла, промислового устаткування. Така грабіжницька політика окупаційної влади та гетьманату викликала в народі все більше обурення і опір.

Після перевороту П. Скоропадський розпустив всі земельні комітети, а згодом і місцеві органи влади, які було успадковано від УЦР. Було звільнено також призначених УЦР міністрів і їхніх заступників. Решта чиновників залишалися на своїх посадах. Замість комісарів управлінські функції виконували старости, управління міських комісарів. Було поновлено посаду земельних начальників, а в селах – повітові й губернські ради. Тільки 5 вересня 1918 р. нарешті було видано закон про вибори в земства. За своїм статусом губернські старости повністю відповідали російським губернаторам, а вся система місцевої влади поступово наближалась до колишньої російської моделі. Серед чиновництва доби гетьманату П. Скоропадського зустрічалося чимало царських російських управлінців, які ворожо ставилися до факту існування Української Держави і вважали це явище тимчасовим, бажаючи повернення імперських часів.

У процесі державотворення гетьман стикнувся з великими труднощами. Українські політичні партії, що сповідували соціалізм, ворожо ставилися до нової влади. П. Скоропадський негативно ставився до державного апарату, що дістався йому від УЦР, і продовжував його перебудову навіть наприкінці свого правління. Зокрема, 30 листопада 1918 р. було видано закон «Про зміну, доповнення та скасування діючих узаконень про волосні, повітові і губерніяльні установи по управлінню сільськими місцевостями», який поновлював інститут колишніх земських начальників і утворював повітові і губернські ради у сільських справах. Системою місцевої адміністрації опікувалося міністерство внутрішніх справ.

У добу Української Держави вдалося здобути певних успіхів, передусім, у зовнішньополітичній сфері. Україна встановила дипломатичні відносини з країнами Центрального блоку. Велися переговори з Румунією, Фінляндією, Швейцарією, Іспанією, Швецією тощо. Під тиском німців навіть російські більшовики визнали українську державність і 12 червня 1918 р. у Києві підписали мирний договір. Утім Радянська Росія розгорнула справжню таємну підривну війну проти гетьманату. Із травня до листопада 1918 р. у Києві перебувала чисельна делегація РСФСР, яка насправді шпигувала та проводила підривну діяльність. Через таємні бази в Курську, Брянську, Воронежі на територію України постачалася зброя, листівки, гроші, антигетьманська література. Підривна робота Росії підбурювала населення до збройних виступів проти П. Скоропадського, німецько-австрійських окупаційних військ й унеможлиблювала встановлення правопорядку в країні.

В економіці відбулись зміни на краще. Відбудовувалися залізниці, мости, дороги. Вдалося налагодити фінансові справи. Цьому сприяли законодавчі акти гетьманського уряду. Зокрема, закон **«Про право продажу і купівлі земель поза міськими поселеннями»** захищав інтереси власників.

Гетьман провів важливі судові реформи. Створювалася система губернських і повітових судів. Сенат вважався найвищим судовим органом. Судочинство стало гласним за участю присяжних. Помітними були здобутки у галузі культури й освіти. Урочисто 6 жовтня 1918 р. у Києві було відкрито перший державний український університет, другий – у Кам'янці-Подільському. У вищих навчальних закладах працювали кафедри української мови, літератури, історії. *Засновано український державний театр, Національний музей, Національну капелу, відкривалися гімназії, бібліотеки. Створену Українську Академію Наук урочисто відкрили 24 листопада 1918 р.*

Значну увагу П. Скоропадський приділив військовому будівництву. Існувала ціла програма формування регулярних, професійно підготовлених збройних сил. Уже на весні 1918 р. Рада Міністрів за згодою гетьмана ухвалила план Генштабу з організації української армії, яка мала складатися з 8 армійських корпусів. На листопад 1918 р. чисельність гетьманської армії становила близько 60 тис. чоловік.

Повернення землі поміщикам, примусове вилучення хліба, каральні експедиції окупаційних військ проти українського селянства вкрай загострювали внутрішньополітичну ситуацію в країні. Скрізь вибухали антигетьманські повстання. Наступ на революційні завоювання: закриття

опозиційних газет, цензура, обмеження політичних свобод, – налаштували український демократичний політичний загаль проти П. Скоропадського. У країні оформилася потужна опозиція в особі *Українського національного союзу (УНС)*.

З поразкою Німеччини у Першій світовій війні становище гетьмана стало безпорадним. *Антанта* не визнавала Української Держави і воліла поновлення колишньої Росії. У цій патовій ситуації П. Скоропадський 14 листопада 1918 р. відправив у відставку прогерманський Кабінет Міністрів *Ф. Лизогуба* і підписав грамоту про федерацію з майбутнього небільшовицькою Росією. Новий уряд очолив *С. Гербель*, який мав антиукраїнські погляди.

Грамота про федерацію з Росією, новий уряд, у якому більшість склали неукраїнці, маса росіян, які тікали до Києва від більшовиків, вільна діяльність проросійських антиукраїнських партій і організацій, а також сприяння організації білогвардійських загонів – усе це налаштувало широкі кола населення проти гетьмана і підняло його на повстання. Воно почалося 14 листопада 1918 р. Його очолила Директорія. Уже 18 листопада 1918 р. повстанці розбили гетьманські війська під Мотовилівкою, а 14 грудня армія Директорії здобула Київ. У цей день П. Скоропадський зрікся влади і виїхав за кордон. Так закінчився етап побудови національної держави на базі консервативної ідеології.

4.2.3 Українська Народна Республіка доби Директорії УНР

Українські партії й організації, які перебували в опозиції до гетьмана П. Скоропадського і об'єдналися в Український Національний Союз, на таємному засіданні УНС 14 листопада 1918 р. створили *Директорію* на чолі з *В. Винниченком*. Вона очолила народне повстання проти гетьмана, яке почалося 14 листопада. Уже 19 грудня 1918 р. Директорія урочисто в'їхала у Київ. Вона швидко встановила свою владу на значній території України. Знову почали діяти заборонені П. Скоропадським ради. Поспішно формувалися регулярні збройні сили. Відновлено УНР.

Новостворений уряд Директорії УНР проголосив 26 грудня 1918 р. «*Декларацію до українського народу*», де виклав головні програмні цілі. Незабаром з'явилася низка законів, які закріплювали владу в УНР за трудовими класами. Класи нетрудові позбавлялися права голосу в керівництві державою. *Директорія, розглядаючи себе як тимчасовий*

революційний орган, запевнила, що передасть свої права і повноваження лише трудовому народові незалежної другої УНР.

Директорія схилилася до соціалістичного шляху розвитку другої УНР. Вона продовжувала політичний та економічний курс УЦР. Проте лідери Директорії на відміну від провідників УЦР чітко стояли на позиції незалежності України.

Директорія, відновивши дію усіх законів першої УНР, ухвалила новий закон про передачу поміщицької землі селянам без викупу.

У середині самої Директорії розгорнулася палка дискусія щодо моделі державності – європейського чи радянського зразка. Формально було досягнуто компромісу, сутність якого зводилася до того, що за основу розбудови держави було взято так званий *«трудовий принцип»* або *«принцип трудових рад»* (у губерніях і повітах створювалися трудові ради, а в центрі – Конгрес трудового народу).

Конгрес трудового народу – свого роду парламент, сформований із делегатів робітників, селян, трудової інтелігенції. Перша його сесія відбулася 23 – 28 січня 1919 р. у Києві. Конгрес затвердив Акт злуки УНР і ЗУНР, передав тимчасово законодавчу і виконавчу владу Директорії, проголосив загальне виборче право для виборів майбутнього українського парламенту.

Внутрішня і зовнішня ситуація, у якій опинилася Директорія УНР, була дуже складною. Україна була оточена ворогами з усіх боків. На її території діяли шість ворожих армій. На заході військові дії проти України вели польські війська, які підтримувала Антанта. На південному сході загрожували білогвардійські війська А. Денікіна. Південь України окупували англо-американські, французькі загони та їхні союзники, які підтримували білогвардійців і прагнули поновлення імперської Росії. Зі сходу війну проти Директорії УНР почала Радянська Росія. Крім того, в Україні розгорнулася отаманщина (наприклад, махновщина).

Залишена напризволяще, Директорія активно шукала виходу з тяжкого становища, прагнула у будь-який спосіб зберегти українську державність. Вона намагалася знайти підтримку з боку країн Антанти. З цією метою делегація УНР проводила важкі переговори з командуванням окупаційного корпусу Антанти в Одесі. Друга делегація відбула на Паризьку мирну конференцію з метою визнання міжнародним співтовариством права за українцями мати свою державу. Проте країни Антанти у підсумку проігнорували зусилля Директорії, відмовилися визнати незалежність УНР,

надати їй військово-технічну і політичну підтримку у війні проти російських більшовиків і поляків.

Саме 22 січня 1919 р., що було першою річницею проголошення IV Універсалу УЦР, відбувся **Акт злуки УНР і ЗУНР**. Об'єднання УНР і ЗУНР мало більше ідеологічний, ніж державно-правовий характер. Соборна Україна існувала формально до 16 листопада 1919 р. Політична, військова та економічна ситуація не дозволили наповнити об'єднанчі зусилля реальним державотворчим змістом. Крім того, давалися взнаки різниця політико-ментального середовища обох частин України, їхній різний історико-політичний досвід, різні релігійні традиції, протилежність зовнішньополітичного впливу тощо.

Зазначимо, що у ставленні до проблеми української державності склалися три соціальні групи. Зокрема, ідею незалежної УНР підтримувала національно свідомо інтелігенція і частина патріотично налаштованого селянства. У той же час переважна більшість робітничого класу, ліворадикальна інтелігенція і більшість селянства виступали за приєднання УНР до Радянської Росії. Буржуазія, середній клас та заможне селянство були прихильниками не української державності, а єдиної небільшовицької Росії.

Не менш строкатою була й етнополітична картина. Переважна більшість росіян виступали за повернення українських земель до складу Росії. Етнічні поляки Правобережжя і Західної України мріяли про возз'єднання з Польщею. Єврейська меншина України також воліла під Росію. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що українська демократична влада Директорії через певні об'єктивні та суб'єктивні обставини не могла повідомити населення про свої плани. Натомість ворожа пропаганда поляків, більшовиків і білогвардійців спотворювала справжні наміри українських лідерів. У другій половині 1919 р. С. Петлюру було призначено Головним Отаманом військ УНР.

Уже 13 лютого 1919 р. С. Петлюра став головою Директорії УНР. Відбувається зміна політичного курсу України. Ліві, пробільшовицькі ухили В. Винниченка, які драгували Антанту, йдуть в минуле. За С. Петлюри Директорія позиціонує себе як антибільшовицька влада, яка прагне демократії західного типу.

Ситуація для Директорії складалася катастрофічною. Наприкінці січня – на початку лютого 1919 р. радянські війська розбили основне угруповання військ Директорії під Києвом, а 5 лютого вони захопили Київ.

Збройні сили Директорії танули, у них зростало дезертирство, занепадала дисципліна. На початку березня 1919 р. під натиском більшовиків Директорія переїхала з Вінниці до Проскурова. Тут у середині березня відбулося останнє засідання Директорії повного складу.

На початку квітня у Рівному проведено реорганізацію Директорії, впорядковано її функції, які зводилися до затвердження законів, укладених міністерствами, дачею розпоряджень уряду.

Літня кампанія 1919 р. у підсумку виявилася програшною для Директорії. Після завятих боїв *Наддніпрянська* і *Галицька* армії України 30 серпня 1919 р. звільнили Київ. Однак втручання білогвардійців А. Денікіна, які не визнавали незалежної України, звели нанівець зусилля українців. Розпочався драматичний відступ військ Директорії аж до Кам'янця-Подільського. *Героїчний рейд українських військ по тилах денікінців і Червоної Армії взимку 1919–1920 рр. отримав назву Зимового походу.*

Безвихідь ситуації штовхнула С. Петлюру до переговорів із Польщею. Він сподівався залучити її до спільної війни проти більшовиків. Проти цього запротестували галичани, розуміючи, що союз С. Петлюри з Польщею і надання нею допомоги Директорії відбудеться, якщо С. Петлюра погодиться віддати полякам Східну Галичину. Між керівництвом УНР і ЗУНР розгорівся конфлікт. Командування УГА на чолі з *О. Грековим* оголосило про перехід до Денікіна, а через деякий час – на бік Червоної Армії. С. Петлюра із залишками армії перейшов на територію Польщі, звідки у квітні 1920 р., підписавши з поляками Варшавський договір, вирушив в останній, на жаль, невдалий похід в Україну.

Поразка армії УНР призвела до майже повного придушення національно-визвольного руху. Трагізм національно-визвольних змагань українців 1917–1920 рр. був зумовлений тим, що вони проходили за вкрай несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов. Адже до 1917 р. Україна як геополітична реальність не існувала, а створення національної української держави викликало спротив ворожо налаштованих сил (Антанта, Радянська Росія, Польща). Країни Антанти підтримували Польщу і її плани захопити західноукраїнські землі; Румунію і її намагання заволодіти Північною Буковиною; Чехословаччину, яка захопила Закарпаття; плани білогвардійців щодо відновлення імперської Росії. Лідери українських урядів діяли за міжнародної ізоляції і внутрішньої контрреволюції, а власних сил для перемоги над чисельними ворогами не було. Утім під час національно-

визвольних змагань, безумовно, формувалися й змінювалися національна свідомість, патріотизм українського народу.

4.2.4 ЗУНР

Уже 9 листопада 1918 р. у Львові проголосили **Західноукраїнську Народну Республіку**. Цій події передувало жорстке протистояння української і польської громад Галичини. Наприкінці Першої світової війни стало зрозуміло, що Австро-Угорщина доживає останні дні. Наприкінці жовтня – початку листопада 1918 р. проголосили незалежність Угорщина, Чехословаччина, Польща тощо. Поляки Галичини вважали цей край своїм і активно готувалися до захоплення там влади з тим, щоб у подальшому приєднати його до Польщі. На дії поляків українці відповіли збройним повстанням і захопленням влади у Львові 1 листопада 1918 р. Було зайнято всі стратегічно важливі об'єкти міста – військові казарми, телеграф, пошта, будинок сейму, банки та ін. У перші дні листопада українці без боїв перебравли владу і в інших містах та місцевостях Галичини.

На засіданні **Української Народної Ради** (УНР), яка була утворена ще 18 жовтня 1918 р., було визначено назву Української держави – Західноукраїнська Народна Республіка (9 листопада 1918 р.). До її складу увійшли Східна Галичина, Північна Буковина та українські повіти Закарпаття. Держава охоплювала близько 70 тис. км² території з населенням 6 млн (71 % українців, 14 % поляків, 13 % євреїв, 2 % угорців тощо). Невдовзі Північну Буковину захопила Румунія, а Закарпаття спочатку окупувала Угорщина, а у січні-квітні 1919 р. – Чехословаччина. Усе це відбувалося за згоди Антанти. Отже, ЗУНР фактично охоплювала тільки Східну Галичину з населенням 4 млн (75 % українців, 12 % поляків, 11 % євреїв, 2 % – інші національності).

Із проголошенням ЗУНР вищу владу в краї захопила Українська Національна Рада, яка 9 листопада 1918 р. сформувала уряд ЗУНР – **Державний Секретаріат** на чолі з *К. Левицьким*. Він складався з 14 міністерств. Згодом структура і персональний склад уряду зазнав певних змін. Українська Національна Рада визначила одним з основних завдань вжити всіх необхідних заходів для об'єднання ЗУНР та УНР (Українською Народною Республікою).

Українська Національна Рада на чолі з *Є. Петрушевичем* в «**Основному тимчасовому законі**» від 13 листопада 1918 р. окреслила конституційні

засади новоствореної української держави. У ньому проголошувалося верховенство і суверенітет народу, який реалізує свої конституційні права через представницькі органи, обрані на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування за пропорційною виборчою системою. Виборчим правом наділялися всі громадяни держави, незалежно від національності, віросповідання, статі. *До виборів парламенту (Сейм) вся повнота законодавчої влади належала Українській Національній Раді, а виконавчої – Державному Секретаріатові.*

Згідно з розпорядженнями Української Національної Ради від 11 листопада 1918 р. по всій ЗУНР ліквідовувалися старі органи влади й управління. Замість них шляхом виборів належало утворити нові, українські. Наприклад, у сільських і містечкових громадах ними мали стати громадські та міські комісари, а їхніми дорадчими органами – так звані *«прибічні ради»*, а у повітах – *повітові комісари* та *повітові національні ради*.

Для охорони громадського порядку в багатьох повітах і громадах обирали *народну міліцію*, у деяких – зберегли, оновивши її склад, *жандармерію*.

Після виборів органів місцевої влади у багатьох повітах відбувалися збори, наради громадських і міських комісарів для інформування населення про найближчі завдання, прийняті Державним Секретаріатом і УНР.

16 листопада 1918 р. було ухвалено закон *«Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки»*. Згідно з ним залишалось чинне попереднє австрійське законодавство, якщо воно не суперечило цілям ЗУНР. Закон впорядкував утворення, структуру та функції місцевих органів влади й управління.

Тим часом поляки не полишали намірів повернути собі Східну Галичину. Вони почали бойові дії проти ЗУНР. Під тиском переважаючих сил ворога українська влада і її військо 22 листопада залишили Львів і переїхали спочатку до Тернополя, а в перших числах січня 1919 р. – до Станіслава.

Українська Національна Рада 4 січня 1919 р. прийняла низку законів, спрямованих на удосконалення її власної структури. Одним із них вирішено утворити Президію у складі президента (Є. Петрушевич) і чотирьох його заступників. Президент скликав засідання УНР і головував на них. Було також утворено *Відділ Української Національної Ради*. Він складався з президента і дев'яти членів та виконував функції колегіального глави

держави. До компетенції Відділу входило: призначити міністрів, приймати їхню відставку, оголошувати амністію, затверджувати і публікувати закони.

Вважаючи себе органом невиборним і тимчасовим, Українська Національна Рада у березні 1919 р. ухвалила закон про скликання *Сейму ЗУНР*, а у квітні – виборчий закон. Однопалатний Сейм скликався президентом. З обранням Сейму мала припинити свою діяльність УНР. Сейм обирався громадянами на підставі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Депутатів належало обирати згідно з національно-пропорційною системою, тобто за кожною національністю закріплювалася певна кількість депутатських мандатів.

Одним із головних напрямків діяльності уряду ЗУНР було об'єднання Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою. Уже 10 листопада 1918 р. було схвалено резолюцію про те, що Державний Секретаріат має вжити заходів щодо об'єднання усіх українських земель в одній державі.

Отже, уряд ЗУНР, незважаючи на війну, яку розв'язала проти неї Польща, будував державний апарат влади. Повітові комісари, які представляли місцеву владу, наділялися значними повноваженнями з тим, аби ефективно вирішувати проблеми місцевих громад. Повітовим комісарам, наприклад, підлягали повітові харчові комітети, а також повітові коменданти і коменданти жандармерії. Останні були створені в листопаді 1918 р. з метою охорони громадського порядку, державного та особистого майна, громадської безпеки. Крім того, значну увагу уряд ЗУНР приділяв розбудові судочинної системи, яка складалася з 12 судових округів і 130 судових повітів.

У січні 1919 р. було проведено реорганізацію армії, яка звалася *Українська Галицька Армія*. До неї входила піхота, кіннота, артилерія, санітарна та ветеринарна служби, інтендантура тощо. Було розроблено систему звань і відзнак, державну платню тощо. УГА мала три корпуси, які поділялися на окремі підрозділи. УГА зарекомендувала себе як боєздатне, дисципліноване військо. УГА боронила інтереси ЗУНР, захищала українські землі від агресорів. Відомі її численні фронтові операції. Наприклад, *Чортківська офензива – це наступ УГА на поляків, який почався 7 червня 1919 р. У результаті нього було звільнено частину ЗУНР.*

Із найважливіших законів, які було прийнято в ЗУНР, виділяється закон *«Про українську мову»* від 15 лютого 1919 р., а також закон *«Про українське*

громадянство» від 8 квітня 1919 р. До того ж 14–15 квітня 1919 р. було ухвалено земельний закон.

Тогочасний світ не передбачав утворення незалежної ЗУНР. Країни Антанти підтримували поляків і планували передати західноукраїнські землі Польщі. Навіть об'єднання УНР і ЗУНР в Соборну Україну не сприймалося західними країнами. Антанта відмовляла українцям в праві мати власну незалежну національну державу. Фактично доля ЗУНР залежала від подій на польсько-українському фронті й загальної ситуації в країні. ЗУНР програла війну, а після перемоги поляків над Радянською Росією у березні 1923 р. за наполяганням конференції послів Антанти панування Польщі в західноукраїнських землях було узаконене. Політику диктував той, хто мав силу. ЗУНР зазнала поразки в національно-визвольних змаганнях, залишившись без жодної підтримки.

Провідники ЗУНР і Української Народної Республіки хоч і припускались численних помилок у ті революційні часи, але беззаперечним залишається те, що вони самовіддано намагалися відновити незалежну українську державу, діяли в інтересах всього українського народу.

4.2.5 Україна (від 1991 року)

Позачергова сесія Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р. ухвалила історичний документ – «Акт проголошення незалежності України». У ньому проголошувалась незалежність України, яка ставала повністю вільною державою. Цей документ продовжував тисячолітню традицію державотворення українського народу.

Використовуючи досвід державотворчої діяльності УНР і ЗУНР, досвід європейських демократичних країн, 12 вересня 1991 р. було прийнято закон **«Про правонаступництво України»**. У ньому зазначалося, що в Україні діють лише українські закони і повновладними є українські органи влади на чолі з Верховною Радою. Закон визначав основні принципи державного будівництва.

Український парламент ратифікував основні міжнародні акти про права людини і підтвердив зобов'язання України за міжнародними договорами, укладеними до 24 серпня 1991 р.

Важливим кроком становленні держави стало ухвалення закону **«Про громадянство України»** від 8 жовтня 1991 р., яким запроваджувалося **єдине громадянство**.

Дуже важливим завданням було створення власних Збройних Сил. Вони повинні гарантувати захист державної незалежності, територіальної цілісності та суверенітету країни. Постановою Верховної Ради 24 серпня 1991 р. усі військові формування, дислоковані на території України було підпорядковано парламенту України. У січні 1992 р. було створено *Міністерство Оборони, яке взяло керівництво над Збройними Силами країни.* Під процес розбудови національної армії було підведено відповідну юридичну основу з широким соціальним захистом військовослужбовців.

З проголошенням незалежності Україна стала суб'єктом міжнародних відносин. Вона здобула визнання країн світу.

Правове питання створення незалежної держави мав розв'язати весь український народ.

*На 1 грудня 1991 р. призначався **Всеукраїнський референдум** на підтвердження «Акта проголошення незалежності України». У день референдуму 90,32 % тих, хто проголосували, підтримали незалежність України. Тоді ж обирали і президента України. Ним став Л. Кравчук (1991–1994 рр.). Після оголошення підсумків референдуму України визнали більш ніж 150 країн світу.*

Важливим елементом становлення суверенітету і державності є законодавче затвердження головних державних символів – ***Державного Герба України, Державного Прапора України, Державного Гімну України.*** Україна давно мала вже свої, історично обґрунтовані символи. ***Малим Державним Гербом України*** визначено державний символ ще з часів Київської Русі – ***Знак княжої держави Володимира Великого (Золотий Тризуб на синьому щиті в золотому обрамленні), Державним Прапором України – синьо-жовтий стяг, Державним Гімном України – «Ще не вмерла Україна» (музика М. Вербицького, слова П. Чубинського).***

Назва наших земель «***Україна***» вперше зустрічається в ***Київському літописі*** за 1187 р. Там мова йшла про смерть Переяславського князя Володимира Глібовича. У 1189 р. «Україна» згадується як назва Галицьких земель, а у 1213 р. у Галицько-Волинському літописі при описанні доби Данила Галицького також зустрічається назва «Україна». *Це друга назва нашої Батьківщини. Разом із терміном «Русь», «Україна» тісно пов'язана з етногенезом як східнослов'янських племен, що мешкали на наших землях, так і з українським народом, який згодом поновив власну державність. Термін «Україна» означає «країна, земля».*

Незалежність України відкрила широкі можливості для будівництва власного державного апарату, без втручання в цей процес сторонніх сил. Складність цього процесу збільшувалась тим, що створення нового демократичного апарату державного управління здійснювався паралельно зі зламом залишків командно-адміністративної системи. У процесі будівництва державного апарату створювалась правова база для реформування місцевої влади.

Із 1994 до 2004 роки Президентом України був *Л. Кучма*. У цей період було завершено перший етап розбудови державного апарату. *Двадцять восьмого червня 1996 р. Верховна Рада ухвалила Конституцію незалежної України. Першого вересня 1996 р. в країні було запроваджено власну грошову одиницю (гривня). Успішну грошову реформу провів тодішній голова Національного банку України В. Ющенко.*

Разом із тим внутрішньополітична ситуація в країні залишалася складною. Не було вироблено чіткої програми державотворення, а також цілісної програми переходу від планової, командно-адміністративної, до ринкової економіки. Економічна криза в країні, обвальне падіння життєвого рівня народу створили реальну загрозу для незалежності. Вибори до Верховної Ради в 1994 і 1998 роках, вибори Президента в 1994 та 1999 років не зняли напруженість в українському суспільстві.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. Україна опинилася перед необхідністю трансформації своєї політичної системи від командно-адміністративних, тоталітарних, до демократичних принципів. Орієнтація на демократичний тип політичної системи проголошена в Конституції держави. *У політичній сфері головними пріоритетами є утвердження принципів демократії, політичного плюралізму, забезпечення прав і свобод громадян, формування громадянського суспільства, поділ влади на виконавчу, законодавчу і судову, формування ефективної системи місцевого самоврядування.*

В економічній сфері метою є створення ринкової соціально орієнтованої економіки, забезпечення реального плюралізму власності. Економічна модель України повинна відповідати світовим стандартам і робити країну конкурентоздатною на світовому ринку.

У духовному житті цей процес пов'язаний з відродженням українського народу, плюралізмом, гуманізацією життя, утвердженням невід'ємних прав і свобод людини.

Свій зовнішньополітичний курс Леонід Кучма назвав багатовекторним. Він зумів укласти угоди з Росією, про які ми згадували раніше, що нарешті

врегулювали суперечності між країнами. Принаймні на той час. Водночас Україна почала інтеграцію до світового та європейського просторів. **У вересні 1995 р. вона стала членом Ради Європи.** У 1996 р. підписала Стратегію інтеграції до ЄС, а в 1997 р. узгодили **Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО.**

Проте подальші події під час другого президенства Л. Кучми призвели до погіршення відносин із Заходом. Після того як Україну у 2002 р. звинуватили у таємному продажу зброї Іраку (під час війни в Іраку), країна опинилася фактично в міжнародній ізоляції. Л. Кучма вимушено дрейфує до Росії і веде переговори про можливість участі України в Євразійському економічному співтоваристві. Ще у 1993 р. Україна не ратифікувала статут СНД. Ця організація, що постала внаслідок угод у Біловезькій пущі, за ініціативи Росії все більше перетворювалася на заміник СРСР. Україні вдалося уникнути повернення до безпосередньої сфери впливу Росії, як і в часи Л. Кучми. Проте Росія не полишатиме спроб.

Після виборів до Верховної Ради 2002 р. загострилося політичне протистояння між провідними силами на чолі з *Л. Кучмою* і національно-демократичним табором очолюваним *В. Ющенко*. Це протистояння досягло свого апогею на президентських виборах 2004 р., коли за найвищу посаду в країні змагалися провладний висуванець *В. Янукович* і представник національно-демократичних сил *В. Ющенко*. Численні порушення виборчого процесу і виборчого права громадян з боку влади на користь *В. Януковича*, фальсифікація результатів народного волевиявлення стали поштовхом в країні до **«Помаранчевої революції»**. Її наслідком стала перемога представника демократичних сил на президентських перегонах. *Новим президентом України 2004 р. було обрано В. Ющенко.*

Його президентство тривало з 2005 р. до 2010 р. З одного боку, на хвилі позитивного іміджу у світі та прозахідної орієнтації *В. Ющенка*, країна отримувала іноземні інвестиції і показувала хороші показники економічного зростання. ВВП України нарешті перегнало показники 1990 р.

Україна підтвердила відданість демократичним цінностям, заявила про незмінність курсу вступу до Світової організації торгівлі, НАТО та ЄС.

Наприкінці 2004 р. почався другий етап трансформації політичної системи держави та її управлінського апарату. Тоді Верховна Рада внесла зміни до діючої Конституції України. Україна з президентсько-парламентської перетворилася на парламентсько-президентську республіку. Політична реформа ще не завершена. Першими її наслідками стали

розбалансування повноважень гілок влади, політична криза і напруга в суспільстві.

У 2006 р. Президент В. Ющенко вніс у Верховну Раду Законопроект «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», а 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», який трактує події 1932–1933 років як геноцид українського народу.

За президентства В. Ющенка економіку визнали ринковою, і у 2008 р. Україна стала членом Світової організації торгівлі.

У 2007 р. В. Ющенко розпустив парламент і призначив дострокові вибори. За їхніми результатами, очолювана В. Януковичем «Партія регіонів» перемогла з невеликим відривом від другого місця, яке зайняв БЮТ. Третє місце посіла президентська «Наша Україна – Народна самооборона». Помаранчеві домовилися – прем'єром стала *Юлія Тимошенко*.

На 2007–2010 роки припав важкий етап фінансової кризи та газових війн із Росією, яка вдало підтримувала конфлікт між президентом і прем'єром. На початку січня 2009 р. «Газпром» повністю припинив постачання газу до України. Вісімнадцятого січня 2009 р. Ю. Тимошенко і прем'єр РФ В. Путін підписали нову газову угоду, яка була вкрай не вигідна Україні. На кінець завершення президентського терміну В. Ющенко майже повністю втратив підтримку виборців. Цим вміло скористалася «Партія регіонів» та її лідер В. Янукович. На президентських виборах 2010 р. він завдає реваншу і перемагає свого головного конкурента Ю. Тимошенко у другому турі виборів.

*Президент В. Янукович різко змінив усталений в Україні підхід до політики. Він розпочав формування авторитарного режиму, схожого на ті, що існували в інших пострадянських республіках: зосереджує все більше влади у своїх руках та свого найближчого оточення. У 2010 р. скасували конституційну реформу 2004 р. і повернули в дію Конституцію 1996 р. У такий спосіб президент отримав значно більше повноважень. В. Янукович бере під контроль суди та силові структури, нівелює парламент. У 2011 р. до в'язниці потрапила головна конкурентка президента – Ю. Тимошенко. Її звинуватили у підписанні не вигідних газових угод. Переслідування зазнали й інші опозиціонери. Україна падає в рейтингах демократії та свободи слова. В. Янукович мав повноту влади та слабку опозицію. Політику уряду прем'єр-міністр *Микола Азаров* спрямовує на підтримку крихкої стабільності. **Це***

призводить до того, що на кінець 2013 р. Україна опинилася на межі дефолту.

На зовнішній арені В. Янукович, користуючись прихильністю Росії, у квітні 2010 р. уклав так звані **«Харківські угоди»**. В обмін на знижку ціни на газ, Україна погоджувалася продовжити термін дислокації Чорноморського флоту Росії у Севастополі до 2042 р. **В. Янукович проголосив повернення багатовекторної політики часів президента Л. Кучми. Фактично, вона була більше проросійською.** Однак В. Януковичу вдалося маніпулювати перспективою підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, переговори щодо якої розпочалися ще за президенства В. Ющенка. Угоду мали підписати восени 2013 р. У цей час Росія, вкотре на чолі з президентом В. Путіним, розпочала активне просування власного економічного та політичного проєкту – Митного союзу. **Росії вдалося відмовити В. Януковича від підписання угоди з ЄС торговою війною та кредитом, що якраз допоміг би врятувати країну від дефолту.**

Тому В. Янукович приїхав у Вільнюс на Саміт східного партнерства 28–29 листопада 2013 р., але в останній момент відмовився підписати угоду. Це рішення викликало різний спектр емоцій в Україні: від здивування до обурення. Частина українців, що покладала сподівання на збереження європейського зовнішньополітичного вектора, розпочинає акцію протесту на Майдані Незалежності ввечері 21 листопада. В. Янукович пам'ятав болісний досвід 2004 р. і спробував придушити виступ у зародку. Тридцятого листопада вночі правоохоронці жорстоко розігнали демонстрантів, більшість із яких була студентами. Як це часто буває, результати виявилися протилежними до очікуваних. **Невеликий студентський Євромайдан переріс у масовий протестний рух, відомий як «Революція Гідності».**

Протести тривали протягом грудня-січня і перекинулися на інші міста країни. Шістнадцятого січня Верховна Рада приймає так звані «диктаторські закони», які лише загострили протистояння. Наприкінці розпочалися сутички. **Апогеєм протистояння стають події 18-20 лютого 2014 р., коли правоохоронці відкривають по протестувальниках вогонь на ураження.** Двадцятого лютого Верховна Рада засудила насильство з боку В. Януковича. Президент В. Янукович, після того як парламент виступив проти нього, уночі 21 лютого тікає з України до Росії. Виконуючим обов'язки президента став спікер Верховної Ради **Олександр Турчинов. Революція Гідності перемогла, але ціною більше сотні загиблих – «Небесної сотні».**

Росія вирішила скористатися внутрішньою нестабільністю в Україні і розпочала агресію проти неї. Наприкінці лютого 2014 р. біля парламенту та уряду Криму з'являються «зелені чоловічки» – російські військові без розпізнавальних знаків. Вони блокують українські військові частини та розпочинають підготовку до окупації півострова. Шістнадцятого березня 2014 р. окупаційна влада організувала так званий «референдум» про статус Криму. 18 березня за поданням В. Путіна, російські законодавчі органи затвердили анексію Криму Росією – тобто незаконне насильницьке приєднання частини української території. ***Україна, як і більшість країн світу, не визнали приєднання Криму до Росії. Український Крим опинився в російській окупації.***

Паралельно з тим, навесні 2014 р., Росія розпочинає дестабілізацію та стимулює розвиток сепаратистських рухів, тобто таких, що прагнуть від'єднання від країни, на Донеччині, Луганщині, а також у Харкові та Одесі. У травні підтримувані російськими спецслужбами сепаратисти проголосили створення так званих «Донецької» та «Луганської народних республік» («ДНР» та «ЛНР») та організували псевдореферендум на їхню підтримку. У відповідь Україна розпочинає антитерористичну операцію (АТО).

У складний для країни час українське патріотичне суспільство мобілізується у масштабні ***волонтерський та добровольчий рухи***, аби дати відсіч російській агресії.

У червні 2014 р. на президентських виборах у першому турі здобув перемогу Петро Порошенко.

Україна розпочала активні дії у відповідь на агресію. Навесні території, контрольовані сепаратистами та Крим, оголошують тимчасово окупованими. Українська армія разом із добровольчими батальйонами розпочали наступ, звільняючи Слов'янськ та інші міста Донбасу. Водночас Росія постачала терористам зброю, зокрема й протиповітряні ракети. Сімнадцятого липня 2014 р. бойовики «ДНР» збили малайзійський пасажирський літак МН17. Унаслідок цього гинуть приблизно 300 осіб, серед яких громадяни Нідерландів, Малайзії, Британії, Канади та інших країн.

Трагедія нарешті змусила західні країни піти на більш рішучі кроки щодо російської агресії. *Проти російських чиновників та бізнесу запроваджено економічні та персональні санкції. Санкції завдають*

російській економіці втрат. Проте цим на початку підтримка України обмежилась.

Українська армія у середині серпня локалізувала спротив сепаратистів до кількох районів Донбасу. Щоб зберегти самопроголошені «республіки», Росія під прикриттям вводить в Україну свої регулярні війська. **Символом протистояння російській агресії стала оборона Донецького аеропорту «кіборгами» – українськими військовими-захисниками.** Гарячу фазу протистояння спробували призупинити підписанням **«Мінських угод» у вересні 2014 та лютому 2015 р.** Угоди сприяли тому, що конфлікт перейшов у «холодну фазу», однак – не розв'язали його.

Двадцятого жовтня 2016 р. після зустрічі в «нормандському форматі» П. Порошенко заявив, що вибори на Донбасі будуть проведені лише після забезпечення безпеки та виведення звідти іноземних військ. Для забезпечення безпеки Україна наполягала на введенні на окуповані території, лінії зіткнення та неконтрольовані ділянки українсько-російського кордону поліцейської місії ОБСЄ. Українська сторона також вимагала повернути під український контроль м. Дебальцеве.

За даними ООН, унаслідок російської агресії вже загинуло орієнтовно 14 тисяч громадян України. Кількість жертв зростає. Проте основне прагнення Росії – розчленувати Україну на окремі частини, створити так звану «Новоросію» і залишити її у межах своєї сфери впливу – здійснити не вдалося.

У червні 2014 р. президент Петро Порошенко підписав Угоду про асоціацію з ЄС.

Новий президент почав своє правління у реформаторському стилі. На підтвердження цього на урядові посади запросили іноземних фахівців із Польщі, Литви, Грузії, США, які мали стати обличчям та агентами реформаторських змін. У країні розпочали реформу поліції, медицини, децентралізацію. За П. Порошенка почалася хоч і запізніла, але історично необхідна **декомунізація**, у межах якої були перейменовані цілі міста та обласні центри, а присвячені комуністичним злочинцям назви зникли з українських вулиць. Влада розпочала українізацію інформаційного простору та встановила мовні квоти на рівні 75 % української мови в ефірах телеканалів та радіостанцій, а 25 квітня 2019 р. Верховна Рада України утвердила Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Закон забезпечив пріоритетність української мови у понад 30 сферах суспільного життя: зокрема у державному управлінні, ЗМІ,

сфері освіти, науки, культури, реклами, послуг. Водночас він є достатньо гнучким щодо застосування інших мов поряд з українською і взагалі ніяк не регулює приватного спілкування.

В Україні запровадили **децентралізацію влади**, яка розділила податок на доходи фізичних осіб на рівні: 25 % до державного бюджету, 15 % – до обласного і 60 % – до місцевого. У межах боротьби з корупцією вперше ввели електронне декларування прибутків та майна для чиновників і політиків, що стало суттєвим, хоч поки і недостатнім кроком для відкритості влади. П. Порошенкові навіть довелося переступити через власне небажання й під тиском іноземних партнерів запустити **НАБУ** (Національне антикорупційне бюро) і процес створення **Антикорупційного суду**, але історія пам'ятатиме, що це було зроблено саме за його президентства.

Досягненням президентства П. Порошенка стала й автокефалія української православної церкви, у підтримці якої він зумів переконати **Вселенського патріарха Варфоломія**. Це сталося навіть ціною розколу православного світу, адже Константинополь виступив проти найбільшої і найбагатшої православної церкви – РПЦ (Російської православної церкви). Відновлення незалежності Української православної церкви, визнання її рівною у правах та канонічною, повний розрив із Московським патріархатом стали одним із елементів національної безпеки. **Цей успіх не був би можливим без волі президента П. Порошенка, а сама подія вручення Томосу 6 січня 2019 р. стала історичною для країни.**

Попри складний і тривалий процес, президенту вдалося досягнути **безвізового режиму з Євросоюзом 2015 р.**, який суттєво спростив і зробив доступнішими для українців туристичні подорожі або сезонні заробітки в країнах ЄС.

У сфері безпеки серед досягнень президента варто відзначити створення оновленої армії, яка входить у п'ятірку найбоєздатніших в Європі, насамперед тому, що воює вже тривалий час. Головнокомандувачу вдалося взяти під контроль анархізовані добровольчі батальйони, дисциплінувати їх та оснастити сучасною зброєю. Близько сотні одиниць нової та модернізованої бойової техніки передавалося армії практично щомісячно: танки, броньовані автомобілі, артилерія, авіаційні засоби.

Найкраще П. Порошенко проявив себе у зовнішній політиці і навіть за умов обрання президентом спочатку недружнього і ображеного на

українські еліти Дональда Трампа американські санкції проти Росії були розширені, а Україна отримала летальну зброю від Штатів. Президенту досі вдавалося утримувати антипутінську коаліцію та впливати на продовження секторальних санкцій ЄС. І – що важливо для збереження проєвропейського напрямку – в Конституції закріпили курс на вступ до НАТО та ЄС, який наступникам П. Порошенка буде важко переписати.

Томос, армія, патріотична риторика, твердий антиросійський курс, ораторські здібності та інтелект П. Порошенка стали безумовно вагомими рисами політичного портрета п'ятого президента.

П'ятий президент країни залишив чимало позитивних досягнень. П. Порошенко приймав країну в умовах розвалу системи влади та сепаратистської анархії, коли було невідомо, чи вистойть Україна взагалі. А через 5 років правління він залишив відносну економічну стабільність, модернізовану армію, власну церкву та проєвропейський курс із підтримкою міжнародної спільноти. І, що важливо, за правління П. Порошенка актор і новачок у політиці В. Зеленський зумів виграти вибори у чинного президента, який демократичним шляхом передав владу наступнику.

Запитання для самоконтролю за темою 4, п. 4.2

1. Визначте основні етапи Української революції 1917–1920 рр., а також охарактеризуйте їх державотворчі особливості.
2. Охарактеризуйте політику УУЦР.
3. Назвіть причини повстання проти гетьмана П. Скоропадського.
4. Охарактеризуйте міжнародну політику Директорії УНР щодо захисту української державності.
5. Назвіть імена та роки правління президентів незалежної України.
6. Опишіть Державні Символи України.

Термінологічний словник

Антанта (в пер. з франц. – «сердечна угода») – військово-політичний блок Великобританії, Франції і Росії, який остаточно сформувався в 1907 р. для боротьби проти Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) за переділ світу. Під час Першої світової війни Антанта стала загальною назвою всіх країн (зокрема США, Японія), що воювали проти Німеччини та її

союзників. Розпад Антанти стався після провалу антирадянської інтервенції 1918–1920 рр. та загострення протиріч у середині блоку.

Помаранчева революція (Майдан) – кампанія протестів, мітингів, пікетів, страйків та інших актів громадянської непокори в Україні, організована і проведена прихильниками Віктора Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді-грудні 2004 р., після оголошення Центральною виборчою комісією попередніх результатів, згідно з якими нібито переміг його суперник – Віктор Янукович. Акція почалася 22 листопада 2004 р. як реакція на масові фальсифікації, що вплинули на результат виборів.

Президент (*від лат. praesidens, род. відм. praesidentis* – той, хто сидить попереду) – багатозначне поняття: 1) виборний голова, керівник установи, організації, товариства тощо; 2) голова держави в країнах з республіканською або змішаною формою правління.

Революція гідності (також Київський Майдан, Майдан у Києві, Євромайдан та Єврореволюція) – політичні та суспільні зміни в Україні з 30 листопада 2013 р. до лютого 2014 р., викликані протестом громадян України проти протиправного розгону мирної акції студентів та громадських активістів, яка розпочалася 21 листопада 2013 р. як спротив проти відходу політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на Європейську інтеграцію та подальшою відмовою від цього курсу. Одними з головних причин протестів стали надмірна концентрація влади в руках Віктора Януковича та його «сім'ї», небажання українців миритись із перетворенням країни не лише де-факто, але і де-юре на одну з колоній Росії.

Січові Стрільці – військовий підрозділ Наддніпрянської Армії УНР, сформований у 1917 р. початково із українців з Галичини та Буковини, військовополонених із австро-угорської армії. Назва «Січові стрільці» була вперше використана під час Першої світової війни під час формування в Австро-Угорщині добровольчого підрозділу – Легіону УСС, ядро якого становили активісти довоєнного січового, сокілського і пластового руху українців.

Соборна Україна – ідея і практичне об'єднання в одне державне утворення всіх етнічно-історичних українських земель. Постала водночас із християнством і час від часу набувала актуальності в релігійній чи світській формі, особливо в період феодальної роздробленості, чужоземного

панування, церковного розколу. У різних тлумаченнях поставала в часи Хмельниччини, ліквідації Козацької держави, у концепціях «Руської трійці» та Кирило-Мефодіївського товариства. Вагомий внесок у розвиток ідеї соборності зробили М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, діячі українських політичних партій поч. ХХ ст., ОУН.

Універсали – адміністративно-політичні акти (про виступ у похід, про роздачу землі, про закріпачення селян), які видавалися королями, гетьманами у Польщі в XV–XVIII ст., в Україні – в XVII–XVIII ст. В Україні гетьманські універсали військового характеру розсилались у полки, а земельні – оголошувались на площах і в церквах.

У 1917 р. – на початку 1918 р. УУЦР видала Універсали, які виконували функції основних тимчасових документів конституційного характеру.

ТЕМА 5

ВИТОКИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ ГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ В УКРАЇНІ

5.1 Найдавніші культури на території України

5.1.1 Найдавніші археологічні культури на теренах України. Виникнення первісного мистецтва

Найдавніша доба існування людства пов'язана з виготовленням примітивних знарядь із каміння. Її називають *палеоліт* (грецькою «палео» – «давній», «літос» – «камінь») – доба давнього каміння.

Найдавніші сліди перебування людини на теренах України зараз датовані віком понад один мільйон років: це стоянка Королево на Закарпатті. Там знайдено багато кам'яних рубил. Не менше 400 тис. років тому існувала стоянка первісних людей біля Амвросієвки на Донбасі. Відомі також Житомирська стоянка, Лука-Врублевецька на Поділлі та ін. Безумовно, на території України час від часу (у сприятливі теплі епохи) жили первісні пралюди, що належали до виду *Homo erectus* – «людина прямоходяча» (раніше їх називали пітекантропами, тобто мавполюдьми). Вони залишили тут пам'ятки *ашельської* культури, найяскравішою ознакою яких є кам'яні рубила. У симетричній їхній формі, що не обумовлена безпосередніми виробничими потребами, вчені вбачають свідчення зачатків естетичних потреб первісної людини. Це доба раннього, або *нижнього палеоліту*. У цей час люди вже широко застосовували вогонь.

Останні півтора мільйони років на Землі триває жорстокий *льодовиковий період*, коли величезні площі Європи та Америки вкривали потужні льодові панцирі, подібні до сучасної Антарктиди. Час від часу такі льодовики танули, а потім виростали знову. Власне, зараз ми живемо просто у ще одну таку міжльодовикову добу. *Під час льодовиків на території України встановлювався надзвичайно холодний та сухий клімат «тундростепу», подібний до сучасної Центральної Якутії або пустелі Гобі. У такі часи більша частина України взагалі залишалася ненаселеною. Виняток складали хіба що Крим та Закарпаття, де зберігалися ліси. Іноді клімат хоча й був значно холодніший за сучасний, проте тут все ж таки жили*

велетенські гурти мамонтів, північних оленів, биків тощо. На них полювали первісні люди.

У передостанню льодовикову добу, приблизно 80 тис. років тому, в Європі та в Україні зокрема постійно жили **неандертальці** – раса людей, яких вважають вже людьми сучасного виду, Homo sapiens – «людина розумна». Вони створили **мустьєрську** археологічну культуру, засновану на полюванні на мамонтів та інших великих тварин. У мустьєрській культурі (це – **середній палеоліт**) почали широко застосовували складні знаряддя, зокрема, дротики з крем'яними гостроконечниками. Деякі сучасні дослідники підкреслюють расову близькість неандертальців до австралійських аборигенів. У неандертальців вже існували уявлення про потойбічний світ та релігійні ритуали. Знайдено чимало поховань неандертальців, зокрема у Криму (грот Кіік-Коба та ін.). Вони ховали небіжчиків у сплячій позі (на боці), клали у могилу шматки м'яса та букети квітів. Менш з'ясоване питання про мистецтво неандертальців. *Дослідження ДНК неандертальців, виділеного з їхніх зубів та кісток, виявили, що близько 5–10 % сучасних європейців є їхніми нащадками.*

Приблизно 40–35 тис. років тому (у Криму дещо пізніше) неандертальців у Європі змінили **кроманьйонці** (самі назви «неандертальці» та «кроманьйонці» походять від назв печер у Західній Європі, де їх вперше знайшли). Вони прийшли з Близького Сходу і принесли з собою набагато краще оброблені кам'яні знаряддя. Найбільш важливою сировиною для них був кремінь та іноді обсидіан (вулканічне скло). Вони також почали виготовляти знаряддя і прикраси з кістки та рогу. Це був початок доби **пізнього палеоліту**, що тривала приблизно 25 тисяч років.

Кроманьйонців вважають людьми сучасного типу (до речі, часто високими на зріст і зазвичай з чудовими зубами без карієсу). Більшість із них належала до сучасної європеїдної раси і є нашими безпосередніми предками. *Проте в Європі і зокрема на території України іноді знаходять кістки кроманьйонців з чіткими ознаками негроїдної та (зрідка) монголоїдної раси.* Деякі кроманьйонські жінки за масою м'язів і масивністю кісток переважали сучасних тренуваних чоловіків. У цей час почався новий льодовиковий період, найбільш жорстокий приблизно 20 тис. років тому. На території України відомо багато стоянок доби пізнього палеоліту, що належали до різних археологічних культур, отже, мабуть, до різних мовних спільнот.

Кроманьйонці залишалися **дикунами**, тобто не знали землеробства та скотарства, жили у чумах – наметах зі шкір з каркасом іноді з бивнів мамонтів. Отже, їхнє життя було подібне до традиційного способу життя ескімосів та інших народів Півночі. Приблизно так само вони й одягалися у хутрянний одяг, часто прикрашаючи його бісером із мушлів. До речі, первісні люди не так часто жили у печерах, хіба що у неглибоких і сухих гротах без протягів: глибокі сирі печери використовували переважно для релігійних обрядів. Відомо, що кроманьйонці татуювали тіло, розмальовували його червоною і жовтою вохрою та іншими мінеральними фарбами і навіть використовували губну помаду. На півдні Франції та на півночі Іспанії знайдено декілька печер із наскальними розписами доби палеоліту, що зображують переважно великих тварин (биків, оленів, мамонтів тощо). Палеолітичні наскальні розписи відкрито також на Уралі, в Австралії, на півдні Африки тощо. Проте в Україні подібних пам'яток поки що не знайдено.

Єдиний можливий виняток складає видатна пам'ятка кам'яної доби **Кам'яна Могила** – природний курган з кам'яних брил під Мелітополем. Деякі вчені датують найдавніші зображення тварин у гротах Кам'яної Могили ще добою пізнього палеоліту. Проте на палеолітичних стоянках України знайдено чимало кістяних браслетів, прикрашених складними візерунками, кістяні або кам'яні фігурки птахів та тварин. Та найбільш типовими для Європи і навіть Сибіру доби пізнього палеоліту є так звані «палеолітичні Венери» – статуетки товстих жінок із ледь позначеними кінцівками та головою, проте з підкресленими ознаками жіночої статі. Очевидним є зв'язок цих фігурок з ідеєю родючості. В Україні такі фігурки знайдено на **Мізинській** стоянці під Черніговом. Там само знайшли і первісний барабан із кісток мамонту та рогу оленя, і щось на кшталт кастаньєт для танцю. А на стоянці **Молодово** у Чернівецькій області знайшли кістяну флейту, якій понад 20 тисяч років.

До цього часу у різних куточках Землі є племена людей, що досі ведуть спосіб життя дикунів. Багато елементів їхньої культури є напрочуд схожими на різних континентах. Та й культура сучасних цивілізованих людей, зокрема, українців зберегла чимало згадок про первісну добу. Отже, ми можемо робити висновки не тільки про матеріальну, а й про духовну культуру наших далеких предків доби палеоліту.

Тоді люди жили племенами – спільнотами чисельністю до декілька сотен осіб зі спільною мовою, звичаями та релігійними обрядами. Проте

вони збиралися разом лише на великі племінні свята, а звичайно жили локальними групами – об'єднаннями декількох сімей дорослих разом із дітьми. Дикуні зазвичай не мали постійного капітального житла, а пересувалися у межах певної території відповідно до сезонних джерел їжі (пересування стад великих тварин, нерест осетрових риб, дозрівання горіхів тощо). Плем'я було розділене на *екзогамні* частини (*роди*), тобто які мали укладати шлюби між собою, але не всередині роду. У простішому варіанті таких родів було два, проте відомі і значно складніші системи «шлюбних класів», що визначали, з ким людина має право одружитися. Становище жінок могло бути у різних племенах різним – від рівноправного з чоловіками до повністю підлеглого. Крім цього, суспільної та майнової нерівності не існувало. Не було зазвичай і племінних органів влади, вождів та старійшин. Вплив мали старі люди, а також шамани та найбільш вправні мисливці. Головною подією у житті кожної людини була *ініціація* – прийняття у дорослі, що відбувалося у підлітковому віці. Крім передачі таємних знань і звичаїв племені, обряди ініціації включали також дуже болючі випробування типу татуювання тощо.

Сучасних дослідників вразила надзвичайна ефективність праці навіть сучасних дикунів, що загнані у несприятливі природні умови. На те, що ми б назвали роботою, навіть домашньою, вони витрачають у середньому лише приблизно чотири години на добу (жінки більше, чоловіки менше). Решту часу вони «приємно спілкуються» або (чоловіки) воюють із сусідами. Проте існували і «первісні ярмарки», де мирно збиралися і обмінювалися рідкісними речами. Дикуні зазвичай не роблять запасів їжі і не «думають про завтрашній день». Проте вони блискуче знають всі місцеві ресурси і їдять не все підряд їстівне, а лише те, що смачніше (на їхній смак, типу личинок жуків). Такий спосіб життя можливий лише за умов дуже низької густоти населення (на всій території України у добу палеоліту жило лише декілька десятків тисяч людей). Разом із тим виявилось, що у дикунів жінки широко користуються протизаплідними засобами і навіть часто вбивають власних народжених немовлят (що дикуні не вважають злочином). У такий спосіб і підтримувалася «гармонія з природою». Проте у пам'яті людства збереглися згадки про добу дикунства як про «*Золоту Добу*», «життя в райському саду», коли люди без зусиль отримували все потрібне з природи.

5.1.2 Язичництво як світоглядна та культурна система. Анімізм, тотемізм, шаманство. Магія та чарівні казки

У добу дикунства єдиною окремою професійною групою були **шамани** – спеціалісти у зв'язках із потойбічним світом, світом духів. Саме шамани були головними хранителями культури і традицій свого народу. Шаманські обряди та уявлення про світ багато в чому схожі у різних народів Землі. Вони складають основу **язичництва** – первісної народної релігії (слово «язик» церковнослов'янською мовою значило «народ»). Узагалі **релігія** – це постійний зв'язок людини з невидимим потойбічним світом, «іншою реальністю». Уявлення про таку «іншу реальність» (духовний світ, Бога, демонів, пророків тощо) – це **віровчення**, а форми зв'язку з нею (молитви, ворожіння, жертвоприношення) – **ритуал**. Аж до ХХ-го століття практично вся культура кожного народу була просякнута певною релігією, та й зараз релігія є важливою складовою національної культури.

Основою язичництва (як і будь-яких більш пізніх релігій) була ідея душі. **Душа** – це окрема від тіла сутність, у якій зосереджені наш розум, почуття, воля, пам'ять. Душа може відлітати від тіла під час сну, коли нам сняться сни, а коли ми вмираємо, душа відлітає від нас назавжди. Саме так вважали всі стародавні люди. У первісну добу людям був властивий **анімізм** – віра у те, що всі інші тварини, рослини і навіть неживі предмети та природні або соціальні явища мають кожне свою душу, подібну до людської. Поети досі звертаються навіть до неживих предметів як до людей. Існують також і душі, не пов'язані жорстко з певним тілом – **духи**. Проте такі духи іноді можуть втілюватись.

Шамани – це люди, які вміють свідомо, за власною волею виходити своєю душею з тіла (зараз це називають астральний вихід). Для такого виходу з тіла вони викликали у себе стан трансу (самогіпнозу) – за допомогою галюциногенних рослин, особливого кружляння у танці, ритмічної гри на музичних інструментах тощо. Часто шаман мав якісь чародійні предмети (типу сибірського бубна, або... мітли у наших відьом), на якому він «літав» у духовний світ. Під час такого сеансу зв'язку з духами (**камлання**) шамани могли спілкуватися з духами мертвих, лікувати хворих, розшукувати загублені речі, розслідувати злочини і навіть викликати дощ. Іноді вони лікували і за допомогою звичайних ліків із рослин тощо. Дикуни вважали, що для шаманського служіння людину обирають духи – без її волі. Шаман переживав власну шаманську ініціацію – суб'єктивно надзвичайно

болючу – випробування духами, що нібито зрізали з тіла все м'ясо до кісток. Під час цього він або божеволів і гинув, або до нього з'являвся дух-помічник (часто у вигляді тварини), що потім вчив його шаманському ремеслу. Іноді дух-помічник наказував шаману змінити стать: одягнути жіночий одяг замість чоловічого (і навпаки) та навіть одружитися з особою власної статі.

Усі шамани однаково уявляли собі реальність: вони ділили її на **три світи**. Наш світ людей – серединний. Крім того, є верхній (світлий, небесний) та нижній (темний, підземний та підводний) світи, де живуть духи. Звідти походять уявлення про рай та пекло. Верхній та нижній світи розподіляються на декілька «поверхів» (звідси наш вислів «на сьомому небі від щастя»). Шамани, що подорожували у верхній духовний світ, називалися світлими, у нижній – темними, а в обидва світи – великими. Великі шамани не завжди були сильнішими за інших, так само, як світлі – добрими, а темні – злими. Універсальним символом трьох світів у багатьох народів виступало **Світове Дерево**. Його стовбур (часто з оленями тощо біля нього) – це символ серединного світу, коріння (зі зміями або ж рибами) – нижнього світу, а гілки з листям (і птахами) – верхнього. При тому часто вважали також, що якщо довго подорожувати нашим серединним світом, то можна потрапити у рай або пекло і на Землі. Зокрема, українці часто вірили, що птахи восени відлітають у **вирій** – такий рай на Землі, куди потрапляють також душі нехрещених немовлят. Іншим символом трьох світів служив рівнобічний язичницький (або кельтський) хрест. Такі хрести відомі у Київській Русі, їх і зараз іноді малюють на великодніх стравах.

Ще одним язичницьким віруванням є **фетишизм** – віра у чародійні властивості певних предметів, у яких втілювався могутній дух. Звідси віра у різноманітні амулети та обереги, а також у сучасні талісмани. Роль оберегу відігравали також візерунки на предметах та на одязі. Особливо ретельно прикрашали візерунками отвори у будинку (вікна, димарі) та в одязі. Звідси звичай прикрашати вишивкою комір та поділ сорочки. Значення візерунків часто сягає також сивої давнини: ромб значив землю, коло – небо, хвилясті лінії – воду, листя та квіти – родючість тощо. Вишивали і символ Світового Дерева.

Відомий був також **тотемізм** – віра у походження від спільного предка певних груп людей і певних видів тварин. Тотемних тварин не їли, або ж робили це з різними обрядовими вибаченнями. Вважали, що такий предок міг обернутися з людини на відповідну тварину. Звідти походить віра

у перевертнів. Слов'яни найчастіше вірили у **вовкулаків** – вовків-перевертнів. А втім, тотемом іноді могла бути і рослина і навіть райдуга тощо.

Первісні люди широко застосовували **магію**. На відміну від власне релігії магія спрямована на використання зв'язків між предметами і явищами матеріального світу, а не світу духів (хоча і у релігійних обрядах часто застосовують магічні прийоми). У первісних людей магія в значній мірі відігравала роль науки. За метою розрізняють магію виробничу, любовну, лікувальну, шкідливу, захисну. А за принципами дії розрізняють магію імітативну та контактну. Принцип **імітативної** магії: вплив на предмет через подібний до нього предмет. Наприклад, викликали дощ, виливаючи на землю воду, або ж забезпечували родючість і достаток, посипаючи зерном будинок і його господарів, або ж вражали зображення свого ворога. Принцип **контактної** магії: впливати на предмет, впливаючи на частину цього предмету, навіть на колишню його частину. Наприклад, наводили пристрій на людину через її волосся, нігті або навіть слід на землі. Первісні люди також часто вважали, що ім'я людини складає таку ж її частину, як і органи тіла. Отже, вимовляючи **справжнє ім'я** людини, можна отримати над нею магічну владу. Тому таке справжнє ім'я людини знали лише найбільш близькі люди, а у звичайному житті її звали якимось прізвиськом, іноді образливим. Вірили, що у кожного предмета та явища є своє власне справжнє ім'я, володіння яким надасть владу над цим предметом. Звідси походить віра в **закляття**.

Із магією тісно пов'язана народна віра у **прикмети**. Серед таких народних прикмет іноді зустрічаються дійсно мудрі спостереження. Проте їхня більшість – наслідок саме магічного мислення, типу «Не зашивай на собі одяг – ум зашиєш!». Отже, серед наших предків процвітали різноманітні безглузді **забобони**, їхнє життя було сповнене зайвих тривог і турбот. Якщо вірити у погані прикмети, вони обов'язково збудуться...

Як бачимо, деякі сучасні звичаї і забобони сягають ще у часи палеоліту. Найдавніші уявлення відбивають народні **чарівні казки**. Власне, наші предки сприймали їх не як вигадки, а як розповіді про реальні події. Тут і шаманські ініціації на Світовому Дереві (політ Котигорошка до верхівки дуба на орлові, якого він годує шматками свого тіла), і тотем-помічник (Сірий Вовк), і різноманітні чародійні речі (фетиші), і звернення до могутніх духів (Сонця, Місяця), і магічні закличення тощо. Навіть казка про Коцю Безсмертного (у якого «смерть на кінці голки») має чітке історичне підґрунтя: в австралійських аборигенів відомі чурінги – матеріальні втілення душі роду у

вигляді розфарбованої гальки або дерев'яної луски. Такі чурінги ретельно зберігали у таємному місці: якби вороги їх знайшли, то члени роду мали б померти. Дуже схожі кам'янці-чурінги знайдено у Кам'яній Могилі під Мелітополем.

5.1.3 Виникнення землеробства та скотарства на території України. Землеробські звичаї та народний календар

Приблизно 11700 рр. тому на Землі закінчився льодовиковий період. Середня річна температура в Європі дуже швидко піднялася на 6°. Розтанули величезні льодовики, що вкривали північ Європи та Північної Америки. Це призвело до глобальної кліматичної катастрофи. Рівень моря дуже швидко піднявся на 70–100 метрів. Величезні масиви суходолу було затоплено. Стали островами Британія, Японія, Індонезія. Чорне море з'єдналося із Середземним протоками Босфор і Дарданелли. Виникло Азовське море. Різко змінився клімат, не стало звичних рослин та мисливських тварин. Загинула більшість людства (майже не постраждала лише Африка з її високими берегами). Пам'ять про цю глобальну екологічну катастрофу збереглася у міфах багатьох народів про Світовий Потоп. А ті, хто вижив, були змушені жити по-новому. Почався *мезоліт* – середня кам'яна доба. У цю добу люди зробили багато винаходів. З'явилися лук та стріли. Для них почали використовували маленькі тонкі та гострі кам'яні луски – мікроліти. Були винайдені човни та почалося активне рибальство: з'явилися сіті та ятери, кістяні рибальські гачки. Та найбільш важливими стали перші спроби розведення культурних рослин та приручення домашніх тварин. Цим майже водночас почали займатися люди у різних куточках Землі: у Мексиці, Перу, Новій Гвінеї, Китаї, на Близькому Сході, у Греції.

Сучасні археологи довели, що населення Півдня України також ще в мезоліті, приблизно 9 тис. років тому, почало самостійно займатися розведенням домашніх тварин. Особливо характерне це для кукрекської культури у Криму та Приазов'ї. Тут самостійно приручили собак та свиней. Та особливу всесвітню роль відіграло приручення на півдні України великої рогатої худоби. Саме звідси вона розповсюдилась по всьому світу. Найдавніші масові знахідки кісток домашніх корів зроблено біля вже згаданої Кам'яної Могили. Не менш важливу загальносвітову роль відіграло приручення на Сході України коней, що почалося теж наприкінці мезоліту. Дуже рано тут з'явилися також кози та вівці, проте їх, можливо, запозичили з

Близького Сходу. Є свідчення по знахідки кісток курей, дикі предки яких, можливо, теж жили на території України.

На мезолітичних пам'ятках Півдня України також виявлені землеробські знаряддя: кістяні мотики, серпи з вкладеними лезами-мікролітами, кам'яні зернотерки. Проте очевидних залишків культурних рослин на пам'ятках мезоліту ще не виявлено. Але ж на Півдні України досі живуть дикі родичі проса, пшениці, ячменя, жита, гороху, льону, коноплі, ріпи, цибулі, часнику, капусти, хрону, яблуні, груші, сливи, вишні, аличі, винограду тощо. Дуже вірогідно, що їх і почали вирощувати саме тут. Принаймні, вчені погоджуються, що у більш пізню добу жито і овес були введені у культуру саме на території України (Скіфії). Найдавніша безумовно землеробська археологічна культура на території України – *буго-дністрівська* – існувала вже 8,5 тис. років тому — водночас із найдавнішими безумовно землеробськими культурами Близького Сходу та Балканського півострову.

Землеробство вимагає створення регулярних кількарічних (на випадок неврожаю) запасів їжі. Для них потрібні капітальні клуні та комори. А ці комори та лани непогано постійно охороняти. Отже, довкола комор почали будувати і більш капітальні постійні житла – хати. У таких житлах можна робити запаси не тільки їжі, а й інших речей. Отже, набули подальшого розвитку ремесла. Першими з'явилися гончарство та ткацтво. Кераміка — це взагалі перший штучний матеріал, винайдений людьми. Поява кераміки є ознакою переходу до *неоліту* – нової кам'яної доби. Тканий одяг – також суттєва ознака неоліту.

Коли люди почали жити осіло в селах, займатися сільським господарством і робити регулярні запаси їжі, вони від дикунства перейшли до другого ступеня розвитку культури – *варварства*. Варвари живуть осіло в селах, проте ще не будують міст.

Згодом у степових районах Євразії частина варварів перейшла до кочового скотарства. Та пастухи-кочівники – це теж селяни, що принципово відрізняються від дикунів. Тільки їх запаси їжі – це перш за все жива худоба, а їхні села – це пересувні кочовища з юрт. Такі кочівники згодом відіграли значну негативну роль в історії України.

Перехід до варварства спричинив значні загальні зміни в культурі. Племена і роди стали власниками землі. У них з'явилися органи влади: народні збори, родові старійшини, племінні вожді. Племена, необов'язково споріднені, почали іноді об'єднуватися у племінні союзи.

Якщо з'явилися запаси, тепер їх стало можна грабувати. Отже, війни з сусідами задля грабунку стали постійним зайняттям варварів. З'явилися військові дружини з визнаними військовими вождями. Та з чужинцями не обов'язково воювали: в добу варварства з'являються звичаї гостинності, коли особа гостя є недоторканою. Іноді люди з різних племен могли стати й побратимами – названими родичами. Звичай побратимства в Україні зберігався до кінця козацької доби.

Незважаючи на накопичені багатства та військову здобич, навіть вожді та старійшини у варварів мусили працювати, а своїми багатствами вони були змушені ділитися з одноплемінниками. Для цього існував звичай «патlach» – «бенкет на весь світ» (українською це «учта»). Під час такого бенкету його організатор роздавав більшу частину свого багатства, а земляки за це його славили. Під час поховання таких *знатних* людей більша частина їхнього багатства також роздавалася або псувалася.

Виник новий вид мистецтва: *епос* як розповіді про подвиги героїв. Такі подвиги зводилися переважно до вдалого пограбування сусідніх племен (і / або викрадення їхніх жінок) та вдалого захисту від таких самих сусідніх героїв: дивись подвиги Геракла, скандинавські саги тощо. Проте в епосі з'являється і тип *культурного героя* – людини, що навчила земляків якимось новим вмінням або ремеслам. Часто таким культурним героєм виступав *трікстер* – герой-шут. Трікстер поєднував видатну хоробрість, дотепність, хитрість зі схильністю до обману, егоїзмом та якимось карикатурно-негативними рисами: ненажерливістю, гіпертрофованою сексуальністю, надзвичайно малим ростом або ще якимись фізичними вадами. Завдяки своїм моральним вадам трікстер потрапляє у смішні і небезпечні халепи та може «підставити» своїх друзів. Образ трікстера показував ставлення земляків до людей, що за своїми особистими якостями були здатні винаходити нове, але через те ставали «не такими як всі». Земляки змушені були їх терпіти, визнавали їхні здібності, проте не довіряли їм і часто насміхалися з них. Образ трікстера став одним із головних у всьому подальшому розвитку літератури – аж до сучасних сценаріїв голлівудських блокбастерів.

В образотворчому мистецтві доби мезоліту та неоліту частіше з'являються образи людей. Проте в цілому спостерігається потяг до абстрактних візерунків (зокрема, на посуді) і схематичних малюнків-розповідей, дещо схожих на більш пізні ієрогліфи. Багато таких малюнків на скелях – *петрогліфів* – знайдено у Криму.

У добу варварства зазнали глибоких змін сімейні стосунки людей. Спочатку перехід до землеробства та осілости призвів до збільшення соціальної ролі жінок. У добу раннього неоліту були широко розповсюджені так звані «довгі будинки» – щось подібне до жіночих гуртожитків, бараків із багатьма вогнищами, кожне з яких належало певній жінці і де вона мешкала з дітьми. Фактична влада в таких будинках належала «тещам» – жінкам похилого віку. Сімейні стосунки з чоловіками у жінок не були надто міцними і серйозними. Рід рахували не по-батькові, а по-матері (у нас би це було «Натальович або «Оксанівна»). Та й не завжди батько був відомий. Такий сімейний лад зветься *матріархат* – «влада матері». Рідні діти чоловіка належали до чужого – материного роду. Отже, ближчими за рідних дітей до нього були племінники – діти сестри. Та й жили дорослі чоловіки переважно у своєму рідному (материному) роді, а не з дружинами. Але не в «довгих будинках», а в особливих «чоловічих будинках». Власне, там іноді з ними жили і неодружені дівчата: звідси казки «про красуню та сім богатирів» тощо. Отже, при матріархаті чоловіки не мали значних сімейних обов'язків та були безвідповідальними щодо власних дітей.

Звичайно, багатьом чоловікам це не подобалось. І вони почали боротися з тещами за те, щоб забрати дружину до власного роду. Така боротьба іноді була драматичною, чоловіки створювали таємні «чоловічі спілки», залякували родичів дружини, особливо тещу. Весільний звичай викупу за наречену та викрадення нареченої – також відгомін тих давніх подій. Жінки іноді опиралися, створювали власні таємні спілки. Відомі легенди про войовничі племена *амазонок*, що взагалі жили без чоловіків. Нащадками амазонок, до речі, вважалися племена сарматів, що колись жили на території України.

Врешті-решт наприкінці доби варварства майже всюди відбувся перехід до чоловічого роду. Тепер дружина переходила до роду чоловіка. А чоловік брав на себе реальну відповідальність за власних дітей, працював на власну сім'ю і... власну дружину. Такий сімейний лад – *патріархат* («влада батька») – виявився більш ефективним. Проте тепер чоловік почав вимагати, щоб діти були справді його. Отже, з'явилися звичаї збереження дівочої цнотливості до весільної «першої ночі» та вимоги для дружини зберігати вірність своєму чоловіку, з суворими покараннями за її порушення. У патріархальній сім'ї була заведена жорстка дисципліна, дітей стали бити (чого майже не було у дикунів). Батька і взагалі батьків по чоловічій лінії

почали шанувати і після смерті. Так виник **культ предків**, що мав велике значення.

У добу варварства змінюються релігійні погляди людей. Тепер починають розуміти, що є такі могутні природні та соціальні явища, з якими шаман не впорається. Таким найсильнішим духам (**богам**) почали вклонятися, приносити їм хабарі (жертви), умовляючи бути милостивими. У жертву приносили цінні речі, продукти, худобу, а часом і людей. З'явилися місця поклоніння тому чи іншому богу – храми, а також спеціалісти у зв'язках з певним богом – жерці. Проте традиції шаманів не зникли й досі: у нас їх називають знахарі, знахарки, відуни та відьми.

Землероби та скотарі почали дуже цікавитись **календарем**, регулярно спостерігати за сонцем, місяцем та зірками, щоб точно визначати час щорічних сезонних сільськогосподарських робіт: сівби, збору врожаю тощо. Цікаво, що **дні тижня** збігаються у більшості стародавніх календарів народів Євразії – як і в сучасних григоріанському, юліанському «старому стилі», японському, іранському, ірландському, індійських, ісламському календарю хіджри тощо (проте у давньому Китаї та Єгипті, а також у індійських і африканських народів взагалі не знали семиденного тижня).

Найважливішими святами та релігійними обрядами в добу неоліту стали **календарні обряди**, пов'язані з річним землеробським циклом. Такі обряди були покликані магічно забезпечувати родючість землі та худоби. Особливо святкували кінець зими (у народів Європи він був пов'язаний з веселими перевдяганнями – святом Масляної або Карнавалу (М'ясоїду – італійською мовою). Далі були свята початку польових робіт (або виведення худоби на літні пасовиська) та збору врожаю (першого або останнього снопа). Проте дуже важливими були також свята, пов'язані з зимовим та літнім сонцестояннями. Ці свята (Зимові та Зелені святки – Різдво, Івана Купала) і досі залишаються головними народними святами українців. Загалом народний календар (з накладеними на нього християнськими святами) зберігає своє значення й зараз.

Сучасні генетичні дослідження довели, що основна частина населення сучасної України безперервно мешкає на цій території з доби неоліту.

5.1.4 Трипільська цивілізація

У добу патріархату батько став прагнути, щоб його майно перейшло до його синів. *Тепер син вождя частіше ставав теж вождем, а син жерця –*

жерцем. Якщо раніше захоплених у полон ворогів або приймали у власне плем'я, або вбивали, то тепер їх стали обертати на рабів. Нарешті, більш сильні племена примушували переможених сусідів сплачувати їм данину. А в самому племені добровільне збирання коштів на громадські потреби поступово перетворилося на примусові податки. Отже, вожді, старійшини і жерці зосередили у своїх руках владу і примусили інших регулярно працювати на себе. *Виник окремий вид суспільства: апарат влади – держава*. Привілейована верхівка тепер могла не займатися сільським господарством. Подібне несільськогосподарське населення зосередилося у особливих привілейованих поселеннях, що стали центрами влади – *містах*.

Виникнення міст та держави – ознака переходу суспільства до третьої ступені розвитку культури – *традиційної цивілізації*. У всіх традиційних цивілізаціях люди були юридично нерівні між собою: поряд із знатними існували вільні незнатні, особисто залежні селяни і повністю безправні раби. *Жорстка майнова нерівність забезпечила більшу стійкість суспільства загалом щодо будь-яких суспільних або природних катастроф: багаті мали великі запаси та були змушені ділитися своїми запасами з бідними, щоб і надалі було кому на них працювати. Суспільство стало легше сприймати новації: якщо щось нове сприймала суспільна верхівка, їй швидко наслідувало все суспільство*. Проте таких змін було небагато, бо величезну роль у культурі відігравали релігійні традиції. Саме релігія визначала спосіб щоденного життя кожної людини.

Чим же життя цивілізованих людей стало краще за життя гордих варварів? – Передусім тим, що виник суспільний розподіл праці: варвар і його дружина самі робили всі потрібні для себе речі – як вміли. Тепер же з'явилися професійні ремісники, що з юних років навчалися своєму ремеслу, вдосконалювали свої навички та передавали їх у спадок. Якщо варвари навчилися запасати їжу, то цивілізовані люди навчилися запасати інформацію: завдяки розподілу праці, а також винайдення *писемності*. З'явилися також купці, що забезпечували обмін товарами. Завдяки ним навіть прості селяни могли придбати для себе деякі більш якісні речі. Найважливіше ремесло, що виникло саме в добу традиційних цивілізацій – це металургія (ковальство).

Першим серед всіх металів почали широко застосовувати *мідь*, робити з неї прикраси і деякі знаряддя. Але ж мідь надто м'яка, тому у більшості випадків продовжували застосовувати кам'яні знаряддя. Отже, у V-му тис. до н. е. (майже 7 тис. років тому) на території сучасної України та сусідніх

держав (Румунії, Болгарії, Греції, Сербії, Угорщини, Туреччини, Іраку тощо) почалася мідно-кам'яна доба – **енеоліт**.

У деяких шкільних підручниках досі найдавнішою цивілізацією називають Стародавній Єгипет. Та це не так. Ще за тисячу років до Єгипту найдавніші у світі цивілізації виникли на Південному Сході Європи в добу енеоліту – у 5-му тисячолітті до н. е. (понад сім тисяч років тому). Ці цивілізації так званої Старої Європи були тісно пов'язані між собою і мали багато спільних рис. Зокрема, всі вони робили якісну кераміку та розписували її яскравими фарбами. Їх так і називають **культурами мальованої кераміки**. Всі вони шанували бика і виготовляли керамічні фігурки богині родючості, часом ця богиня сиділа на рогатому стільці у вигляді голови бика. До цих культур належала **трипільська цивілізація** (культура Трипілля-Кукутені). Названа вона за сучасними назвами тих сіл, біля яких було вперше знайдено її залишки. Вона виникла на сході сучасної Румунії, а потім розповсюдилася на територію України – на Галичину, Волинь, Поділля, Одещину аж до річки Інгул та Дніпра в районі Києва. Разом із тим трипільці перемогли і вигнали на схід корінних мешканців краю – носіїв буго-дністровської культури.

Світовою археологічною сенсацією стало відкриття руїн **трипільських міст** на території Центральної України. Вони були збудовані за єдиним планом (з радіально-кільцевими вулицями і площею в центрі) і мали доволі щільну забудову. Найбільше з таких міст біля села **Тальянки** у Черкаській області мало площу понад 400 га – стільки ж мав Київ як столиця Русі напередодні монгольської навали. Отже, у трипільському місті жило більше 20 тисяч людей – у Харкові в 1805 р. (коли тут відкрили університет) було значно менше жителів. Трипільці іноді будували двоповерхові будинки з горищем та дерев'яними дверима, деякі з них мали фундамент площею понад 200 м², тобто були справжніми палацами або храмами. Разом із тим відомі і невеличкі напівземлянки. Знайдено керамічні моделі трипільських храмів із круглими (як ілюмінатори) вікнами. Типові трипільські будинки було зроблено з глини на дерев'яному каркасі, вони дуже нагадували українські побілені хати-мазанки.

Надзвичайно якісною була трипільська кераміка. Крім звичайних горщиків, тарілок тощо знайдено культові посудини, що дуже нагадують формою бінокль, а також керамічні фігурки – дівчат-богинь (часто з головою сови), тварин і навіть щось типу бюстів правителів. Серед розписів часто зустрічається мотив спіралі, а також зображення змії. Очевидно, що трипільці дуже шанували змій. Деякі знаки на кераміці дозволили зробити

висновок про існування у трипільців протописемності (у сучасній їм культурі *Вінча* V тис. до н. е. на Балканському півострові знайдено безумовні пам'ятки писемності, дещо схожі зі складовим письмом ранніх греків). Вражає також схожість багатьох трипільських посудин із сучасним їм посудом культури *Яншао* на півночі Китаю. Зокрема на трипільській кераміці зустрічається символ «*Інь-Ян*».

Господарство трипільців базувалося на землеробстві та скотарстві. Вони вирощували просо, пшеницю, ячмінь, горох, розводили корів, свиней та овець, займалися рибальством та полюванням. У трипільців, як згодом у скіфів і слов'ян, найважливішим злаком часто було просо, а не пшениця. У них були вже сади з яблунями, вишнями, сливами, виноградом. Вони робили тканини з льону та вовни, винайшли *сані*, у які запрягали биків, можливо, вже почали орати биками землю. Невідомо, що вони робили зі своїми покійниками: трипільських поховань доби розквіту їх цивілізації досі не знайдено. Вважають, що трипільці зовнішньо були схожі з кавказцями та розмовляли мовами, спорідненими з сучасними північнокавказькими мовами (абхазькою, чеченською тощо, які, на думку деяких вчених, також віддалено споріднені з китайською). Зокрема, слово «хліб» теж може бути трипільським.

Трипільська цивілізація загинула у IV тис. до нашої ери разом з іншими цивілізаціями Старої Європи (хоча окремі міста протрималися довше – аж до III-го тис.). Подібна культура вціліла лише на острові Крит, де вона проіснувала до середини II тисячоліття до н. е. (відома як Мінойська цивілізація або ж Атлантида) та серйозно вплинула на стародавніх греків. Більшість вчених вважає, що головною причиною загибелі культур мальованої кераміки були військові походи їхніх східних сусідів – індоєвропейських племен, серед яких були і безпосередні предки українців. Трипільські міста було спалено, і на територію України на два тисячоліття повернулася доба варварства. Ці нові завойовники змішувалися з трипільцями. Існували навіть змішані, так звані пізньотрипільські культури, зокрема *усатівська* культура на Одещині. Її носії зберегли традиції виготовлення якісної кераміки. Деякі дослідники вбачають в усатівцях предків стародавніх греків.

Серед сучасного населення України безумовно є чимало біологічних нащадків трипільців (у яких «чорні брови, карі очі»), а культура Трипільської цивілізації серйозно вплинула на весь подальший розвиток культури населення України. Картина «садок вишневий коло хати», якою так

милувалися наші класичні поети, вперше виникла ще у трипільську добу. З тих часів аж до ХХ ст. ані хати, ані вишні (що насправді є штучно виведеним людьми гібридом), ані господарство в цілому принципово не змінилися.

Запитання для самоконтролю за темою 5, п. 5.1

1. Охарактеризуйте льодовикову добу.
2. Хто такі неандертальці?
3. Опишіть життя кроманьйонців.
4. Охарактеризуйте епос як вид мистецтва.
5. Що таке шаманізм?
6. Опишіть унікальність трипільської культури.

Термінологічний словник

Палеоліт (від грец. *παλαιός* – давній і грец. *λίθος* – камінь) – давня кам'яна доба, найдавніший період людського суспільства. Щодо тривалості палеоліту є різні думки (від не тривав він. років тому). Кінець палеоліту датується близько 13 тис. років тому (12 000 – 10 000 років до р. Х.).

Неандерталець (*Homo neanderthalensis*) – викопний вид людини верхнього плейстоцену, що населяв Європу й західну Азію у 230 000–27 000 роках до н. е. Ймовірно, еволюційні наступники гейдельберзької людини (*Homo heidelbergensis*). Вважається, що неандертальці не були еволюційними попередниками сучасних людей, але певний час жили поряд із людиною розумною і між цими двома видами могло відбуватися схрещування. Названі за долиною Неандерталь (Neandertal) у Північній Вестфалії, у Німеччині, де вперше було знайдено і описано їхні рештки.

Кроманьйонці – узагальнена назва людей, що жили у пізньому палеоліті і мали сучасний вигляд, вони вважаються предками європейців. Інша назва – неоантропи. Кроманьйонці є першими відомими представниками *Homo sapiens* в Європі.

Епос (дав.-гр. *ἔπος* – «слово», «оповідання») – різновид літературного роду (нарівні з лірикою і драмою), що оповідає про події, які нібито

відбувалися у минулому (немов здійснювалися насправді і згадуються оповідачем).

Жрецьтво (одн. жрець, жін. жриця) – суспільний стан чи кастова група людей, що виконували релігійні обряди. Найбільшого розвитку досягло в Єгипті, Індії, Юдеї та ін.

Матріархат (лат. mater і грец. *ἀρχή*, «влада матері») – домінування жінки в сім'ї, суспільстві, державі. Домінування жінок характерне для первісного суспільства; у розвинених соціумах матріархат поступився патріархату (домінуванню чоловіка).

Патріархат (від грец. *πατήρ*, *ἀρχή*, «влада батька») – домінування чоловіка в сім'ї, суспільстві, державі. Почався в епоху розпаду первісного суспільства, замінивши матріархат.

5.2 Стародавні слов'яни, їхні предки та сусіди

5.2.1 Українській сегмент індоєвропейської проблематики

Спорідненість між собою *слов'янських* мов (української, російської, польської, чеської, болгарської, сербської тощо) очевидна для їхніх носіїв, приблизно півтори тисячі років тому предки всіх сучасних слов'янських народів склали єдиний народ зі спільною мовою. Так само споріднені між собою романські мови – італійська, іспанська, португальська, французька, румунська тощо – походять від латинської мови, якою говорили стародавні римляни. Тому говорять про слов'янську і романську *мовні групи*, а також про германську, індійську, іранську тощо.

Проте деякі слова схожі і в мовах, що належать до різних мовних груп. Бенгальською мовою Індії «хат» значить «хата», «агні» – вогонь, «діна» – «день». Англійською мовою «сестра» – sister, «молоко» – milk, «три» – three. «Брат» англійською буде «brather», італійською – fratello, латиською – brālis, валлійською – brawd, мовою балучі (Пакистан) – biráth, староіндійською мовою санскрит – бхрата. І такі прості «народні» слова, що є в кожній мові (базова лексика) в цьому разі не запозичені з одної мови в іншу, а є спільним спадком.

Ще в XIX ст. вчені довели, що майже всі мови Європи, а також мови Ірану і Північної Індії є спорідненими між собою, тобто всі ці мови – слов'янські, романські, германські, кельтські, іранські, балтійські, індійські,

грецька, вірменська, албанська – складають єдину **індоєвропейську мовну сім'ю**. Зараз індоєвропейськими мовами розмовляє більше половини людства. Серед шести офіційних робочих мов ООН чотири – англійська, французька, іспанська, російська – є індоєвропейськими. До того ж стародавні індоєвропейські мови, такі як латинська, санскрит та церковнослов'янська, значно ближче між собою, ніж сучасні. Це значить, що ще раніше існувала єдина **праіндоєвропейська мова**, яка згодом розпалася на окремі праслов'янську, прагерманську, праіндійську (арійську) тощо. Вчені навіть зуміли на підставі сучасних мов реконструювати звучання більшості слів цієї мови. А з цього випливає, що колись предки всіх індоєвропейських народів складали єдиний відносно не чисельний народ. Отже, виникла «індоєвропейська проблема» – де й коли той народ жив?

*Більшість вчених дійшла до висновку, що прабатьківщина індоєвропейських народів знаходилася на території сучасної Східної України, між ріками Дніпро і Дон (а також на правому березі Дніпра – до річок Рось і Інгул). Тут у добу енеоліту жили носії **середньостогівської** археологічної культури (назва походить від острова на Дніпрі біля Запоріжжя) – нащадки неолітичного населення України, східні сусіди трипільців. Вони спочатку зупинили експансію трипільців на схід, а потім перейшли у контрнаступ. Середньостогівці не будували міст і залишались варварами. В їхньому господарстві поряд із землеробством дуже важливу роль відігравали скотарство та рибальство. Як і трипільці, вони були знайомі з міддю (а також із золотом і сріблом), проте їхня кераміка була значно гіршої якості. Саме середньостогівці є найдавнішими одностайно визнаними носіями індоєвропейської мови. Доволі рано вони просунулися на схід до Волги і ріки Урал, створивши так звану середньостогівсько-хвалинську культурну спільноту.*

*У добу середньостогівської культури індоєвропейці зробили два винаходи світового значення. По-перше, на основі більш раннього неолітичного досвіду приручення коней вони створили тип кінного воїна. Такі **воїни-вершники** об'єднувалися у військові спілки (клани) на чолі з вождями, що згодом успішно завоювали своїх сусідів на заході, на схід просунулися до Сибіру, а на південь до Ірану та Іраку (стародавнього Шумеру). У могили таких видатних вождів стали класти цінні речі, насипати над ними земляні **кургани** і ставити на кургани кам'яні стели. Під час поховання влаштовували на честь небіжчика смертельні двобої (цей звичай був згодом відомий і у слов'ян; у римлян згодом з нього виникли*

гладіаторські бої). Така традиція *курганних культур* із території України широко розповсюдилася по всій Євразії. У нас вона проіснувала аж до козацьких часів. Не виключено, що й військова зачіска запорожців – чуб-оселедець – теж з'явилася ще у середньостогівські часи. Вона відома у воїнів багатьох індоєвропейських народів.

Другий винахід індоєвропейців мав ще більше історичне значення. Ті самі кінні воїни десь у степах між Дніпром і Доном вперше у світі винайшли *колесо* і *колісний віз*. Терміни що їх стосуються, спільні для індоєвропейських народів і запозичені від них іншими. І тільки в міфах індоєвропейців боги їздять по небу на візках, а не плывуть у човнах тощо. Цей винахід також мав неабияке військово значення і сприяв перевазі індоєвропейців щодо їхніх західних більш багатих і чисельних сусідів. Цей винахід було зроблено у першій половині IV-го тисячоліття до н. е. Для порівняння: у стародавньому Єгипті візок став відомий лише у II-му тисячолітті до н. е.

Цікавим було становище жінок у індоєвропейців. У них був патріархат (як, до речі, і у трипільців). Проте дружина і чоловік вважалися половинами єдиного цілого, отже, жінки ділили зі своїми чоловіками всі радості та біди і навіть ходили разом із ними воювати у військові походи. Жінка могла навіть стати військовим вождем. Вона, однак, мала зберігати вірність чоловіку (спільна участь подружжя у календарних обрядах родючості з «вільним коханням» подружньою зрадою не вважалася...). У разі смерті чоловіка деякі вдови на його похоронах вчиняли ритуальне самогубство на знак того, що вона піде за коханим і у смерть. Та це не було примусовим, а саме добровільним подвигом, що викликав захват у земляків.

Велику роль у індоєвропейців відігравали жерці, що займалися ворожінням. У таких ворожіннях використовували дерев'яні прутки з нанесеними на них знаками (у слов'ян вони називалися «чертами і резами»). Особливу увагу звертали на поведінку птахів та їхні крики. Усі індоєвропейці досі вірять, що крик півня відлякує нечисту силу. Священним вважалося також зображення коня (звідси коники на дахах будинків). У всіх індоєвропейців існував календар із 12 місяцями і 7-денний тиждень, числа 7 та 12 вважалися щасливими, а 13 – нещасливим.

Жерці часто були водночас і *поетами*. Поет міг прославити своїми піснями якогось вождя або воїна, даруючи йому «безсмертну славу», а міг, навпаки, проклясти його віршем, наприклад, за скупість. Вважалося, що поет своїми віршами безпосередньо спілкується з богами. Серед таких богів

особливо шанували бога грому та блискавки. Хоча головними богами вважали бога неба і світла та богиню землі. У сагах (міфах) ірландців та скандинавів збереглися чіткі згадки про те, що їхні боги спочатку жили у Скіфії. А ще всі індоєвропейці чомусь шанують маленького жучка божу корівку. Загальне індоєвропейське походження мають також багато казкових сюжетів, зокрема сюжет про трьох братів, з яких молодший є найкращім. Узагалі індоєвропейці любили ділити все саме на *три* частини (а не на дві, як, скажімо, китайці).

Усі ці спільні особливості індоєвропейської культури можна реконструювати, порівнюючи між собою культури різних історично відомих індоєвропейських народів. Отже, для значної частини сучасного населення Землі саме територія України є історичною прабатьківщиною.

5.2.2 Культура бронзової доби в українських землях

Унаслідок експансії індоєвропейців протягом IV-го тис. до н. е. на базі середньостогівської культури виникло декілька нових. Вони розділилися за екологічною ознакою. У лісовій зоні України і далі на північ та захід сформувалися споріднені культури *шнурової кераміки та бойових сокир*, що прикрашали свій посуд відбитками мотузки. Серед них були предки германських, слов'янських та балтійських народів. До речі, ці мови також ближче між собою, ніж з іншими індоєвропейськими, тобто розділилися пізніше. Особливо близькі до слов'янських мов балтійські – литовська, латиська та вимерла пруська. Вони розділилися з протослов'янською лише приблизно три тисячі років тому.

А в степовій зоні України і далі на схід аж до Уралу середньостогівська культура переросла в переважно скотарську ямну культуру. Ця назва дана за типом поховання у простих ямах. Проте знатних людей ховали в ямах під курганами і ставили на них великі кам'яні стели. Таких стел дійшло небагато, найбільш відомий так званий *Керносівський ідол*, знайдений у Дніпропетровській області. Цікаво, що знатні поховання чітко поділяються на дві групи. У найбагатших могилах поховано чоловіків або жінок із залишками возів або лише з колесами. У них на пальці є срібна каблучка. В інших могилах поховано переважно чоловіків зі зброєю, у них обов'язково є каблучка чи ще якась прикраса з міді. У подальших індоєвропейських традиціях, зокрема у ірландській та індійській, зі сріблом та білим кольором пов'язували вищу касту жерців, а з міддю та червоним

кольором – касту воїнів. Згодом у більшості індоєвропейських культур жерці втратили панівне становище, і владу захопили воїни: на зміну Срібній добі прийшла Мідна. Так передає давні *міфи* (священні оповідання) давньогрецький поет *Гесіод*. Цікаво, що назву річки Харків можна перекласти з реконструйованої пра-індоєвропейської як «Срібна».

У носіїв ямної культури існували величезні храми. Зокрема, такий комплекс святилищ *Мергелева гряда* з кам'яних брил, курганів та кам'яних стін загальною площею 130 га було знайдено у Луганській області у 2004 р. У цей час (4–3 тис. до н. е.) в Євразії почали будувати споруди з велетенських кам'яних брил – *мегаліти*. Найбільш відомий з них – Стоунхендж в Англії. Проте він побудований значно пізніше.

Носії ямної культурної спільноти були предками іранських, індійських (арійських) та, вірогідно, також грецьких і вірменських племен. Їхні мови теж ближче одна до одної. Ця культура проіснувала понад тисячу років. «Ямники» у лісостеповій зоні контактували з сусідніми «шнуровиками», серед яких були предки балто-слов'янських народів. Тому в мові і культурі балто-слов'янських та індоіранських народів збереглося чимало спільних рис.

У 3-му тис. до н. е. в Євразії настає *бронзова доба*. До міді стали примішувати інші метали, зокрема миш'як. Такі сплави (бронзи) були набагато міцнішими, ніж чиста мідь. Отже, із них можна було виготовляти вже й кинджали, вістря списів та стріл, серпи, сокири тощо. А у II-му тис. до н. е. була винайдена олов'яна бронза. Цей сплав міді з 10–15% олова за своїми робочими якостями не поступається сучасній сталі і до того ж не знає корозії. Бронзові вироби з'явилися в кожній селянській оселі і значною мірою витіснили кам'яні знаряддя праці та особливо кам'яну зброю. Та якщо поклади міді досить широко розповсюджені (у нас її видобували на Донбасі і в Прикарпатті), то родовищ олова було відомо лише декілька у світі. Отже, для масового вироблення бронзи знадобився нечуваний досі рівень міжнародних торгових зв'язків.

*У III-му тис. до н. е. частина носіїв культури шнурової кераміки просунулася у сучасні Харківщину та Луганщину, де виникла катакомбна культура (XXVII–XX ст. до н. е.), що витіснила ямну, увібравши в себе її носіїв. «Катакомбники» ховали небіжчиків не у вертикальних ямах, а у бічних нішах (катакомбах). Вони винайшли колесо зі спицями і легку двоколісну *бойову колісницю*, у якій замість волів стали запрягати коней, і почали здійснювати далекі переможні походи, зокрема у країни Близького*

Сходу. У бронзову добу ця зброя була запозичена багатьма народами Євразії та Північної Африки. Іншим винаходом, що був зроблений вірогідно на острові Крит і широко розповсюдився у цей час разом із бронзою і колесом, стали *вітрила*. У другому тисячолітті до н. е. у степовій частині України клімат став значно кращім. На зміну катакомбній культурі прийшла *зрубна* (з дерев'яними зрубамі у могилах) та *сабатинівська* на захід від Дніпра, засновані переважно на землеробстві. Для видобутку мідної руди «зрубники» будували на Донбасі шахти глибиною 20 і більше метрів, з довгими штольнями. У «зрубників», як і у «катакомбників» (а можливо, і «ямників»), були власні нерозгадані писемності.

*Учені давно помітили особливу близькість між слов'янськими мовами та староіндійським санскритом. А сучасні генетики встановили, що за чоловічою Y-хромосомою (яка передається лише від батька до сина) жителі Східної України та Півдня Росії практично тотожні представникам вищих каст Індії. Отже, носії катакомбної культури були, ймовірно, предками арійських народів Індії, куди вони згодом переселилися. Проте зв'язок з Україною вони не втратили і після переселення. Мабуть, саме через них населення України ще в давнину запозичило з Індії такі культурні рослини, як *гречка* та *огірок*. Цікаво, що в українців, особливо на Поділлі, була розповсюджена легенда про праведних *рахманів*, що живуть чи то за далеким морем, чи то під землею. Вони не знають, коли святкувати Великдень, отже, шкарлупки від великодніх яєць-писанок треба кинути у річку, звідки вони пропливуть до рахманів. Аналогія з індійськими жерцями-брахманами очевидна. Не виключено, що аріями були й носії зрубної культури, проте частіше в них вбачають предків іранських народів. Можливо, саме звідси вони просунулися на територію Ірану та Афганістану.*

На північ від зрубної культури у лісовій та лісостеповій зоні України існували праслов'янські культури, найдавніша *тишинецька* між Віслою та Десною. Носії цієї та наступних культур разом із селами часто будували укріплені *городища*, куди під час військової небезпеки збиралося населення довколишніх сіл. Вони займалися землеробством та особливо – стійловим скотарством, для якого запасали сіно, жили у поглиблених у землю напівземлянках з дерев'яними стінами та мазаними глиною долівками, іноді – у наземних хатах-мазанках або у землянках. Їхній спосіб життя не змінився аж до доби Київської Русі.

Наприкінці II-го тис. до н. е. всю Євразію охоплює жахлива криза – Велике переселення народів або «Темні віки». Дрібними епізодами цієї кризи

були Троянська війна та переселення євреїв до Палестини. Йде «війна всіх з усіма», населення всюди скорочується в багато разів. Торгові зв'язки руйнуються, бронза стає недоступною і всюди повертаються до каміння. Проте ковалі всієї Євразії швидко запозичують з Південного Кавказу технологію виготовлення заліза (ця технологія була вже відома і зрубникам). Хоча якість перших залізних виробів була значно гірше за бронзові, проте невеличкі поклади залізної руди є майже в кожному болоті. Отже, на початку першого тисячоліття до н. е. настає **залізна доба**.

У цей час на території Південної України живуть **кіммерійці** – перший народ України, відомий на власне ім'я. Вони винайшли довгий сталевий меч, яким рубали ворога з коня, та здійснювали далекі походи на Близький Схід і у Західну Європу (деякі народи якої потім вважали себе їхніми нащадками, аж до сучасних валлійців у Британії, що звать себе **кімру**). Проте у VII-му ст. до н. е. їх самих завоювали: територію України підкоряють племена **скіфів**, що прийшли з Алтаю. Найважливішою зброєю скіфів, крім меча, був лук, із якого вони навчилися стріляти прямо з коня. Скіфи також ходили в походи на Близький Схід і доклали руку до знищення Ассирійської держави, про них із жахом згадують у Біблії як про народ **Рош**. Проте згодом вони повернулися на територію України і заснували тут свою державу **Скіфію**, що охопила майже всю територію сучасної України. Власне, «Скіфія» і є стародавня (антична) назва сучасної України (як «Галлія» – назва Франції тощо). Столиця їх була розташована на території сучасного міста Кам'янка-Дніпровська у Запорізькій області. Згодом її перенесли у **Неаполь Скіфський** (сучасний Сімферополь).

Культура **скіфів** – найбільш багата і розвинута серед курганних культур. Кургани скіфських царів досягають 20 і більше метрів заввишки. Разом із царем ховали його коней і колісницю, його слуг і наложниць та навіть загін його молодих охоронців разом з їхніми конями. У могилу клали розкішні золоті речі, деякі з яких дійшли до нас і є шедеврами світового ювелірного мистецтва, як, наприклад, **золота пектораль** (нагрудна прикраса) з кургану Товста Могила у Дніпропетровській області. Багато золотих прикрас знайдено і в Пісочинських курганах на околиці Харкова. Для скіфів був характерний **«звіриний стиль»** – зображення хижаків, що деруть якусь копитну тварину, найчастіше оленя. Ці хижаки могли бути і фантастичними істотами: саме у скіфів з'явився образ **грифона** – чудовиська з тілом лева та крилами і головою орла.

Власне скіфи розмовляли іранською мовою, нащадком якої є сучасна осетинська. Проте серед залежних від них племен були і праслов'яни, відомі, як *скіфи-орії*. Зокрема, вони склали частину населення великого міста *Гелон* (Більського городища) на кордоні сучасних Сумської, Полтавської та Харківської областей. Це місто складалося з трьох окремих городищ, де жили різні племена, що уклали союз між собою. Столиця скіфо-слов'янського племені *сколотів* була розташована на Тернопільщині – зараз це село Старий Скалат із багатими курганами скіфської доби.

У III-му ст. до н. е. скіфів витісняють до Криму (а також на пониззя Дніпра та Дунаю) їхні східні сусіди і родичі – *сармати*. Цьому, вірогідно, сприяла тодішня «мала льодовикова доба», коли взимку навіть все Чорне море повністю замерзало. Сарматами часто правили «цариці», хоча держави, подібної до скіфської, вони так і не створили. Серед сарматських племен відомі язиги, аорси та *роксолани*. Сармати, як і скіфи, прикрашали себе скальпами (зрізаним разом зі шкірою волоссям) своїх ворогів. Давньогрецький історик Геродот підкреслював надзвичайну войовничість сарматських жінок. За його словами, дівчина не могла одружитися, доки не вб'є свого першого ворога. Археологи справді знаходять багаті жіночі поховання зі зброєю та косметикою. Озброєння сарматських вершників (вкритий сталевими пластинами як рибацькою лускою обладунок воїна і коня, меч та довгий важкий спис) стало зразком для середньовічних лицарів. Римська імперія наймала на службу сарматські загони, подвиги такого загону в Британії стали основою для легенди про короля Артура та лицарів Круглого столу.

*Слов'яни тоді продовжували жити на всій північній лісовій та лісостеповій половині сучасної України (і на півдні Білорусі) та були незалежними від сарматів. Вони створили зарубінецьку культуру. У давньоруській «Повісті минулих літ» стверджується, що народ слов'янський колись звався *нориками* і жив на Дунаї. У Римській імперії була провінція Норик на місці сучасної Австрії. До завоювання її Римом там жив народ *венети*, що захопили також сусідній район Італії (звідси назва міста Венеція). У них була писемність на основі грецької, отже їхня мова відома: вона хоч і індоєвропейська, та не близька до слов'янської. Проте у носіїв зарубінецької культури дійсно багато рис, споріднених з сучасними їм мешканцями Нориків, зокрема, *фібули* – великі булавки, якими застібували плащі. Мабуть, прибульці-венети змішалися з місцевими слов'янами та*

перейшли на їхню мову. Згодом слов'яни стали відомі римлянам під назвами «венеди» та «костобоки».

На Заході України у цей час також жили інші індоєвропейські племена: германці (гепіди, бастарни), фракійці, кельти. **Кельти (галли)** на той час винайшли залізну кольчугу та захопили значну частину Європи аж до сучасних Франції і Португалії і навіть Туреччини, вони є родичами сучасних ірландців та валлійців, що живуть на Британських островах. В Україні вони жили переважно на Закарпатті, та часом просувалися аж до Дніпра: можливо, саме від них походить назва «Галичина». Одне з відомих племен кельтів – **бойї**, можливі предки сучасних карпатських бойків. **Фракійці** є фізичними предками більшості сучасних румунів, молдаван та болгар, проте їхня мова зникла. Найбільш відомими їхніми племенами були даки, а також **карпи**, від яких походить назва «Карпати». Нашадки всіх цих племен є серед сучасних українців.

У III ст. нашої ери майже всю територію сучасної України об'єднало під своєю владою германське плем'я **готів**, що прийшли з сучасної Швеції через Польщу. Столицею створеної ними держави стало місто Данпарштад (або Археймар) – вірогідно, майбутній Київ (дехто вважає, що сучасний Дніпропетровськ або Запоріжжя). Готські поселення існували і на місці сучасного Харкова. Готи створили **черняхівську** археологічну культуру. Серед носіїв черняхівської культури, крім власне готів, було чимало слов'ян і сарматів. Готи дуже активно торгували з Римською імперією і навіть карбували власні монети. Водночас вони й воювали з Римом, навіть пограбували Афіни (римляни назвали цю війну Скіфською). Після прийняття Римом християнства у IV ст. те ж саме зробили і готи, їхній єпископ Ульфїла переклав готською мовою Біблію. При правлінні рекса (царя) Германаріха готи підкорили майже всю територію Східної Європи аж до Уралу. Але проти них повстали слов'яни, що створили племінний союз **антів**. Анти уклали союз з **гунами** – кочовим народом монголоїдної зовнішності, що в той час відкочував від північних кордонів Китаю, а також з сарматським племенем **аланів**. У 375 році готи потерпіли жахливу поразку від гунів, аланів та антів. Вони були змушені втекти разом із жінками та дітьми за Дунай на територію Римської імперії, що обіцяла взяти їх на службу. Та замість цього римляни почали наvertати готів у рабство. У відчаї готи повстали проти Риму і здобули перемогу над армією Римської імперії. А в 410 році армія готів без бою захопила і пограбувала Рим. Це справило величезне враження на сучасників. Потім готи захопили Італію та Іспанію.

Частина готів сховалася у гірському Криму, де вони зберігали свою мову аж до пізнього середньовіччя.

Після розгрому готів наприкінці IV-го ст. нашої ери слов'яни складають основну частину населення України аж до сьогодні.

5.2.3 Антична культурно-цивілізаційна присутність в українських землях

У скіфську добу, у VII–V ст. до н. е. на південному узбережжі України з'являються грецькі колонії: міста **Пантикапей** (сучасна Керч), **Феодосія**, **Херсонес** (Севастополь), **Керкінітіда** (Євпаторія), **Тіра** (Білгород-Дністровський), **Ольвія** (поблизу Миколаєва) та деякі інші. Туди втікали з перенаселеної Греції в пошуках кращої долі. Найбільше колоній заснувало давньогрецьке місто Мілет. *Жителі таких міст (зокрема Пантикапею та Ольвії) були за культурою та мовою близькі до жителів Афін. А от мешканці Херсонесу були з племені дорійців, тобто споріднені з жителями Спарти.* Виникнувши як колонії грецьких міст-метрополій, античні міста невдовзі стали самостійними містами-державами. Ольвія, Тіра, Херсонес і деякі інші впродовж свого існування були самоврядними містами – **полісами**. Згодом правителі Пантикапею створили на Керченському півострові та на Кубані невеличке **Боспорське царство**. У ньому крім греків жили місцеві племена, зокрема сармати, що навіть згодом захопили тут владу. Саме в сарматських правителів Боспорського царства вперше з'являється як знак царської влади символ **тризубу**. А от жителі Херсонесу, навпаки, вели запеклі війни зі своїми сусідами – племенами **таврів** у гірському Криму. Про таврів йшла слава як про піратів та людожерів. Згодом вони змішалися зі скіфами та готами.

У містах розвивалися металургійне, каменярське, деревообробне, гончарне, ювелірне, косторізне та інші ремесла, а також рибальський промисел і виноробство, карбувалися власні монети. У міста Греції, Малої Азії, Єгипту з цих міст вивозили хліб, рибу хутра, продукти тваринництва тощо, а також рабів. Зокрема, в Афіни завозили рабів для служби в поліції винятково зі Скіфії: самі афіняни вважали таку роботу ганебною. Через десять років служби цим скіфам надавали свободу і право набути афінське громадянство. Подібний скіфський поліцейський був улюбленим героєм афінських театральних комедій. Існував також вислів «пити як скіф» – тобто не розводити вино водою.

*Економічною основою античних міст-держав Північного Причорномор'я були сільське господарство, різні ремесла і промисли. Важливу роль відігравала торгівля з населенням причорноморських степів і з центрами Середземномор'я. В архітектурі міст Північного Причорномор'я переважали загальногрецькі античні містобудівельні традиції, проте з часом тут були вироблені свої особливості, які виявилися у мішаному **греко-«варварському»** характері архітектури.*

Побут і культура античних держав Північного Причорномор'я мали багато спільного зі способом життя та культурою всього античного світу. Під впливом давньогрецької культури поширилася грамотність. *Значна увага приділялася фізичній підготовці юних громадян. Для занять спортом споруджували спеціальні будинки – **гімнасії**. Популярними були спортивні змагання з боротьби, бігу, стрільби з лука тощо. Громадяни цих міст брали участь в Олімпійських Іграх та іноді ставали їх переможцями (про що розповідають їхні надгробні стели). Про поширення медичних знань свідчать знахідки бронзових і кістяних медичних інструментів. В Ольвії діяла аптека.*

Певного розвитку набули історія, географія, філософія. Історію Херсонесу написав історик Сіріск (III ст. до н. е.). З географів варто згадати Діонісія Ольвіанського (I ст. до н. е.). Важливе місце у суспільному і культурному житті посідав театр. **Театри** діяли в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї. Мистецтво античних держав Північного Причорномор'я становить складне переплетення еллінської традиційної культури і надбань місцевих племен. Для мистецтва VI–I ст. до н. е. характерне переважання еллінських художніх традицій. У I–VI ст. н. е. значно поширилися «варварські» елементи, водночас відчувся вплив провінційної римської традиції. Поширився живопис, розвивалося мистецтво мозаїки, вазопис (грецькі вази бували видатним витвором мистецтва), скульптура, виробництво керамічних статуеток. Грецькі майстри часто працювали за замовленнями скіфських царів.

*Та культурна взаємодія греків зі скіфами була взаємною. Зокрема, саме від скіфів на Дніпрі греки запозичили **скіфський якір** звичної для нас форми з «лапами»; до того фінікійці та греки користувалися як якорем звичайним каменем із діркою. Греки шанували як одного з власних «семи мудреців» скіфського «філософа» **Анахарсіса**. Серед його висловів відомі такі: «Краще мати одного друга дорогоцінного, ніж багато малоцінних», «Виноградна лоза приносить три трона: трono насолоди, трono сп'яніння і трono огиди».*

На початку нашої ери античні міста на Півдні України потрапили у залежність до **Римської імперії**. Римляни приборкали таврійських піратів, побудували на південному узбережжі Криму фортеці **Алустон** (Алушта), **Сугдею** (Судак) та інші. З початку III ст. н. е. почався занепад античних міст, а навала гунів (IV ст.) призвела до їхньої загибелі. Проте деякі грецькі міста продовжили своє існування, зокрема Херсонес (**Корсунь** руських літописів) остаточно був зруйнований 1399 р., а Керч, Феодосію і Білгород-Дністровський ЮНЕСКО віднесло до найдавніших міст Європи з безперервним існуванням.

Частина населення Херсонеської округи у середньовіччі стала ядром князівства **Феодоро** у південному Криму, Князівство захопили турки у 1475 р., а у 1778 р. більшість греків Криму за наказом Катерини II переселилися в район Маріуполя, де їхні нащадки живуть і досі. Остаточно греків виселили з Криму за наказом Й. Сталіна у 1944 р. Багато греків жило в українських містах за часів як Київської Русі, так і Козацької держави і аж до наших днів. Цікаво, що кримські греки в античні і середньовічні часи завжди називали своїх північних сусідів (зокрема Русь) скіфами, а країну – Скіфією. Отже, для них була очевидною спадковість і незмінність основного населення сучасної України.

За християнською легендою, у Крим та Скіфію був посланий проповідувати один з апостолів Христа **Андрій Первозваний**. За легендою, римляни потім його розп'яли на косому хресті. Згодом прапор з таким хрестом стали називати андрієвським. Наприкінці III ст. н. е. на Боспорі з'явилися перші ознаки християнства, а протягом перших десятиліть IV ст. н. е. тут сформувалася християнська громада на чолі з єпископом. У списках Нікейського собору 325 р. – першого Вселенського собору християнської церкви – згадується ім'я боспорського (керченського) єпископа Кадма. *Саме через Корсунь 988 р. в Київську Русь прийшло православне християнство грецького обряду, а разом із ним і основи середньовічної грецької культури. Отже, культура греків Північного Причорномор'я є спільним спадком усього населення України.*

5.2.4 Духовність і культура стародавніх слов'ян

Держава антів була першою незалежною суто слов'янською державою. Видатний український історик Грушевський вважав антів безпосередніми предками сучасних українців. Антський союз, що охопив у

IV–VI ст. значні лісостепові території України від Харківщини до Молдови і Дунаю включно, став грізною військовою силою. Антські старожитності – це **пеньківська** археологічна культура, що прийшла на зміну черняхівській. Грецький історик Прокопій Кесарійський писав, що «анти не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії. Тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. Єдиного бога-громовержця визнають вони владикою світу і в жертву йому приносять священних тварин. Живуть в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто змінюють місце проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики. Панцирів не носять: деякі виходять у бій без хітона і без плаща, у дуже коротких штаних, що закривають лише частину тіла. У них проста мова. Вони високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русе і не переходить у чорне, а рудувате. Сучасники стверджують, що антські вожді могли виставити військо у 100 тис. воїнів. Озброєні щитом, списом, сокирою, вони сміливо атакували ворогів. Слов'яни (як згодом і запорожці) надавали перевагу не кінним походам, а походам на човнах. Вони чудово плавали і могли підкрадатися до ворога під водою, дихаючи через пусту тростину, полюбляли засідки і військові хитрощі, вміли брати укріплені міста.

На захід і північ від антів, у Поліссі, на Поділлі, на Волині і на півдні Польщі виник другий могутній слов'янський союз – **склавини**, що створили **празько-корчакську** культуру. Анти і склавини іноді ворогували, але зазвичай були союзниками. Деякі дослідники на підставі археологічних та письмових джерел говорять ще про окреме об'єднання на території центральної Польщі, відоме під старою назвою «**венеди**». Чимало слов'ян було і у складі держави гунів, що врешті-решт осіли на території сучасної Угорщини. У 448 р. грек, який побував у гунів з посольством, відзначив, що послів частували їжею, яку господарі називали «стравою», подавали напої – «квасос», «медос».

Доба після розгрому готів гунами і антами, IV–V ст. нашої ери були часом небаченої військової могутності слов'ян та їх широкого розселення на величезній території. На заході вони відтіснили германців та просунулись у сучасну Східну Німеччину аж до Ельби та сучасного кордону Данії. На сході вони зайняли землі сучасних Курської та Брянської областей Росії. На півночі слов'яни засвоїли Білорусь та райони сучасних Новгород і Пскова. Та найбільш потужною була експансія слов'ян на південь.

Спочатку склавини захопили та заселили сучасні Галичину, Закарпаття, Словаччину та Чехію, а анти – сучасні Миколаївщину, Одещину та нижню течію Дунаю, а також частину Криму та Кубані (де вони місто Пантикапей перейменували у **Корчів** (Керч), а **Судак** – у Сурож). А потім анти і склавини разом почали жорстоку війну проти Східної Римської (Візантійської) імперії, столицею якої був Константинополь. У ході цієї війни вони перейшли Дунай і почали масово заселяти Балканський півострів. Згодом нащадки цих переселенців стали предками сучасних південнослов'янських народів – болгар, сербів, хорватів, боснійців, македонців, чорногорців, словенців.

Проте у цей час зростає загроза з боку Великого Степу. Починаючи з навали гунів, іранські племена втратили панування у степах Євразії між Дунаєм та Алтаєм. Натомість на південному сході України на багато століть панівною групою стали різні **тюркські** племена (предки або родичі турків, татар, башкирів, чувашів, казахів, узбеків, киргизів, якутів тощо). Наприкінці VI ст. тюрки створили величезну державу **Тюркський каганат**. Каган (хан) – це був титул тюркських правителів, згодом так називали і великих київських князів. Тюрки захопили степовий Крим. А у 602 р. васали тюрків **авари** нанесли антам жакливу поразку. Великі племінні союзи слов'ян розпалися на окремі племена. Уся степова частина сучасної України перейшла під владу аварів.

Згодом авари просунулися у сучасну Угорщину, їхнє місце зайняли **булгари**. Потім частина болгар заснувала сучасну Болгарію, де змішалася зі слов'янами і сприйняла їхню мову, а частина заснувала другу Булгарію на ріках Кама і Волга, ставши предками сучасних чувашів та частково татар. Землі України (крім західних) перейшли під владу **Хозарського каганату**. Його столицею було місто Ітіль на Волзі – сучасна Астрахань. Східнослов'янські племена сплачували хозарам незначну данину, у їхні внутрішні справи ті не втручалися. У містах Криму та Дагестану жило багато євреїв. І частина правителів Хозарії добровільно прийняла юдаїзм (унікальний випадок в історії!). Нащадки тих хозар-юдеїв, **караїми**, живуть у Криму й досі, їхній головний храм (кенаса) розташований в Євпаторії. Вони чітко розрізняють себе від євреїв. Кримські власне євреї (**кримчаки**) ймовірно винайшли у XIII ст. **карти Таро** для ворожіння, з молодшого аркану яких згодом зробили гральні карти. Прийняття юдаїзму призвело до внутрішніх смут, що послабили Хазарську державу.

На території сучасної України у хозарську добу (VII–IX ст.) відомі вісім так званих літописних слов'янських племен. **Сіверяни** жили у сучасних

Чернігівській, Сумській, Полтавській та частково Харківській областях. Їхньою столицею став Чернігів, заснований легендарним князем Чорним. У центрі Чернігова збереглося декілька курганів сіверських князів. Серед северян було багато нащадків ірано-скіфських племен, що сприйняли слов'янську мову. У містах уздовж Сіверського Донця Шешуїв (або Шарукань, сучасний Чугуїв), Сугров (можливо, сучасний Зміїв), Балін (можливо, сучасна Балаклея) нащадки сарматів *яси* жили аж до монгольської навали.

Поляни жили на території сучасних Київської та Черкаської областей і мали столицею Київ. Легенда про «заснування» Києва на місці колишньої столиці Готії князем Києм пов'язана, мабуть, з просуванням сюди якоїсь групи слов'ян після загибелі Готської держави. Цікаво, що в центральній Польщі в ті ж часи існувало плем'я з тією ж назвою. Ті поляни заснували Польську державу так само, як ці – Руську. Вірогідно, західні поляни переселилися в центральну Польщу з України.

Древляни жили на північ і захід від полян у сучасній Житомирській області та басейні ріки Прип'ять. Їхня столиця звалася Іскоростень – це сучасний Коростень. Київський літописець писав, що у полян наречених офіційно сватають і дають за них викуп, а у диких древлян – «викрадають коло води». Так само і про сіверян він писав: «Весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі – з якою хто домовиться. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і поклавши на нього мерця спалювали його. А після цього, зібравши кості, вкладали їх у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі». Подібні звичаї трупоспалення існували в Україні ще з бронзової доби.

Уличі або *угличі* – прямі нащадки антів – жили вздовж Дніпра аж до Чорного і Азовського морів, на майбутніх землях запорожців (включаючи південь Харківщини). Їхньою столицею був Пересічень – нині, вірогідно, це городище в межах Дніпропетровська. Проте вже в часи Київської Русі вони були змушені під тиском кочівників-печенігів переселитися на Поділля, у сучасну Вінницьку область і далі на захід. Частина їх залишилась на місці і згодом була відома під назвою *бродники* (від слова «бродити» – кочувати). Вони були прямими попередниками козаків. До речі, арабський мандрівник IX ст. писав, що слов'яни носять широченні шаровари. Столицею бродників, вірогідно, залишалось місто Самар поряд з тим же Пересіченням.

Тиверці жили між ріками Прут і Дністер аж до пониззя Дунаю і Чорного моря, їхньою столицею був Білгород-Дністровський. *Волиняни, бужани, дуліби* жили на Волині. Їхньою столицею було місто Волинь над Західним Бугом (тепер – на польському боці ріки). За легендою, місто Луцьк заснував дулібський князь Лука. *Білі хорвати* займали землі сучасної Галичини і Закарпаття (і далі на захід). Центром їх був Перемишль (нині теж на польському боці) або Стольсько – нині село у Львівській області, де збереглося величезне слов'янське городище. До речі, слово «стол» давньоруською мовою значило «княжий трон».

Тотожність імені білих хорватів із сучасною південнослов'янською Хорватією – не випадковість. Унаслідок потужних переселень слов'янських племен утворилось багато таких назв-дублікатів. Про полян у Польщі вже йшла мова. На Балканському півострові крім хорватів були відомі також сіверяни і дуліби. Інші дуліби жили в Чехії. А серби відомі не тільки в Сербії, а й у сучасній Східній Німеччині. Там же з німецьких хронік X ст. відоме і слов'янське плем'я *укри*, або *укране*. Їхній край довго зберігав назву Uckerland (Terra úkera).

До нас дійшли залишки багатьох селищ і укріплених фортець (городищ) давніх слов'ян, а також їхніх язичницьких храмів та ідолів. Найбільш відомий *Збручський ідол*, знайдений у Тернопільській області біля гори Богит. Його копія зараз встановлена в Києві на Володимирському проїзді між Софійським та Михайлівським соборами. Це чотиригранний кам'яний стовп висотою 2,67 м, розділений на три рівні-яруси. *Нижній ярус зображає Наву (підземне божество, потойбічний світ); середній – Яву (світ людей, видимий світ); верхній – Праву (світ богів, вищий світ). Кумир* (ідол) є зображенням вищого слов'янського бога, творця світу, відомого як *Дажбог* або *Світовид*. У нього чотири обличчя на всі боки під одною шапкою, що має аналогію з Брахмою, індійським богом – творцем світу.

За найбільш розповсюдженим тлумаченням, із чотирьох боків ідола під обличчями Світовіда витесали верховних слов'янських богів: Ладу, Мокошу, Перуна і Хорса. Перстень тримає *Лада* – богиня весни, врожаю і кохання. Була опікункою шлюбу. Із рогом у руці – *Мокоша*, богиня долі (що пряде її нитку кожному) і покровителька жінок. До неї по заступництво зверталися породіллі. Мокоші була присвячена кожна п'ятниця, коли жінки не повинні були займатися домашньою роботою, крім самої термінової. Меч-блискавка й кінь – на зображенні *Перуна* – покровителя грози й інших небесних явищ, а також війни і воїнів. На четвертій постаті ледь помітно проступає колесо-

сонце. Це *Хорс* – бог Сонця (а також Місяця). Іноді його ототожнюють із самим Дажбогом. Слово «Хорс» в іранських мовах значило «сонце». Середній ярус містить витесані фігурки чоловіків і жінок, що ніби ведуть хоровод. Під Ладою й Мокошею розташовані жіночі фігурки (видно груди), під Перуном і Дажбогом – чоловічі. На нижньому ярусі – вусатий чоловік, що стоїть навколішки й ніби тримає на руках верхні яруси. Це *Велес* – володар підземного царства мертвих, а також бог скотарства й торгівлі. Він зображений як основа, на якій тримається світ. Якщо іншим богам приносили жертви на горі, то Велесу їх кидали у воду. Іноді йому приносили і людські жертви.

Відомі й інші боги слов'ян, але крім Перуна вони різні у східних, західних та південних слов'ян. Узагалі у язичників не існує Святого Писання, отже, різні племена могли шанувати різних богів, ототожнювати їх між собою або по-різному розповідати про того ж самого бога.

З письмових джерел відомо, що у деяких східних слов'ян вищим богом був *Род* як символ чоловічої сили (можливо, це інше ім'я Дажбога). Така ж символіка (лінгам) є і в сучасних індуських храмах. Його супроводжували *рожаниці* – богині Лада (богиня заміжніх жінок) і *Леля* (богиня дівчат; звідси слово «лялька», а також «лелека» – священний птах, що приносить людям дітей). Крім Лелі згадують її брата-близнюка – Леля (або Полеля). Можливо, іншим іменем його було *Ярило* – бог весняної родючості і гарячого кохання. *Сварог* – бог небесного вогню, бог-коваль, що навчив людей різним ремеслам. *Стрибог* – бог вітру і погоди. *Сімаргл* – теж бог індо-іранського походження, його зображали у вигляді крилатого пса. Його вважають посередником між богами і людьми (типу грецького Гермеса) і при тому іноді ототожнюють із богом рослинності *Переплутом*. Подібно до стародавніх римлян слов'яни шанували як богів абстрактні поняття, зокрема Правду і Долю.

Слов'яни шанували богів у храмах. Слов'янський храм складався з *капища та требища*. У капищі за огорожею стояли ідоли богів і горіло постійне багаття, там могли перебувати лише жерці. Воно відділялося завісою або воротами, за якими знаходилася зовнішня частина – требище. Тут був жертвний вівтар (такий кам'яний вівтар археологи колись розкопали в центрі Києва), а довкола нього могли бути столи і лави під навісом. Ритуал зазвичай полягав в тому, що робили *треби* – у жертву богам приносили худобу. Її забивали і розтинали прямо на вівтарі, кістки і нутрощі кидали у вогонь як жертву богам (звідси слово «требуха»), а добрі

*шмати м'яса смажили і урочисто з'їдали під пиво або медовуху з молитвою богам. Отже, слова «жрець», «жертва» та «жрати» – однокореневі. Крім власне жерців були ще **волхви** – служителі язичницького культу, які займались ворожінням.*

Багато звичаїв і вірувань давніх слов'ян збереглося до наших днів або принаймні до нещодавніх часів. У сучасну світову масову культуру міцно увійшов слов'янський міфологічний образ вампіра. Це південнослов'янський варіант назви **упир**. Слов'яни чітко ділили всіх покійників на дві категорії. Одну, незважаючи на вік покійника, називали «родителями». Це були люди, що вмерли «своєю» смертю: від старості, хвороби або в чесному бою. Другу категорію складали **мертвяки** – люди, що вмерли поганою смертю: самогубці, злочинно вбиті, втопленики, померлі від пияцтва тощо, а також померлі злі відьми. Такий мертвяк міг перетворитися на упиря.

Узагалі ставлення слов'ян-язичників до смерті відрізнялося від нашого. Вони намагалися «посоромити» смерть. Отже, **тризна** – поминки за небіжчиком (особливо знатним) виглядала як розгульне свято з пияцтвом, кривавими поєдинками і масовим «вільним коханням». У цих ритуалах містилася також ідея про майбутнє потойбічне життя небіжчика чи навіть про те, що він колись має знову ожити. Такі ідеї сприяли подальшому засвоєнню християнства. Деякі християнські терміни знайшли свої давні слов'янські відповідники: «Бог», «рай», «пекло», «Різдво», «святий», «молитва» тощо.

Мистецтво слов'ян тої доби нам відоме переважно за археологічними знахідками, зокрема, ювелірних виробів. Дуже відомий, наприклад, **Мартинівський скарб** VI–VII ст., знайдений у Черкаській області. Срібні фігурки з нього зображують людей з вусами у вишиванках...

Українська культура має дуже глибоке коріння, основне населення України є незмінним з кам'яної доби. Вже принаймні з античної доби Україна приблизно в сучасних кордонах складала цілісну історичну спільноту як країна Скіфія. Культура України протягом століть не тільки зазнавала впливу сусідніх народів, а навіть більшою мірою вплинула на культуру всього людства.

Запитання для самоконтролю за темою 5, п. 5.2

1. Яка була найбільш стародавня назва України у приблизно сучасних кордонах? Хто її так називав?

2. Яких тварин вперше у світі приручили на території України?
3. До якої мовної сім'ї і мовної групи належить українська мова?
4. Що таке магія і якою вона буває?
5. Що є найбільш сенсаційним у трипільській культурі?
6. Як називали верховного бога слов'ян?
7. Чим дикуни відрізняються від варварів?
8. Який технічний винахід греки запозичили у скіфів?

Термінологічний словник

Волхви (церк.-слов. *волхвъ*, староцерк.-слов. *вълхвъ*; відуні, віщуні) – слов'янське жрецтво, служителі язичницького культу. Були передусім носіями релігійних знань, а також мудрецами, знахарями, лікарями.

Індоєвропейські мови – найпоширеніша сім'я споріднених мов, які вважаються нащадками праіндоєвропейської. Представлена на всіх населених континентах Землі, кількість носіїв перевищує 2,5 млрд. За гіпотезами деяких сучасних лінгвістів, є частиною макросім'ї ностратичних мов.

Праіндоєвропейська мова, також **протоіндоєвропейська мова** – гіпотетична прामова індоєвропейської сім'ї. Індоєвропейська прामова, якою, за припущеннями мовознавців та істориків, розмовляли на північному узбережжі Чорного моря (терени сучасної України) близько 3500 р. до н. е. За ностратичною теорією праіндоєвропейські мови є нащадками ностратичної прамови. Реконструкція індоєвропейської прамови шляхом порівняння й аналізу спільних рис і систематичних відмінностей індоєвропейських мов є одним із найбільших досягнень мовознавства з початку ХІХ ст.

Апостол Андрій або **Андрій Первозваний** (грец. *Ανδρέας*, лат. *Andreas*, 17–30 листопада 77 р. н. е.) – у християнстві один із дванадцяти апостолів Ісуса Христа. Перший єпископ Візантійський (до 38 р. н. е.). Згадується у Новому Заповіті. Народився у Віфсаїді, Сирія, Римська імперія. Син єврейського рибалки Йони. До зустрічі з Ісусом займався рибальством разом із братом Петром. Супроводжував Господа на проповідях як один із найближчих учнів; був присутній на Святій Вечері, Розп'ятті і Воскресінні Ісуса Христа. Разом із іншими учнями прийняв Святого Духа під час П'ятидесятниці. Проповідував християнство на сході Римської імперії.

Ймовірно, був місіонером у скіфських землях. Відвідував українські землі. Передбачив заснування Києва задовго до його появи. Страчений в Патрах за правління імператора Нерона. Згідно з середньовічним переказом XIV ст., помер, прив'язаний до Х-подібного хреста, із яким зображується в іконографії.

Велике переселення народів – умовна назва в сучасній історіографії руху племен і народів Європи у IV–VII ст. у різних напрямках, що розпочався з вторгнення племен гунів у північну частину Римської імперії (Imperium Romanum) в 375 р. Починаючи з нижнього Дунаю і території сьогодношньої Західної України, цей процес привласнення землі захопив також інші, більшою частиною германські племена і поширився у напрямку Західної і Південної Європи. Територія нинішньої України, включно із західними теренами склавінів, на якій мешкали анти увійшла до гунського союзу. Безпосереднім наслідком цього процесу вважається загибель Західної Римської імперії.

ТЕМА 6

КУЛЬТУРА КНЯЖОЇ ДОБИ (X–XIII ст.)

6.1 Особливості світорозуміння людини часів Київської Русі

Культура Київської Русі – видатне явище світової середньовічної культури. *Ознайомлення з культурою Русі IX–XIII ст. засвідчує, що вона була одним із найпомітніших явищ європейської середньовічної цивілізації. За своїм багатством і художньою довершеністю давньоруська (українська) культура не тільки не поступалася, але в окремих галузях переважала культуру країн Центральної і Західної Європи. Феномен її гідного піднесення часто пояснюють прилученням Русі до культурних надбань Візантії, Хозарії, скандинавських і західноєвропейських країн. Їхній вплив на поступ Русі справді був значним, але зовсім не визначальним. Щоб зерна передових культур могли дати рясні сходи в новому середовищі, вони мали потрапити в добре підготовлений ґрунт. Саме таким був «культурний ґрунт» східних слов'ян, який увібрав у себе тисячолітні традиції місцевого розвитку, збагаченого впливами сусідів.*

Культура Київської Русі охоплює IX – сер. XIII ст. Культура ця розвивалася у загальному контексті світової культури, але мала лише її властиві риси, зумовлені конкретними історичними обставинами і східнослов'янськими традиціями, що найяскравіше виявилось у плануванні й забудові міст, у композиційних особливостях архітектурних ансамблів і окремих споруд, своєрідності декоративно-прикладного мистецтва й пластики.

Культура Київської Русі постала на ґрунті матеріальних та духовних здобутків тих народів, що протягом попередніх тисячоліть заселяли нашу землю. Часті міграції населення, які відбувалися в стародавні часи на її теренах, сприяли жвавому культурному обміну між народами. Водночас вони призводили й до значної руйнації окремих культурних утворень, які інколи й зовсім зникали внаслідок асиміляції або знищення. З усього розмаїття матеріальних та духовних надбань прийдешніх народів відбиралися ті, що найбільше відповідали кліматичним і геополітичним умовам існування на нашій землі, що засвоювалися корінними мешканцями цих земель і відповідали загальносвітовим тенденціям культурного розвитку. Зрештою, це й утворило самобутню вітчизняну культуру, зумовило її неповторне обличчя.

Як свідчать археологічні, лінгвістичні та інші дані, цей процес розпочався задовго до виникнення першої держави під проводом Києва. Київська Русь вже успадкувала певну місцеву культуру тих східнослов'янських племен, які склали етнічне ядро цього державного утворення (насамперед полян та древлян). Ця культура збагачувалась та ускладнювалась шляхом поширення території держави, включення до її складу інших народів і племен та шляхом міждержавних конфліктів із сусідами. Адже на той час війни часто велися заради здобичі, серед якої траплялися й по-справжньому цінні культурні винаходи інших народів, що формували престижне споживання в межах Київської Русі, сприяли розвитку ремесел, мистецтва, культурних традицій місцевого населення.

Культура Київської Русі формувалась під впливом багатьох культур (Західна Європа, Схід, Візантія). Часті міграції населення, які відбувались у стародавні часи на теренах Київської Русі, сприяли жвавому культурному обміну між народами. Але водночас це призводило і до певної руйнації окремих культурних утворень. Як свідчать археологічні та лінгвістичні дані, Київська Русь успадкувала як місцеву культуру східнослов'янських племен, так і неслов'янських племен, які склали етнічне ядро цього державного утворення. Великою мірою культура Київської Русі у своєму формуванні і розвитку завдячує прадавнім національним традиціям і слов'янській міфології, із якої постало слов'янське язичництво.

Серцевиною культури давніх слов'ян, як і культури будь-якого народу, є світогляд. Уяву про світогляд слов'ян дають їхні вірування та міфологія.

Слов'янська міфологія не була зафіксована у літературних пам'ятках і тому чіткої уяви про структуру язичництва, розподіл ролей між божествами, релігійну ієрархію і навіть пантеон богів, на жаль, не існує.

Міфологія слов'ян була своєрідною системою фантастичних уявлень про навколишній світ. Релігійні вірування і міфологія стародавніх слов'ян стали культурним полем, на ґрунті якого потім поширилось християнство, запроваджене в Київській Русі.

Язичництво давніх слов'ян саме по собі не є унікальним явищем у світовій історії релігій, це – слов'янський варіант загальнолюдського язичницького масиву, однак варіант неповторний. Цю неповторність язичництву давніх слов'ян додає перетинання в ньому кількох відносно самостійних релігійних шарів, на основі яких воно, власне кажучи, і сформувалося.

Перше релігійне нашарування в давньослов'янському язичництві складають обряди і вірування прадавнього населення лісостепової смуги України (середня течія Дніпра – Десна), що заселяло цю територію ще з кам'яного віку (з VI тис. до н. е.). Цей шар відповідав розвинутому анімізму і складався більшою частиною з духів природи, першоосновою їх виникнення є страх, формується демонологічний світ. Головними його представниками виступають упирі, вампіри, русалки, домовики, великої уваги набувають культу лісів та дерев тощо. Міцно зачепився в народній свідомості і функціонував досить автономно щодо культів пізніших язичницьких богів.

Другий шар у язичництві давніх слов'ян деякі дослідники пов'язують із впливом трипільської культури кінця IV–III тис. до н. е. у межиріччі Дніпра – Дністра, яку вважається однією з найбільш високорозвинених для свого часу. Цей шар відбивав релігійні вірування і культу, пов'язані з раннім землеробським господарством, з шануванням божеств родючості та врожаю, що уособлювали собою Всесвіт, а щодо кожної окремої людини виступали як бог чи богиня долі. Тут наявні обряди та ритуали сезонного господарського циклу (свято приходу весни як початку нового року, свято дозрівання та збору врожаю, і таке інше). Представниками цього шару є боги Рід (Святовид) з рожаницями, Коляда, Ярило, Жива і Морена, Купайло.

Нарешті, **центральним шаром** язичництва є коло релігійних уявлень і практик індоєвропейців III–II тис. до н. е., прабатьківщиною яких були південні степові регіони Росії, Молдови, України. В індоєвропейських народів склалися загальні погляди на світ, його трискладову структуру; віра в богів – творців неба, землі, людей; практика їхнього вшанування кривавими жертвопринесеннями; надзвичайно розвинутий культ предків і поховальна обрядовість.

Таким чином, язичництво давніх слов'ян має витоки з тисячолітньої історії, протягом якої воно перебувало в процесі постійних видозмін. У цьому і полягає головна особливість еволюції слов'янського язичництва – упродовж усього періоду існування якого різноякісні релігійні нашарування в ньому не асимілювали, не замінювали один одного, а співіснували, взаємодоповнюючись, змішуючись один з одним. От чому в слов'янському язичництві напередодні хрещення Русі в один той самий час існував пантеон богів на рівні розвинутого політеїзму при відсутності сталого культу вшанування головних божеств і окремого жрецького прошарку, а поряд з цим пантеоном – не менш популярний і шанований пантеон нижчих духів на рівні первісного полідемонізму.

Більш-менш упевнено ми можемо розглядати язичництво тільки в тому вигляді, у якому воно існувало в східнослов'янських племен другої половини I тис. н. е. під час виникнення в них власної державності.

Язичество – це не просто релігія, це світогляд, тобто цілісна система уявлень про світ і місце людини в ньому. Боги уособлювали явища природи й космос, а з часом і суспільні процеси. Є всі підстави вважати, що наприкінці I тис. слов'янське язичництво становило собою доволі складну систему уявлень, міфологічних образів, котрі мали глибоке первісне коріння та пройшло шлях різних перетворень від мисливських небесних тварин, землеробських богинь родючості до патріархальних і воєнно-дружинних культів Перуна та Сварога.

Вирішальне значення в історичному розвитку держави відіграла далекоглядна реформа князя Володимира – запровадження християнства.

Доба *Володимира Великого* і особливо *Ярослава Мудрого* стала визначним етапом розвитку Київської держави. Ніколи більше вона не була такою єдиною і могутньою. Київська Русь мала великий міжнародний авторитет і широкі зовнішні зв'язки, з її можновладцями ріднилися представники королівських династій Європи і навіть могутні візантійські василевси. У час християнізації Русь могла диктувати власні умови Візантії, державі, звідки до Києва прийшло християнство і мистецтво якої було тоді передовим у Європі. Тому й сам процес запровадження християнства, і запозичення тих чи тих елементів культури відбувалися не механічно, вони постійно переосмислювалися в контексті дійсності, творчо перероблялися, набуваючи нового національного забарвлення.

Після запровадження християнства державні та релігійні діячі Київської Русі стали домагатися у Візантії самостійного обрання митрополитів, святкування своїх національних свят і їхнього встановлення, а головне – вимагати вести церковне богослужіння старослов'янською мовою. *Наприклад, Ярославу Мудрому вдалося проголосити першими національними святыми братів Бориса і Гліба, підступно вбитих своїм молодшим братом. Пам'ять їх щорічно врочисто вшановувалась 24 липня і цей день вважався на Русі великим святом.*

Цікава історія свята, встановленого в XI ст. на честь святого Георгія. Відомо, що князь Ярослав при хрещенні дістав ім'я Георгія. Сприймаючи його як покровителя, наказав «по всей Руси творити праздник Св. Георгия месяца листопада 26 день». Такого осіннього свята грецька церква не знала у своєму календарі. На Русі воно здобуло популярність як свято покровителя

сільськогосподарських робіт, землеробів та хліборобів. Християнство загалом, зустрівшись з новими історичними умовами, істотно змінилося порівняно з візантійським варіантом.

Створена Володимиром Святославовичем величезна держава мала надто хиткі економічні і політичні зв'язки з різними землями. Для підтримання єдності вимагалися розвинена суспільна мораль, почуття честі, відданості, самопожертви, висока патріотична свідомість та належний рівень розвитку словесності – жанрів політичної публіцистики, жанрів, які оспівують любов до рідної землі, епічних жанрів.

Усього цього не могла дати *перекладна візантійська і болгарська література*, яка виникла за інших політичних обставин. Київським мислителям довелося створювати відповідні літературні форми, спираючись на народну історичну свідомість, на фольклор, який був і залишався переважно язичницьким, з деякими вкрапленнями християнства. Це багато в чому визначило таку рису давньоруської літератури, як потяг до філософського осмислення життя, мистецтва, творчої праці, їй були чужі пристрасні містичні поривання візантійських мислителів. Навіть у церковній літературі переважав конкретний інтерес до релігійної філософії, історії, до питань житейської моралі, до апокрифів, які містили багато елементів народної казковості. І надалі зв'язок із життям, мораллю, релігією буде прикметною рисою філософії українського народу.

Другою причиною видозміни християнства на Русі було те, що християнська релігія прийшла до нас у «готовому» вигляді. Вона насаджувалася згори, зустрічаючи тривалий опір широких мас населення, яке дотримувалося віри батьків і дідів. Та й сама централізована княжа влада, відстоюючи державну самобутність Русі, часто підтримувала давні слов'янські традиції. Звідси активна взаємодія християнства і язичництва, характерна для давньоруської культури майже протягом усього її існування. Поступово склався **світоглядний синкретизм**, відбулося часткове злиття в людській свідомості народної язичницької релігії та церковного християнства.

Наприклад, *Великдень* був головним християнським святом українського народу доби Київської Русі. Воно увібрало в себе також і передхристиянські обряди, що тісно пов'язувались із хліборобським господарством, поминанням померлих, величанням і віншуванням, весільним та обрядовим співанням пісень. Це було свято радості й веселощів, що об'єднувало весь рід, плем'я спільним торжеством.

Свято Великодня збігалося в ті часи з поганським святом весняного воскресіння природи. Звідти й українські писанки зі знаками Сонця, рослин та звірів, звідти й наші гаївки (давньоукраїнські народні пісні-веснянки). Тому й утвердилися тут паралелі: воскресає вся природа і воскресає її Творець – Христос.

Святий Юрій (23 квітня за ст. календарем) – ще одне весняне свято українського народу доби Київської Русі. За народним календарем Юрій – це первісна персоніфікація весни, зрілої та розвиненої. З ним було пов'язано багато народних обрядів: у цей день виганяли на пашу домашню худобу, господар мав ще з ранку викачатися в росі на своєму полі – на добрий урожай. У народі побутувала тоді легенда про святого Юрія як про переможця над злом.

Зелені Свята, або *П'ятидесятниця*, – перше за чергою літнє свято. За християнською легендою – це пам'ятка Зіслання Святого Духа на апостолів на початку Христової Церкви. Ці свята так і зберегли свою дохристиянську назву – зелені». У це свято «маїли» (заквітчували, клечали) хати, церкви та господарські будівлі.

Івана Купала – в своїй основі хліборобське свято – справлялося на початку жнив. Після запровадження християнства воно локалізувалося і з'єдналося зі святом Іоанна Хрестителя – Предтечі Христового (24 червня за ст. календарем), перебравши від нього чимало християнських рис. В уяві наших давніх предків це був святковий і чудодійний час. Предки вірили, що в цей день «сонце в воді купається», отже й вода мала очищувальну силу. Таку ж силу мав і вогонь. Тому хлопці та дівчата розводили вогнища і стрибали через них.

Свято *Петра й Павла* (29 червня за ст. календарем). За народними обрядами українці доби держави Київської Русі виступали як ратаї, головна господарська роль у чому відводилась Петру. Він «зажинав» жито і був сторожем поля, врожаю і бджільного вжитку. Він же орав поле на озимину. День святого Петра вважався дуже великим святом. Тому всі хати чепурили, а прийшовши з церкви, розговлялися. У Петрівку обов'язково відбувалися «ярмарки на дівчат».

Жниварські звичаї та обряди групувалися навколо трьох свят: св. Іллі, Маковея та Спаса, що після запровадження християнства перебрали на себе ролі Велеса й Перуна. З особою св. Іллі (20 липня за ст. календарем) пов'язувалася віра в опікунський вплив цього святого на досягання урожаю. Дуже великий тут був вплив церкви й духовенства, що намагалися

використати старі поганські обряди або ж пристосувати їх до церковних святкувань.

Своєрідною рисою українського язичництва було «оживлення» природних стихій: божественністю наділялись всі предмети і явища реальної дійсності. Це підтверджує теологічна концепція літопису «Повість минулих літ».

Вплив народного світобачення на розуміння християнських догматів особливо вражаюче виявився в тому, що на Русі, водночас з культом місцевих святих, який склався на ґрунті родоплемінного шанування ідолів, першорядного значення набуває культ Богородиці, в основу якого лягли слов'янські уявлення про благодійну жіночу істоту, предка українського народу – Рожаницю.

Зміна релігійного поклоніння з культу Христа на культ Богоматері відповідає давньоукраїнській ментальності, оскільки Богородиця, на відміну від Христа, що був «спасителем» тільки людської душі, «спасає» весь світ і тим самим робить «тварне буття» причетним до святості й небесного блаженства. Природа і все мирське перестають бути джерелом гріха і порочних спокус.

Під впливом язичницької етики давньоукраїнська людина інакше осмислювала й саме християнське благочестя: благочестивою вона визнавала не того, хто ревний у постах і молитвах, а того, хто доброчесний у житті. *«Слово про митарства»* – пам'ятка XII ст. відносить до гріховних саме світські моральні явища: неправду, заздрість, гнів, пиху, насильство, крадіжку, блуд, скнарість та немилосердя.

Християнізація не означала, таким чином, повного розриву з традицією народного язичництва, а отже, і з емпіричним ставленням до світу, що було її істотною ознакою. *Християнство сприймалося у мирському середовищі крізь призму традиційного світогляду, а було піддане переробці відповідно до його принципів.* Про це кардинал д'Елі повідомляв Рим у XV ст.: «Руські такою мірою зблизили своє християнство з язичництвом, що важко сказати, що переважало в утвореній суміші: чи християнство, яке увібрало в себе язичницькі начала, чи язичництво, яке поглинуло християнське віровчення».

Християнство в Київській Русі засвоювалося від початку переважно з боку зовнішньої обрядовості, оскільки це характерно і для язичницької релігійності. Християнство стає дедалі більш «мирським», «обрядовим». Пізніше, з формуванням церковно-монастирської організації і державної юрисдикції митрополії в Київську Русь приходять норми візантійського

церковного законодавства, але й вони значно змінюються під впливом місцевого княжого права. Отже, національна культура інтернаціоналізується на ґрунті і в межах власної традиції.

Хоча запровадження християнства означало перехід до якісно нової системи ідеологічних цінностей, однак їхня практична реалізація, перетворення на фактор політичного і соціального життя давньоукраїнського суспільства відбувалися через пристосування до історичних місцевих умов.

Християнізація поступово входила в усі галузі суспільного життя. Вона буквально наповнювала його. Церкви та собори ставали головними осередками громадського й освітнього життя. При церквах та монастирях засновувалися і діяли школи, переписувалися й зберігалися книги, творилися літописи. Духівництво впливало на все суспільне життя: єпископи брали участь у радах князів, а князі шанували їх за великий розум і кмітливість; митрополити часто керували київським віче і мали більший вплив на їхнє рішення, ніж слабосильні київські князі другої половини XII ст. Вони ставали символом колишньої єдиної Русі. Відповідно до зростання ролі й авторитету духовництва, зростала й кількість єпархій. На 1240 р. їх налічувалось уже 16.

Християнізація Русі відіграла прогресивну роль в історичному розвитку українського народу, сприяла зміцненню єдності держави, всебічному збагаченню культури, встановленню та зміцненню державно-політичних і культурних зв'язків Київської Русі з країнами Близького Сходу та Західної Європи. Органічно увійшовши в давню українську культуру, християнство посутньо визначало зміст і особливості становлення й утвердження українського національного духу, найхарактерніших рис нашої національної ментальності.

6.2 Писемність і освітній простір княжої доби

Дослідники мови твердять, що вже в другій половині IX – на поч. X ст. в наших предків існувала писемність. Саме нею скріплювали угоди перші київські князі з візантійськими володарями. Та давня абетка була створена на основі грецької – та це й не дивно з огляду на давні зв'язки східних слов'ян із греками; у Візантії, з якою молода Руська держава мала найтісніші відносини, державною мовою також була грецька.

Доказом існування власної оригінальної абетки в давніх українців є знахідка напису на стінах Софійського собору. Київський книжник у XI ст. ретельно виписав на стінах тільки-но збудованого храму абетку, що

відрізнялася від поширеної на ті часи кириличної, створеної для передачі на письмі однієї з південнослов'янських мов із застосуванням грецьких літер просвітителами Кирилом і Мефодієм та перенесеної на наші терени з прийняттям християнства. Віднайдена на стінах Софії абетка відрізнялася від пізнішої кирилиці кількістю й написанням деяких букв. На думку дослідників, із застосуванням тієї абетки було написано чимало пам'яток, які однак були знищені як язичницькі після впровадження християнства.

Із прийняттям християнства на наших землях поширилася церковнослов'янська мова – мова православної церкви. Суттєво відрізняючись від народної розмовної мови, вона все ж мала з нею спільні риси, оскільки ґрунтувалася на близькій, теж слов'янській мові, і тому була зрозуміла, особливо освіченим людям – духівництву, князям та боярам. Проте перші пам'ятки, створені церковнослов'янською мовою, засвідчують істотні впливи мови живої.

Тому вчені кажуть, що в Київській Русі існувало два варіанти писемної літературної мови: *церковнослов'янська*, якою писалися найважливіші богослужбові книжки, та *церковнослов'янська зі значними вкрапленнями живої народної мови* – нею писали різні документи та літературні твори світського спрямування.

Обидві писемні мови істотно відрізнялися від живої тогочасної української мови, якою користувалися в усному мовленні. Та так було не лише в києво-руських землях, а й скрізь у Європі, де літературною (книжною) мовою для багатьох народів була латина.

Наші уявлення про рівень письменності населення Київської Русі ґрунтуються не стільки на збережених книжкових пам'ятках (адже книги створювалися найосвіченішими людьми), скільки на випадкових написах на побутових речах, зброї, стінах храмів, каменях тощо.

Такі написи називають епіграфічними пам'ятками. Ті ж з-поміж епіграфічних пам'яток, що видряпані на поверхні, – називають *графіті*. Надзвичайно цінним історичним джерелом є графіті Софії Київської. Дуже цікавим є напис, що його вважають найдавнішим датованим руським записом. Зроблено його було 3 березня 1052 р. в тому-таки Софійському соборі. У ньому повідомляється про грім, очевидно, блискавку, що вдарила в Софійський собор.

Напис на 16 років старший за знаменитий напис на Тмутараканському камені 1068 р., в якому розповідається про те, як тмутараканський князь Гліб

міряв взимку море по льоду від Тмутаракані (сучасна Тамань) до Корчева (Керчі).

У Києві виявлено й інші епіграфічні знахідки на ремісничих виробах: пряслицях, ливарних формочках, господарських посудинах – корчагах, давній цеглі тощо. На пряслицях найчастіше писали імена власників: «Княжо єсть», «Молодило»; на корчагах писали про вміст посудини або називали ім'я його власника.

До нашого часу від доби Київської Русі та Галицько-Волинської держави, як це не прикро усвідомлювати, збереглося дуже мало книг.

Найдавнішими з-поміж них є: *Реймське Євангеліє, Остромирове Євангеліє, «Ізборник Святослава» 1073 р. та «Ізборник» 1076 р., Мстиславове Євангеліє.*

Цей почесний список очолює славнозвісне Реймське Євангеліє, яке у своєму посазі привезла до Франції дочка Ярослава Мудрого Ганна. Щоправда, точна дата створення рукопису невідома: вчені датують його 40-ми рр. XI ст. Своєю назвою Реймське Євангеліє завдячує м. Реймсу у Франції, де воно зберігається нині, хоча створили його київські книжники – спеціально для княжої родини, адже призначалося воно (на це вказує невеликий розмір) для особистого користування.

Найдавнішою датованою книжною пам'яткою Русі є Остромирове Євангеліє. Створили цю книгу (власне, переписали) в Києві в 1056–1057 рр. Остромирове Євангеліє – пам'ятка виняткової мистецької вартості: її сторінки оздоблені зображеннями євангелістів, кольоровими заставками й кінцівками, великими ініціалами. Деякі рядки тексту написано золотом. Остромирове Євангеліє призначалося для церковного вжитку, тож має великий формат.

Їх збереглося два 1073 і 1076 рр. Перший у назві береже ім'я київського князя Святослава Ярославича, хоч, як зазначають дослідники, замовляв цю книгу його брат – князь Ізяслав. Та Ізяславові не судилося увічнити своє ім'я в книзі, бо його вигнали з київського столу брата. На київському столі утвердився Святослав і поквапився вписати своє ім'я в тільки-но створеному рукописному шедеврї: за наказом нового київського володаря було переписано посвяту князеві, внесено ще деякі зміни. Відбувалося те року 1073. «Ізборник Святослава» розкішно орнаментований мініатюрами, заставками, численними ініціалами. А от «Ізборник» 1076 р. оздоблений значно скромніше, хоча не поступається першому ретельністю переписувача.

З книжкових пам'яток XII ст. найбільш відоме *Мстиславове Євангеліє*, переписане близько 1115 р. Книга написана на 213 аркушах, а її тексти прикрашено художніми заставками та ініціалами, розмальованими різними фарбами. Початкові слова читань написані розчиненим золотом. На окремих аркушах вміщено зображення євангелістів. Із приписки до Євангелія відомо, що його переписав Олекса, а золотом писав майстер Жаден. Мстиславове Євангеліє написано було в Києві на замовлення Мстислава Володимировича, сина великого князя київського Володимира Мономаха.

Численні джерела свідчать про високий рівень розвитку освіти за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Щоправда, безпосередніх відомостей про тогочасні школи або про кількість освічених русичів відомо не дуже багато. Піклування про освіту від часів запровадження християнства перебрали держава й церква. За князювання Володимира Святославича в Києві вже існувала школа для навчання дітей з найближчого оточення князя. Існувала школа й при Софійському соборі. Року 1086 онука Ярослава Мудрого Янка Всеволодівна заснувала в Київському Андріївському монастирі школу для жінок. Монастирі були центрами освіти і в Галицько-Волинському князівстві. Знахідки берестяних грамот, бронзових та кістяних писал переконують, що книжна наука розвивалася не лише в стольному граді, а й у різних частинах галицької та волинської земель. Наприклад, берестяні грамоти знайдено у Звенигороді та Бересті, бронзові писала для писання на воскових табличках – у Звенигороді, Перемишлі, Галичі, Острозі.

6.3 Розвиток літератури княжої доби. Наукові знання. Музика

Високий рівень освіченості руського (українського) населення, сприятливі умови для створення книжок, шанобливе ставлення до них сприяли розвиткові оригінальної літератури.

Усна народна творчість. Ще до виникнення писемності у східних слов'ян існували: обрядові пісні, легенди, загадки, сказання, заклинання, епічні й ліричні пісні. Від часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави до нас дійшли легенди й перекази, дружинні, святкові, весільні пісні, казки, колядки, прислів'я, приповідки, магичні заклинання й замовляння. Чудовими пам'ятками були биліни (старини). Найдавнішими, найбільшими за обсягом і найвартіснішими в художньому та історичному аспектах вважаються биліни Київського, або Володимирового, циклу. Оповіді в них пов'язані із стольним градом Києвом і його князем

Володимиром Красним Сонечком. Билини київського циклу склалися в X–XI ст. Вони оспівують мужність і хоробрість богатирів, які боронили рідну землю від ворогів. У XIII–XIV ст. билини наповнюються новими сюжетами, пов'язаними зокрема з реаліями Галицько-Волинської держави: про князя Романа, Михайла Козарина та інших.

Початки літературного життя на наших теренах, крім уснопоетичної творчості, мали ще одне джерело – літературні твори інших народів, які через переклади церковнослов'янською мовою прийшли після впровадження християнства, передусім релігійні твори.

Оригінальна література. Оригінальна, тобто власна, незапозичена літературна творчість наших предків за часів Київської Русі була започаткована *літописами* – до такого висновку спонукають ті літературні пам'ятки, що збереглися дотепер. *Вважають, що найдавніший літопис було створено за часів Аскольда у другій половині IX ст.* Проте він, як і наступні літописні зведення, не зберігся. Першим літописом, що дійшов до нас, є «Повість минулих літ». Його створено на початку XII ст. При складанні «Повісті...» використано давніші літописи. «Повість...» збереглася в багатьох списках. Найстаріші з них – Лаврентіївський та Іпатіївський. У «Повісті...» викладено події від 860 р. до 1111 р. Один із пізніших списків цього літописного зведення зберіг ім'я автора-упорядника – ченця Києво-Печерського монастиря Нестора.

До продовжень «Повісті...» належить Київський літопис, який охопив час від 1111 р. до 1200 р. Він розповідає про події в різних землях Київської Русі, але в центрі оповідей – Київ і Київська земля. Основний зміст літопису – боротьба князів за київський стіл, боротьба русичів проти половців.

Найвидатнішою пам'яткою літописання Галицько-Волинської держави є Галицько-Волинський літопис. На відміну від інших літописів, цей не поділяється на датовані літописні записи, а містить своєрідні повісті про воєнні походи та інші події. Він складається з двох частин. У першій ідеться про події в Галицькій землі з 1205 р. до кінця 50-х рр. XIII ст. і є, власне, життєписом князя Данила Романовича. Друга частина Галицько-Волинського літопису пов'язана з Волинською землею й волинськими князями. У ній оповідається про події від середини до кінця XIII ст. Як вважають дослідники, ця частина літопису писалася при дворі володимирського князя Володимира Васильковича в останні роки його життя.

У записах Лаврентіївського списку під 1096 р. вміщено пам'ятку, відому під назвою «Повчання» Володимира Мономаха. На переконання

Мономаха, князь має подавати своїм дітям приклад взірцевого правителя, навчати гідній цього високого звання поведінці та способу життя. Князь повинен піклуватися про підданих, не покладатися на управителів, слуг чи бояр, а сам стежити за справами в державі; не допускати, щоб сильні пригнічували слабких, щоб злочинців карали на горло; у походах жити одним життям із дружинниками. У другій частині «Повчання» Володимир Мономах розповів про різні випадки із свого життя, а також про власні добрі вчинки: він добровільно віддав Олегові Чернігівське князівство, боровся проти усобиць, здійснив 83 великих походи, уклав 19 мирних угод із половцями, відпустив багатьох полонених тощо.

Найвизначнішою пам'яткою руської літератури є «Слово о полку Ігоревім». Тривалий час ця перлина давньоукраїнського письменства була невідомою: її випадково знайшли на початку 90-х рр. XVIII ст. в одному з рукописів XVI ст. «Слово...» написане на основі конкретного історичного факту – невдалого походу 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців. Автор закликав князів забути чвари, об'єднатися й захистити рідну землю від небезпечного ворога. На думку дослідників, «Слово...» створене по свіжому сліду події – десь у серпні-вересні 1187 р.

З-поміж інших жанрів оригінальної літератури варто згадати про **церковні проповіді**. Найвизначнішим автором повчальних проповідей був один із засновників Києво-Печерського монастиря *Феодосій Печерський*. Урочисті проповіді склалися для освічених людей – князів, бояр, духовенства. Чудовим зразком урочистої проповіді є **«Слово про закон і благодать»** митрополита *Іларіона*. У записках Лаврентіївського списку під 1096 р. вміщено пам'ятку, відому під назвою **«Повчання» Володимира Мономаха**. Однією з найпопулярніших книг на Русі був **«Києво-Печерський патерик»**, укладений у XIII ст.

Перекладені (запозичені) літературні пам'ятки. Початки літературного життя на наших теренах, крім уснопоетичної творчості, мали ще одне джерело – літературні твори інших народів, які через переклади церковнослов'янською мовою прийшли після впровадження християнства. Із прилученням києво-руських земель до християнського світу нашим предкам відкрилася найбагатша скарбниця людського досвіду й мудрості – **Біблія**. Переклади Святого Письма не лише мали неоціненний вплив на світогляд тогочасного люду, а й стали поштовхом до словесної творчості, позаяк Біблія – невичерпне джерело вічних тем, ідей, образів.

Крім Біблії, перекладалися й *апокрифи* – твори на біблійну тематику, які з різних причин не були визнані церквою. Іншим популярним жанром перекладеної літератури були *життя* – розповіді про життя і подвиги святих. З-поміж найдавніших книг, що збереглися донині, є й такі, які призначалися для світського читання. Йдеться про «*Ізборники*» – збірки різних творів грецьких авторів богословського та повчального змісту, більша частина яких розтлумачує складні місця з Біблії, це, так би мовити, своєрідні енциклопедичні довідники. Перекладалися й книги світського спрямування. Особливо популярним на Русі був збірник крилатих висловів, прислів'їв із Біблії та творів античних письменників «*Пчола*».

Великою популярністю користувалися *хроніки* візантійських істориків *Георгія Амартола* та *Іоанна Малали*, багато сюжетів з яких використали руські літописці, розповідаючи у своїх працях про першооснови людства, найдавніші народи та держави.

Основним джерелом наукових знань русичів було буденне життя: господарська діяльність на землі, ремесло, будівництво, торгівля тощо. Виробнича діяльність збагатила русичів знаннями про властивості різних речовин і матеріалів. Адже знання хімічних властивостей та особливостей будівельних матеріалів застосовували у виготовленні скла, мозаїк, різнокольорових емалей, черні, фрескових розписів храмів тощо. При зведенні будівель застосовувались і математичні знання. Значного розвитку на Русі досягли географічні знання. Зокрема, у «Повісті минулих літ» місце проживання східнослов'янських племен літописець пов'язував із річками Дунаєм, Дніпром, Моравою, Прип'яттю, Двіною, Десною, Сулою та ін. Він доволі докладно описав шлях «з варягів у греки», що пролягав уздовж Дніпра, Ловаті, Ільменського озера, річки Волхова і далі – морем Варязьким. Літописець зауважував також, що з Варязького моря можна «йти до Рима», а від Рима прийти так само морем до Царгорода. Волгою, за словами літописця, на схід пролягав торговельний шлях, яким можна досягти Хорезма і Каспійського моря. У літописі названо багато тогочасних і давніх країн, що також свідчить про гарну обізнаність русичів у царині географії.

Писемні джерела згадують і перших лікарів-професіоналів. Один із них – *Аганім*, чернець Києво-Печерського монастиря – лікував хворих у XII ст. У літописі описуються й випадки хірургічного лікування хворих. У 1076 р., наприклад, київському князю Святославу Ярославичу було зроблено операцію з видалення пухлини на шії.

Чи не найпопулярнішим мистецтвом за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави була *музика*. Гра на різноманітних музичних інструментах супроводжувала родинні свята, хліборобські обряди. Під звуки труб, бубнів князівські дружини вирушали в похід, вступали в бій із супротивником. Інструментальна музика звучала також під час урочистих церемоній та різноманітних бенкетів і розваг у дворах панівних верств. Про музичні інструменти тих часів дослідники знають чимало. Це були: струнні *щипкові інструменти* – гуслі, лютня; *смичкові* – гудок і смик; *духові* – роги (їх виготовляли з рогів вола, барана, козла, тура), труби, свистки, свирілі, дудки, флейти; *ударні* – бубни, тарілки або кімвали, різноманітні дзвіночки і брязкальця. Найулюбленіший інструмент русичів – *гуслі*.

Здавна на наших землях були люди, які заробляли мистецтвом музики, жили з нього, тобто професійні музиканти, артисти. Особливу любов русичів зажили співці билин і переказів. Найяскравіший представник таких виконавців – *Боян*, якого згадує автор «Слова о полку Ігоревім». Дослідники припускають, що він жив у XI ст. при дворі Святослава Ярославича. У Галицько-Волинському літописі під 1241 р. згадується галицький «славетний співець» Митуса.

Великий музичний оркестр зображено на відомій фресці XI ст. Софійського собору. Кожна з постатей музикантів на фресці має свій музичний інструмент. Тут і величезна ліра, і орган, і флейта. Артисти грають на них, сидячи на лаві.

6.4 Містобудування і архітектура в Київській Русі і Галицько-Волинському князівстві

Головними осередками розвитку архітектури за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави були міста. Найбільше споруджували наші предки будівель буденних. Йдеться передусім про міські *оборонні споруди*. Для давньої Русі характерними були дерев'яні та земляні оборонні укріплення. Головною частиною міських фортець за тих часів були зруби городні. Зразком давньоруських оборонних укріплень, що збереглися до наших днів, можуть бути вали Білгорода (нині с. Білгородок Київської області) – могутньої фортеці, закладеної Володимиром Великим.

Великі міста склалися переважно з трьох частин. Перша – це *дитинець*, найстаріша частина міста, фортеця, укріплена стінами, валами й ровами. На дитинці споруджували князівські та боярські двори,

найважливіші церкви та собори. Розміри дитинця були різними: від 10 гектарів у найбільших містах (Києві, Переяславі) до 0,5–1 гектара у менших центрах. Другу частину міста становив *окольний «город»* (інша назва – *поділ*). Найчастіше його будували з напільного боку дитинця і теж оточували укріпленнями. Ця частина тогочасного міста сягала у великих містах 50–100 гектарів. Саме тут мешкали ремісники та купці, тут був торговий майдан, численні церкви й монастирі. Поза міськими укріпленнями були передмістя – *сторони* або *кінці*. Їх заселяли ремісники певної спеціальності: кожум'яки селилися біля води, гончарі – біля виходу глин тощо. Забудова давньоруських міст була менш щільною, ніж забудова міст Західної Європи та Візантії. Зате залишалася земля для присадибних садків. Будівлі розташовували рядами, між якими лишали проїзд – вулицю. Напряму вулиць давньоруського міста нерідко залежав від рельєфу місцевості. Сходилися вони до торгової площі, біля міських брам чи дитинця. Вулиці вимощували дерев'яними настилами. Утім, траплялося мощення великими кам'яними брилами, обтесаними з лицьового боку, або битою цеглою.

Камінь у будівництві наші предки почали застосовувати у Х ст. Найдавнішу кам'яну споруду – князівський палац – було відкрито археологами на Старокиївській горі. У літописі ця споруда згадується під 945 р. Протягом 989–996 рр. у Києві з каменю будували храм Богородиці, відомий під назвою Десятинної церкви – перший християнський кам'яний храм Київської Русі. Кам'яне будівництво особливо пошвавилось за князювання Ярослава Мудрого. У Києві тоді було збудовано найбільший собор держави – Софію Київську, Золоті Ворота, храми Георгіївського та Ірининського монастирів. Будівництво розгорталося не тільки в стольному місті. У Чернігові князь Мстислав Володимирович 1036 р. заклав Спасо-Преображенський собор. Видатною пам'яткою давньоруської архітектури був Успенський собор Печерського монастиря, збудований протягом 1073–1078 рр. Він став своєрідним взірцем храмових споруд. Зокрема, у 1108–1113 рр. великий київський князь Святополк-Михайло Ізяславич збудував Свято-Михайлівський Золотоверхий собор, який значною мірою, хоч у дещо зменшеному вигляді, повторював Успенський собор. Прикметно, що більшість відомих нині мурованих архітектурних пам'яток було споруджено за часів роздробленості. Тільки в Києві тоді збудували 19 кам'яних споруд; зокрема церква Спаса на Берестові (1125 р.), Богородиці Пирогощої на Подолі (1136 р.), Кирилівська церква тощо. Багато храмів з'явилося в Чернігові. Досконалістю й майстерністю виконання вражають

Борисоглібський собор, Успенський собор Єлецького монастиря, Іллінська й П'ятницька церкви. Перші кам'яні храми вражали своїми розмірами, проте від кін. XII ст. руські будівничі почали відмовлятися від грандіозних споруд, віддаючи перевагу храмам, меншим за розмірами, але яскравішим за оздобленням. Найпоширенішим відтоді в руській архітектурі став однокупольний храм пірамідальної конструкції.

На Волині будівничі дотримувалися традицій, що склалися на придніпровських теренах, а в Галицькій землі застосовували здобутки романської архітектури, поширеної в Угорщині. Чехії. Польщі. Галицькі будівничі споруджували храми й палаци з місцевого каменю-вапняку, брили якого старанно обтесували. Вапняні блоки клали на тонкі шари вапняного, без домішки цементівки, розчину.

Особливостями галицької архітектури є надзвичайна різноманітність типів споруд, для оздоблення яких часто використовували білий камінь, та спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів, воїнів, з рослинним і геометричним орнаментами тощо.

Розквіту архітектура Галицької землі досягла у XII ст. за князювання Ростиславичів. У стольних містах тоді з'явилися муровані князівські палаци, кам'яні храми, оборонні споруди. Найвідомішою пам'яткою галицької архітектури є грандіозний *Успенський собор у Галичі*, збудований у сер. XII ст. Фундамент його було відкрито в 30-х рр. XX ст. То був білокам'яний, оточений галереями храм, прикрашений фігурним та орнаментальним різьбленням. Величний собор, який був трохи менший за Київську Софію, символізував могутність Галицького князівства та її володаря *Ярослава Осмомисла*. У соборі під час розкопок фундаменту було виявлено саркофаг самого князя. Єдиною спорудою давнього Галича, що збереглася до наших часів, є *церква Св. Пантелеймона*, побудована в др. пол. XII ст. (нині с. Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківської області).

У XIII ст. значним архітектурним центром був Холм, де продовжувати розвиватися традиції галицької архітектури. На жаль, жодна з пам'яток холмської архітектури не збереглася, але Галицько-Волинський літопис розповідав про собор Іоанна Златоуста, який князь Данило спорудив і відновив після пожежі Холма 1256 р.

Серед збережених храмових споруд Волині найстарішим є Успенський собор у Володимирі, збудований за князя Мстислава Ізяславича в 1160 р. У XIII ст. у Західній Волині з'явився новий тип оборонних споруд – великі оборонні *вежі-донжони*, побудовані з каменю або цегли.

6.5 Образотворче мистецтво княжої доби. Книжкова мініатюра

З-поміж пам'яток тогочасного образотворчого мистецтва найбільше вражають монументальні зображення – *мозаїки* та *фрески*, якими оздоблювалися храми. Шедеврами світового рівня є *мозаїки Софійського та Михайлівського соборів у Києві*.

*Як і мозаїки, фрески в руських храмах творилися за візантійськими традиціями. Крім мозаїк і фресок, храми оздоблювали іконами. Перші ікони привозили на Русь із Візантії. Траплялося таке й пізніше. Зокрема, шанованою на Русі була *ікона Вишгородської Богоматері*. Її привезли в середині XI ст. з Константинополя. Вона прикрашала храм святих Бориса і Гліба у Вишгороді, звідки князь Андрій Боголюбський 1155 р. вивіз її до Володимира-на-Клязьмі.*

У 2000 р. на Волині віднайшовся ще один шедевр константинопольського малярства XI–XII ст. – *Холмська ікона Богородиці*.

Незабаром після впровадження християнства на наших теренах виникали місцеві осередки іконопису. Створювали ікони в іконописних майстернях у монастирях. Діяли вони в Києві, Чернігові, Галичі тощо. Однак переважну більшість ікон княжої доби втрачено. Мало відомо й про тогочасних іконописців. Джерела зберегли відомості про одного з найперших киево-руських іконописців – київського майстра Алімпія. Від нього бере свій початок славетна малярська школа Києво-Печерського монастиря. Унікальною пам'яткою цього малярського осередку є ікона Богородиці зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими, яку за найсучаснішими дослідженнями датують початком XII ст.

Найвидатнішою і найхарактернішою пам'яткою малярської культури княжої України в іконописі є віднайдена в середині 80-х рр. XX ст. й повернута із забуття завдяки реставрації ікона Богородиці (*остання третина XIII ст.*) з Успенської церкви в с. Дорогобужі на Волині.

Відомою іконою українського малярства пер. пол. XIV ст. є Богородиця з Покровської церкви в Луцьку. Традиційність тогочасного образотворчого мистецтва пов'язана з його церковним характером. Адже головним завданням, поставленим тоді перед мистецтвом, було наочне розкриття мистецькими засобами провідних ідей християнської віри.

Шедевром світового мистецтва є мініатюри «*Остромирового Євангелія*» (1056–1057 рр.). Книгу прикрашено численними ініціалами, заставками й трьома сторінковими мініатюрами із зображенням євангелістів

Іоана, Марка й Луки. Про багатство й вишуканість мініатюр «Остромирового Євангелія» свідчить сам лише перелік барв: синя, червона, темно- й світло-зелена, вишнева, червоно-коричнева, вохриста, світло-бузкова, золота.

Цікавим прикладом мистецтва книжкової мініатюри є «Ізборник Святослава» 1073 р. На другому аркуші цієї книги вміщено мініатюру, на якій зображено князя Святослава Ярославича із сім'єю. Це перший давньоруський груповий портрет реальних людей. З мініатюри довідуємося про подробиці тогочасного життя, зокрема, те, який одяг тоді носили представники заможних верств.

Підсумовуючи сказане про культуру княжої доби, є всі підстави стверджувати, що вона становила видатне явище європейської середньовічної історії. Слушною здається сентенція київського митрополита Іларіона, згідно з якою Русь була країною, зноюю в усіх чотирьох кінцях землі. Посідаючи географічно проміжне місце між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, вона була зоною важливих історико-культурних контактів, формувалася не лише на самодостатній внутрішній основі, а й за участі впливів сусідів. Йдеться насамперед про Хозарію, скандинавські країни, а також Візантію. Віддаючи належне ролі іноземних впливів у ранній історії Русі, варто відзначити, що вони потрапляли в добре підготовлений політичний ґрунт східних слов'ян. Найрозвиненішим слов'янським регіоном із давніх часів було Середнє Подніпров'я, тому природно, що воно стало зосередженням ранньої руської державності, а потім і політичним стрижнем Київської Русі. Саме тут бився, часом нерівно, але безперервно, політичний пульс величезної середньовічної держави. Тут концентрувався й перерозподілявся її додатковий продукт, який забезпечував функціонування всіх сфер життя. Значна його частина йшла на будівництво міст, зведення оборонних систем на півдні Русі, розвиток культури тощо. За економічним рівнем, і це засвідчують археологічні матеріали, Русь не поступалася своїм європейським сусідам.

Перебуваючи в складі візантійської православної співдружності, Русь намагалась у всьому бути схожою на Візантію. Недарма найвеличніші храми Києва, Новгород і Полоцьк отримали, за прикладом Софії Константинопольської, назви Софій, а столиця Русі часів Ярослава Мудрого будувалася за константинопольським зразком. Від часу введення християнства й до завоювання Русі монголами Київ посідав місце духовного і навіть сакрального центру. Для давніх русичів, хоч би де вони проживали,

Київ означав те саме, що для греків Константинополь, а для європейських народів – Рим.

Запитання для самоконтролю за темою 6

1. Які першовитоки має культура Київської Русі?
2. У що вірили наші далекі предки?
3. Що таке язичництво?
4. Як сприймали русичі процес християнізації?
5. Як вплинуло християнство на процеси розвитку культури Київської Русі?
6. Що нового було привнесено у державну систему освіти за часів князювання Ярослава Мудрого?
7. Які ви знаєте провідні жанри оригінальної літератури Київської Русі?
8. Чи стала перекладна література першоджерелом для процесів становлення і розвитку оригінальної літератури Київської Русі?
9. Кого ви назвете з видатних діячів культури Київської Русі?
10. Стисло охарактеризуйте основні жанри образотворчого мистецтва Київської Русі. Чи існували тоді художні школи, цехи, майстерні?
11. Що таке мозаїки та фрески? Чи можна вважати, що вони належать до оригінального вітчизняного мистецтва?
12. Які види прикладного мистецтва набули високого розвитку та поширення на Русі?

Термінологічний словник

Билини – жанр героїчного епосу. Билинні сюжети створені переважно в часи Київської Русі. Здебільшого билини прославляють подвиги народних героїв та богатирів і своїм сюжетом пов'язані з Києвом та князем Володимиром. Головні центри билинного епосу – Київ, Чернігів, Галич (давній) і Новгород Великий. Билини мають реальну історичну основу, прототипами героїв могли бути реальні історичні особистості, сюжети із життя яких протягом тривалого часу обросли надзвичайними дивними рисами.

Візантійський стиль – стиль в образотворчому мистецтві й архітектурі, що зародився в IV–V ст. у Візантії (столиці Східної Римської

імперії) і поширився в Італії, через Балкани, у Київській Русі, де він існував упродовж багатьох століть. Візантійський стиль характеризується важкою стилізацією, надзвичайною виразністю ліній, використанням сталих художніх стереотипів і багатих кольорів, зокрема, золота. Візантійські художники відзначилися у мозаїчних роботах і в ілюструванні книг.

Ікона (грец. *εἰκόνα* – малюнок, образ, зображення) – живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих і подій Святого Письма.

Фреска – (від італ. *fresco*, дос. «свіжий») – живопис на вологій штукатурці, одна з технік настінного малярства, протилежна до «а секко» (розпис по сухому). Фресками називають також твір, виконаний у цій техніці (робилися за допомогою сиру, шматків каменю, природних барвників та ін.).

Мозаїка (фр. *mosaïque*, італ. *mosaico*, від лат. *musivum*, букв. «присвячене музам»; грец. *μουσα* – «муза») – зображення чи візерунок, виконані з кольорових каменів, смальти, керамічних плиток, шпону та інших матеріалів. У давні часи мозаїка звалась «Santa Mark» (англ. – Святий Марк, якому було присвячено більшість американських мозаїк).

Вітраж (фр. *vitrage*, від лат. *vitrum* – скло) – сюжетна декоративна композиція зі скла та інших матеріалів, що пропускають світло.

Книжкова мініатюра – це витвір образотворчого мистецтва невеликого розміру в книгах. Характеризувався малим розміром, часто розміщувався на полі або між рядками рукописів, хоча трапляються мініатюри і на весь аркуш.

Собор (лат. *Ecclesia cathedralis*, «катедральна церква»; нім. *Dom*, італ. *Duomo*, від лат. *domus episcopalis*, «єпископський дім») – у християнстві особлива церква (храм), що є престолом (катедрою) єпископа. Центральний храм єпископства (дієцезії, єпархії). Собори є типовими лише для католицьких, православних і ряду протестантських церков, які мають священство та єпископат. Перші церкви, що мали функції соборів, були відомі у Римській імперії з IV ст. Проте власне кафедральні храми з'явилися у Західній Європі з XII ст. Також – катедральний собор, кафедральний собор, катедральний храм, катедра.

ТЕМА 7

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ПОСТУП ГЕРОЇЧНОЇ ДОБИ (XIV–XVIII ст.)

7.1 Духовне життя в Україні героїчної доби

7.1.1 Суспільно-політичні та історичні обставини розвитку української культури XVI–XVIII ст.

XVI–XVIII ст. – винятково складний і важливий період у житті українського народу. У політичній історії він охоплює такі процеси, як перехід всіх українських земель під владу Речі Посполитої, наростання визвольної боротьби, створення національної державності у ході Хмельниччини, подальша втрата завоювань. У вітчизняній культурі це була яскрава епоха, принципова для подальшого розвитку. Можна виділити цілу низку причин, які пояснюють культурне піднесення в Україні у XVI–XVIII ст.

У другій половині XIV ст. більша частина українських земель на рівних правах увійшла до складу Великого князівства Литовського. Литовці називали цю державу Велике князівство Литовське, Руське і Жемантійське. Це найповніше відповідало національному та територіальному складу нової держави. Українські, білоруські та частково російські землі становили 9/10 загальної площі князівства.

Населення українських земель не чинило опору литовським князям. Останні дотримувалися на захоплених землях правила: «Ми старину не рушимо, а новини не вводимо». Місцеві руські феодали зберегли свої володіння. Самі землі – Чернігово-Сіверщина, Київщина, Поділля – залишились автономними.

Руська (українська) мова була визнана офіційною. У збірнику законів 1565 р. зазначено, що нею повинні писатися законодавчі акти, розпорядження, судові присуди, листи до українських магнатів, що стосувалися місцевих справ. *Руська мова існувала у двох варіантах – північному (білоруському) і південному (українському).* Сфера застосування української мови постійно розширювалася. На розмовну українську мову перекладаються тексти Євангелія, зокрема унікальна пам'ятка української

культури – Пересопницьке Євангеліє. У його рукопису чітко виявлені фонетичні, граматичні, лексичні риси живої народної мови XVI ст.

Зберегла свої позиції в Литовському князівстві православна церква. Українські землі під Литовською зверхністю не знали суспільної боротьби на релігійному ґрунті. Володарі Литви виявляли толерантність щодо різних конфесій. Вона сформувалась усією історією цієї держави, що виступала своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом.

Дещо інша ситуація склалася на руських землях Польського королівства. Тут позиції католицизму були значно міцнішими, ніж у литовській державі. І хоч і тут православні користувалися свободою віросповідання, їхня конфесія розглядалася як нижча за католицьку. Ознакою цього було оподаткування православного духовенства, обмеження деяких культових відправ, церковного будівництва. Проте король Сигізмунд II Август у 1563 р. зрівняв у правах шляхту католицького і православного віросповідань. Цим задовольнялися станові інтереси останньої та закладалися підвалини Люблінської унії 1569 р., за рішенням якої українська шляхта зрівнювалася у правах з польською та литовською.

7.1.2 Козаччина як культурне явище

Особливе місце в культурному житті України XVI–XVIII ст. займає такий феномен, як козаччина. У цей час культура і релігія мають особливо тісний зв'язок. Наступ польського католицизму привів до об'єднання всіх верств українського населення навколо православ'я. *Цементуючою, керівною силою в захисті своєї віри виступало козацтво.* Козаки дбали про збереження існуючих церков, монастирів, надавали пожертви на їхнє облаштування.

У кожній Січі в центрі площі знаходилась церква на честь головного козацького свята – *Покрови Пресвятої Богородиці*. З кожного військового походу козаки вважали за честь передати частину захопленої здобичі на оздоблення своєї церкви. Зовні козацька церква не вражала багатством оздоблення, але в середині іконостас, ікони були прикрашені дорогоцінними каменями, золотом і сріблом.

Коли козаки молились, то їхня права рука була на ефесі шаблі, а шаблю вони частково витягали з піхов. Це було знаком, що в будь-яку хвилину вони готові були стати на захист православної віри. Не рідко в кінці свого життя козаки йшли в монастир і ставали монахами. Як приклад можна привести

Трахтемирівський монастир, Зміївський Свято-Миколаївський чоловічий монастир та інші, які в житті козаків займали особливе місце.

Варто зауважити, що кожен курінь на Січі обов'язково мав свої ікони, які були багато і гарно оздоблені. Під ними сидів сам курінний отаман. Перед цими іконами висіли розкішні свічники і лампади.

А тепер зупинимось на житті та побуті козацтва. *Козак – це вільна і озброєна людина*. Він вважав себе лицарем славного Війська Запорізького. Зброя надавала не тільки інші, більші права, яких не мали селяни чи міщани, але й накладала особливі обов'язки, змінювала особисті якості її володаря. Найважливішою козацькою зброєю була, безперечно, рушниця (інші назви: самопал, яничарка, мушкет, фузія). Про влучність козацьких пострілів добре знали вороги. Для ближнього бою у козаків були пістолі, іноді красиво і багато оздоблені. Лук і стріли використовувались до середини XVII ст.

У великій пошані в козаків були *шаблі*. Їхнє походження було найрізноманітнішим. Побратими оцінювали козака не по одягу, а по зброї. Якщо при боці у того була довга польська шабля «корабеля», то це вказувало на те, що відібрана вона у польського шляхтича у важкому бою, який все життя вправлявся у фехтуванні і живим би її не віддав. Тому новий її господар – козак, відразу в очах своїх товаришів набував значущості і поваги. У музеях України ми зустрічаємо також турецьку, татарську, перську холодну зброю, яка зазвичай була багато оздоблена, була витвором мистецтва. У сирійському місті Дамаск вироблялись найдосконаліші дамаські шаблі і козак, її володар, міг отримати таку коштовну річ у важкому герці із мусульманським феодалом, у якого була чисельна охорона. Тому така шабля була мрією кожного козака, його найкращою характеристикою.

Займаючись фізичними і військовими справами, козаки прекрасно володіли також списами, ножами, булавами, келепами, прийомами рукопашного бою.

Артилерія до середини XVII ст. використовувалась більше як клейноди, як то прапор, бунчук, литаври. Перші гармати привезли на Січ в 1590 р. з Австрії. Захоплювались вони переважно в турок і поляків. Пізніше козаки навчилися виливати гармати самі.

На Січ приймалися вихідці з усього світу, але тільки чоловіки. На «вступному іспиті» запитували новачка: «В Бога віруєш?» Той відповідав: «Вірую!». Нова вимога: «Ну ж бо перехрестись!». Кожен християнин, та й представник іншої релігії теж знав як потрібно хреститися. Тому будь-яка людина могла стати громадянином першої у світі християнської республіки.

Новенькому давали інше прізвище, як наприклад: Півторакожуха, Непийпиво, Панібудьласка, Задерихвістповище. Гумор – характерна риса козаків. Маленького зросту козака звали Оглобля, а князя Григорія Потьомкіна за його перуку – Грицько Нечоса. Згадують, як у російсько-турецькій війні Г. Потьомкін, невдоволений якимось діями козаків, крикнув на них: «Неужели на Сечи больше не осталось умных казаков?». А ті у відповідь: «Чому ж не залишилось, батьку, є й розумні. Але їх послали до розумних, а нас оце прислали до вас».

Коли дивишся на козака, то перше, що кидається у вічі, це його зовнішній вигляд. На голові довга чуприна – оселедець, чим довший, тим почесніший. Ту чуприну козак міг ще й тричі закрутити за вухо. На пропозицію від турка полоненому козакові збрити оселедець і залишитись живим, козак відповідав, що краще втратити голову разом з чубом, чим стати «голомозим», скажімо так, стати «потурнаком», зрадником.

Вуса у козаків спадали донизу і теж були предметом гордості. Чим довші – тим краще, почесніше. Часто їх заводили аж за вуха і козак мав чудернацький вигляд. У лівому вусі могла бути срібна сережка. Говорять, що це знак козака «характерника», якого вбити можна тільки срібною кулею. Такого і нечиста сила боялась. Як приклад можна привести кошового *Сірка*. Коли той ловив рибу в Дніпрі, винирнув Чорт. Але як розповідали запорожці, Сірко не розгубився і вистрілив йому поміж рогів. Той мелькнув у глиб річки, а з тих пір острів, який знаходився поряд, почав називатися *Чортмлик*.

Доктор історичних наук, професор *Леонтій Войтович* припускає, що звичай носити сережку українські козаки запозичили в турків і татар. Але це не означає, що запорожців масово охопив «стадний інстинкт» прикрашати вуха пірсингом – цей привілей могли мати лише одиниці, оскільки сережка для них була наділена символічним змістом. На багатьох картинах дуже часто зустрічаються зображення козаків із сережками у вусі. Носили вони їх не для краси, і не кожен міг собі це дозволити. Козачий звичай носити сережки пов'язаний винятково з військової стороною життя. Однак не всі козаки мали право носити їх. Сережка в лівому вусі у козака означала, що він один син у матері, сережка в правому – останній чоловік у роду. Самі ж сережки у чоловіків-козаків мали зазвичай вигляд простого півмісяця і в кращому випадку були срібними. Якщо ж козак носив по сережці і в правому і лівому вусі, це означало, що він одна дитина у батьків. У походах і боях таких по можливості берегли. Не можна сказати, що наявність сережок не

звільняло козаків від небезпек. Вони поряд з іншими билися в боях плечем до плеча і несли тяготи походів. Проте решта за негласними правилами намагалися їх зберегти і, як могли, підстраховували.

Звичайні люди, та й козаки, ставились до «характерників» з величезною повагою, захопленням, але і деяким острахом. Згадаємо повість *М. Гоголя* «Вечори на хуторі близь Диканьки».

Вдягались козаки в XVI–XVII ст. не в однострій, а доволі різноманітно. Одяг рядових козаків був домотканим, сірого, нефарбованого кольору. Тому й називались такі козаки «сірома», «голота». На голову одягалась шапка з вівці – «кучма». Доповнювали одяг сорочка, штани-шаровари, широкі як море, свитка.

У заможних, статечних козаків були кунтуші, жупани, поверх яких вдягали ще й кирею, підбиту хутром. Різнокольорові (чорні, жовті, червоні) чоботи з каблуками (у східних народів каблуки не використовувались).

Першими однострій почали носити реєстрові козаки. У виборних козаків каптани у XVIII ст. були білого кольору, у компанійців – червоного, пушкарів і сердюків – жовтого. Шаровари підтримував поясок – очкур. А от верхній пояс часто був дуже довгий і козак прив'язував один кінець до дерева, відходив на декілька метрів і починав обертатись, накручуючи його на себе багато разів. Такий пояс був особливо престижним.

Їжа в козаків була простою і невибагливою, говорячи сучасною мовою – здоровою. Козаки харчувались рослинною їжею та рибними стравами. Різноманітні каші, кулеші, щербя, саламаха, галушки. У меншій мірі вживали м'ясо, яйця, молоко, масло.

Перелічувати страви тієї пори – одне задоволення. До вже названого додамо буханці з кав'ярком (коржі з ікрою), бабу-шарпанину (особливого приготування рибу), паштети в кахлях (паштети з м'яса, гусячої печінки, запеченої в кахлях), пундики (коржиків різного смаку, наприклад, з цибулею), пряженку (щось дуже схоже на омлет), сластіони (смажені вироби з тіста), дзьобавку (варену пшеницю з цукром або медом, щось дуже схоже на кутю), гилуни (варену яловичину зі смаженою цибулею, маслом і перцем) тощо.

У Запорозькій Січі був установлений суворий розпорядок, порушувати який не смів ніхто – ані козак, ані старшина. За загальним сигналом козаки вставали до схід сонця і йшли до річки купатись. Купалися вони завжди, незважаючи на пору року, навіть узимку. Після цього всі сідали за стіл снідати. На сніданок подавалася соломаха – житнє борошно, зварене у воді й засмажене олією. За звичаєм, осавул, суддя та інша вища військова старшина

мешкала і приймала їжу разом з усіма в тих куренях, до яких вона була записана. Кухар, що готував їжу для козаків усього куреня, як прийнято було, їв стоячи.

Кожен носив свою ложку у халяві чобота.

Опівдні на башті стріляли з гармати. Цим пострілом кликали на обід. Тоді ставали всі в коло біля образів і отаман читав їм «Отче наш» і тільки після цього приступали до їжі. Надвечір подавали вечерю.

Серед козаків було поширене куріння тютюну. Люлька для козака була невід'ємною річчю (згадайте повість М. Гоголя «Тарас Бульба»). У музеях України зберігається величезна кількість самих різноманітних козацьких люльок, найчастіше коротких, так званих «носогрійок». До речі, в Росії до Петра I паління було суворо заборонено, аж до виривання ніздрів.

Козаки ставились з величезною повагою до своїх батька, неньки, дружини. Остання була повноправною господинею під час відсутності чоловіка. Вона вміла не тільки вести господарство, але й при потребі дати збройну відсіч загарбнику. Наприклад, під час повстання Б. Хмельницького величезна польська армія оточила українське сотенне містечко. Коли всі захисники загинули, дружина сотника спустилась в порохований погріб, дочекалась поки поляки почнуть у нього ломитись і підірвала його, забравши з собою сотні ворогів.

У великій шані в козаків перебувало *побратимство*. Кожен козак віддавав своє життя за волю родичів і побратимів. На знак побратимства вони мінялися хрестами з тіла, а все інше було спільне. Вони дарували один одному коней, зброю. У боях билися поруч й рятували один одного або захищали своїм тілом. Побратимство надавало великої сили. Воно було однією з таємних причин їхньої непереможності. Повернувшись з походу, козаки ділили здобич. Потім починали гуляти. У пияцтві та гулянні вони старалися перевершити один одного, але вживати спиртне під час військових походів було заборонено. За пияцтво, як і за зраду, передбачалася смертна кара. У жодній армії світу не було таких вимог. Відгулявши кілька днів козаки поверталися в буденне життя.

Значна кількість козаків мала добру освіту. Деякі із старшин мали навіть вищу освіту, закінчивши різноманітні колегіуми, академії, університети. На Січі була своя школа. Оскільки на Запоріжжі проживали представники багатьох націй, то козаки знали по декілька мов. Після другої половини XVII ст. у Гетьманщині та Слобожанщині на кошти полків працювали сотні шкіл. Латинь як мова міжнаціонального спілкування в

Європі, мова науки широко була представлена в Україні. Проте в Росії в часи Петра I латинь знав тільки один із його оточення – Мусін-Пушкін.

XVIII ст. стало періодом розквіту козацького літопису. Зокрема, у Густинському літопису одна із частин називається «О начале козаков». Проте особливого значення мають такі літописи, як *«Літопис Самовидця»* та літопис козацького полковника Граб'янки, які охоплюють період від повстання Б. Хмельницького і до подій 1708 р. Ближче до мемуарної літератури, ніж до літопису, відноситься 4-итомне зібрання С. Величка *«Сказание о войне с поляками через Б. Хмельницького»*.

У цьому ж столітті розквітла козацька філософія, політологія, правознавство, історіографія, з'явився перший твір розмовною українською мовою полтавського діалекту *«Енеїда»* І. Котляревського.

Великою пошаною у козаків користувались пісні, думи, танці. «Їхали козаки із Дону додому», «Ой у полі та й женці жнуть», «Їхав козак за Дунай», «Ой Морозе Морозенку, ти славний козаче», «Та ой як крикнув же та козак Сірко» та інші історичні пісні та епічні думи дають широку художню панораму історичних подій XVI–XVIII ст. у їхньому козацькому сприйнятті та розумінні. У них оспівуються народні герої. Пісні та думи пройняті визвольним духом, ненавистю до загарбників. Вони сповнені пафосом боротьби проти гнобителів. У цей час з'явилося чимало творів, що змальовують неспокійний, сповнений романтики побут козака-воїна, який не шкодував життя, визволяючи Україну. У створенні пісень і дум брали участь кобзарі та бандуристи, переважна більшість яких у минулому були козаками, учасниками воєнних походів і битв. В їхніх устах пісні та думи були своєрідною духовною зброєю проти загарбників. Із танців найбільш відомими були гопак, козачок, метелиця.

7.1.3 Освіта і наука в українській духовності

Освітній рух в Україні у XVI–XVII ст.

Пожвавлення культурно-освітнього руху в Україні розпочинається ще з кінця XV ст. Через несприятливі історичні умови цей процес розгортався дещо сповільнено: інтенсивним він стає аж в останній чверті XVI ст. До того ж у різних регіонах України цей процес мав свої особливості, які були зумовлені відмінностями конкретних форм їхнього соціально-економічного і культурного розвитку.

Найскладніші умови існували на землях, що перебували під владою Польщі ще з другої половини XIV ст. Установлений тут режим національно-політичного гноблення негативно позначився на культурному розвитку цих земель. Відносно кращі умови склалися на землях, які відійшли до Великого князівства Литовського (Підляшшя, Східна Волинь, Київщина, Східне Поділля). Відбулося це через те, що деякі галузі духовної культури корінного населення литовських земель за рівнем розвитку відрізнялись від завойованих ними територій України та Білорусії. У результаті частина литовської верхівки слов'янізувалась, перейнявши віру й культуру підкорених народів, «руська мова» (українсько-білоруська) стала загальнодержавною. Тут королівській адміністрації доводилося рахуватись із православними через їхнє економічне (найкращі землі, чисельні і заможні міста) і політичне (певного тяжіння до Московської держави) становище, військово-стратегічне положення (межування з татарами і відповідно роль українців у боротьбі з ними). Національний гніт на землях, які відійшли до Великого князівства Литовського, у деякі періоди був менш відчутний, ніж на західних окраїнах. Мізерна кількість католиків не могла відігравати домінуючої ролі через слабкість свого економічного стану. До 1569 р. вихідцям із Польщі фактично не дозволялось володіти тут маєтностями, а місцева адміністрація рекрутувалась переважно з православної шляхти. Католицькі культурно-пропагандистські осередки (костьоли, монастирі) були загалом нечисленними, хоч їхня кількість порівняно з чисельністю поляків була вже непропорційно великою. Усе це деякою мірою стримувало польсько-католицьку політичну і культурну експансію – принаймні до Люблінської унії 1569 р.

Щодо стану тогочасної освіти, то потрібно відзначити відсутність тут будь-якої централізації. Певною мірою це було наслідком відсутності власної державності. Виникнення і функціонування освітніх осередків стало результатом ініціативи здебільшого окремих осіб чи вузько локальних груп. Початки освіти в ті часи можна було здобути в парафіяльних школах, більшість яких концентрувалась при міських храмах. Щоденне міське життя, розвиток ремесла і торгівлі більшою мірою відчували потребу в освічених людях, ніж натуральне сільське господарство. І не випадково найдавніші прямі вказівки про православні парафіяльні школи відносяться саме до міст Львова (1546 р.), Перемишля (1548 р.), Красностава (Холмського) (1550 р.), і Сянока (1551 р.). Маємо свідчення про існування освітнього закладу – «руської» школи у Києві (1563 р., 1571 р.). Можливо, це

школа при монастирі Михайла Златоверхого. Навчання світських у монастирях було доволі поширеним явищем, хоч чернечі статuti і забороняли це робити (з метою підтримки моральності). Наприклад, тоді ж вчився в *Учнівському монастирі* один із чільних пізніше антикатолицьких діячів *Іов Княгиницький*, а в *Жидичинському* – автор відомого сатиричного вірша *Ян Жоравницький*. Потрібно думати, що рівень викладання в школах великих монастирів був значно вищим, аніж у парафіяльних. Зокрема, тут були кращі умови для широкого ознайомлення з давньоукраїнськими літературними пам'ятками, з греко-візантійською літературою.

Шляхта й багаті міщани мали змогу давати освіту дітям вдома, де до їхніх послуг були спеціально запрошені вчителі, так звані бакалаври, педагоги. Зокрема, при 16-річному К.-В. Острозькому був бакалавр, добрий знавець латини. Вдома вчився спершу і Іов Княгиницький. А Ісайя Кам'янчанин здобув при батьках не тільки початкову освіту, а й початкові знання з теології. Звичай наймати домашніми вчителями бакалаврів прийшов в українські землі десь наприкінці XV ст., коли знатних дітей почали навчати за кордоном.

*Найближчим і найдоступнішим був **Краківський Ягеллонський університет**. Списки його студентів свідчать про те, що кількість вихідців з українських земель упродовж XVI ст. постійно зростала. Магнатські діти «їздили на науку» і до відомих західноєвропейських університетів. Серед них особливо популярною була **Падуанська академія** в Італії, що значною мірою пояснюється відносною віротерпимістю цього закладу.*

На початку XVI ст. ми вже зустрічаємо поза межами Русі на професорських посадах українців – вихованців європейських університетів. Перш за все на нашу увагу заслуговує життя і діяльність **Юрія з Дрогобича**, професора Болонського і Краківського університетів, автора першої друкованої книжки, написаної нашим співвітчизником.

Серед інших відомих українців варто назвати імена **Павла Русина** (близько 1570–1517 рр.), родом із Кросна, учився у Грайфсвальді, був професором у Кракові. У Польщі працювали також **Григорій Чуй** (близько 1523–1573 рр.), син самбірського шевця, автор поем, панегіриків; **Григорій Тичина** (Тичинський) з міста Тичин на Галичині, **Іван Туробінський** та інші вихідці з українських земель, що мали добру європейську освіту – ні в Галичині, ні на Волині, ні в Києві того часу не знайшлося для них місця.

Загальна освіченість суспільства відчутно підвищується наприкінці XVI ст., хоч загалом культурно-просвітній рух ще не набрав масовості і

здебільшого освіту можна було здобути в окремих малосильних осередках (православних, протестантських, католицьких). Але саме в цей час виникають і нові за характером центри – **Миляновицький та Острозький**. Вони відрізнялися від інших наявністю численного і постійного складу науковців та власної програми, важливою стороною якої була активна православна пропаганда; широкі та інтенсивні зв'язки з Білорусією, Росією, Балканами.

Осередок у Миляновичах був заснований у волинській маєтності московського емігранта *Андрія Курбського* наприкінці 60-х років XVI ст. і діяв аж до його смерті у 1583 р., тобто близько 15 років. Він став хронологічно першим значним православним культурно-освітнім осередком України з власною, наперед окресленою науковою програмою, світським складом співробітників. До праці в ньому залучалися як російські інтелектуали, що проживали в Речі Посполитій, так і місцеві діячі. При осередку діяла школа. Культурна та агітаційно-пропагандистська діяльність протікала тут доволі інтенсивно і поширювалась на значну територію: від сусідів-шляхтичів та Острога до Вільнюса, Львова, Слуцька, а ідеї А. Курбського та його сподвижників користувалися неабияким авторитетом.

До основних культурно-освітніх та ідеологічних центрів України перелому XVI та XVII ст. належить центр, заснований в Острозі. Власником Острога в цей час був *Костянтин-Василь Костянтинович Острозький* (1526–1608 рр.). Від батька, гетьмана Великого князівства Литовського, князь успадкував значні володіння, які з часом у декілька раз збільшив, ставши найбільшим після короля магнатом речі Посполитої. У 1603 р. йому належало 59 міст, містечок, замків, 857 сіл, 111 фільварків. Він володів територією, що простягалась на третину Волині, землі Київського, Подільського, Руського воєводств, Малопольщі. Щорічні прибутки від цих латифундій досягали 1 млн злотих. Такі маєтності, як і знатне походження, дозволили К.-В. Острозькому посісти і впливові державні посади. Концентрація великої влади і багатств давала змогу йому протягом 50 років відігравати значну роль у політичному житті речі Посполитої. Королівська адміністрація мусила рахуватися з князем, який утримував чи не найбільше військо серед магнатів. Людина широких поглядів і устремлінь, К.-В. Острозький дбав про майбутнє України-Руси і бачив його, насамперед, у розвитку освіти та культури. Перше відоме починання князя на цій ниві належить до 1572 р., коли в Турові, місті, де він народився і провів дитячі роки, було виділено землю для школи.

Зусиллями князя-мецената освітнім центром став і Острог, де у 1576 р. було засновано першу вищу школу в Україні – слов'яно-греко-латинську академію. По-різному називали цей навчальний заклад сучасники – «тримовним ліцеєм», колегією, академією. За всієї різноманітності висловлювань про острозький навчальний заклад усі відзначають високий рівень викладання у ньому, зокрема те, що тут викладались грецька, руська (старослов'янська) та латинська мови. Обов'язковими були предмети «*тривіуму*» (граматика, риторика, діалектика) та «*квадривіуму*» (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Серед острозьких діячів кінця 70-х – початку 80-х років були Іван Федоров, Герасим Смотрицький (перший ректор), Андрій Римша, вчені греки Діонісій Раллі, Феофан Грек, математику і астрономію викладав доктор медицини і філософії Краківського університету Ян Лятош та інші.

Протягом 60-річного існування Острозької академії (1576–1636 рр.) її закінчило близько 500 осіб. Вихованці ставали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками. Національно-визвольний рух в Україні та Білорусії отримав значний загін культурно-пропагандистських діячів. Засновані ними школи мали велике значення у поширенні освіти серед народу, у підготовці наступного покоління просвітителів. Навіть на основі тих нечисленних даних, що збереглися до сьогодні, можна стверджувати, що більшість відомих українських та білоруських діячів кінця XVI – першої третини XVII ст. були безпосередньо пов'язані з Острогом.

Від самого початку академії призначалась відповідальна політична роль: протидіяти полонізаторському впливові на українську та білоруську молодь католицько-єзуїтських навчальних закладів. Тому в навчальному процесі багато уваги приділялося вихованню в учнів почуття патріотизму, любові до культури, мови, традицій свого народу. Недарма посланець Папи Римського в Речі Посполитій А. Поссевіно стурбовано писав, що «князі Острозькі і Слуцькі мають друкарні і школи, якими схизма підтримується» і багато зусиль спрямовував на те, щоб надати острозькому культурно-ідеологічному центрові прокатолицького спрямування.

Одночасно з академією виникли в Острозі літературно-перекладацький гурток і видавництво. Поряд із загальнокультурними функціями великим було їхнє значення у формуванні національної самосвідомості. Саме в Острозі вийшли друком та розповсюджувалися в рукописах найбільш відомі українські полемічні твори. Одним з найкращих слов'янських друків стала острозька «Біблія», видана Іваном Федоровим 12 серпня 1581 р.

Світопростір українських братських шкіл XVI–XVII ст.

Виникнення і роль православних братств у процесі розвитку української духовності в пізньосередньовічну та барокову епохи важко переоцінити. Першорядної уваги в діяльності православних братств заслуговують «школи та друкарні» як новітні засоби боротьби за людину, засоби поширення думок найкращих полемістів й мислителів – захисників православ'я. Поширення між українським населенням освіти для братських шкіл означало також «оборону» канонічного православ'я від інокультурної експансії польсько-католицьких впливів, що було нововведенням. *Взявши на озброєння науку і освіту, братства розширили межі світосприйняття як православних «наставників», так і учнів шкіл. Це сприяло загальному виходу народу на інший, більш високий духовний та культурний рівень.*

Особливе місце в історії розвитку освіти в Україні посідає **Львівське Успенське братство**. Перші відомості про нього датуються 1463 р. У 1586 р. при ньому було засновано і першу братську школу. За її зразком створювалися аналогічні навчальні заклади в різних містах України. У першій половині XVII ст. братські школи відкривалися і в деяких селах.

Варто зазначити, що історичні свідчення про перші навчальні заклади, організовані братствами, обмежені. Зокрема, *організація навчального процесу Львівської братської школи зафіксована у Статуті, який мав назву «Порядок шкільний», був одним із найстаріших шкільних статутів Європи і став зразком для інших братських шкіл.*

Відомо, що шкільна кімната розміщувалась у братському будинку. Заняття влітку розпочиналися о 9-й ранку, а взимку вчитель сам визначав час початку навчання. Учень займав місце в класі, яке визначалося результатами його успіхів. *Учнів, зазвичай, ділили на три групи: одні вчилися розпізнавати літери, інші – читати і вчити напам'ять певний навчальний матеріал, треті – міркувати, пояснювати прочитане. Читати і писали вчилися слов'янською мовою.*

Навчальний день починався з молитви, а потім школярі відповідали домашнє завдання і перевірялися виконані вдома письмові роботи. Потім вчитель пояснював новий матеріал і видавав завдання. Іноді урок проходив у формі бесіди чи диспуту. Обов'язковим був відпочинок. Діти обідали і знову поверталися до школи, виконували і перевіряли домашні завдання один у одного. Таким чином, у школах запроваджувались елементи класно-урочної системи навчання, а також різні методи: пояснення, бесіда, самостійна робота, диспут, взаємне навчання. Для закріплення навчального матеріалу

широко практикувалось повторення. За порядком у школі, поведінкою учнів і виконанням домашніх завдань стежили виділені на кожний тиждень чергові учні та спеціально призначені вихователі.

Статут передбачав режим навчальної діяльності учнів і регламентував роботу вчителів. Вчитель виконував обов'язки дяка та писаря, обирали його на загальних зборах братства. Крім високих професійних якостей, він мав бути «благочестивим, смиренномудрим, лагідним, витриманим, не п'яницею, не блудником, не краснобаєм, не посібником єресей, а сприяти благочестю і в усьому являти собою взірець благих справ». Платню дидаascal отримував із прибутків церкви, а також із коштів, що платили батьки за навчання дітей. За добру роботу вчитель міг отримати «святкові» – 5,5 гроша.

Особливої уваги заслуговують стосунки братської школи і батьків, які були зафіксовані у Статуті. Батько підписував угоду з ректором, де зазначалося, чого школа має навчити учня. Крім того, в угоді визначались і обов'язки батьків чи опікунів – сприяти навчанню та вихованню своєї дитини. Угода підписувалась у присутності двох свідків, найчастіше це були сусіди. Обов'язком батьків була перевірка домашнього завдання.

Головною ідеєю Статуту була ідея станової рівності. До школи приймалися діти усіх станів. Дітям з убогих сімей надавалась матеріальна допомога, а сироти були під повною опікою братства, яке вимагало від учителів своєї школи однакового ставлення до всіх учнів. «Дидаascal має вчити й любити всіх дітей зарівно, зазначено у Статуті Львівської братської школи, – як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, що по вулицях ходять, поживи просять». Становище учня в школі залежало не від матеріального стану батьків, а від його особистого успіху в навчанні та поведінці.

Зміст освіти мав гуманітарний характер. Зокрема, вивчали граматику грецької, слов'янської, латинської, польської мов. Діалектику і риторику викладав один учитель. Підручники з цих предметів були написані латинською мовою, але у Статуті Львівської братської школи були вказівки щодо вивчення цих дисциплін та філософських наук за посібниками, написаними слов'янською мовою.

Серед предметів, які вивчали в школі – курс інтегрованої математики. Наприклад: арифметику вивчали разом з геометрією й астрономією. Були поширені і предмети естетичного циклу: малювання, співи.

До змісту освіти у школах першого типу, крім читання та письма, входила лічба, малювання, вивчення катехізису, особливе місце займали

співи, оскільки церковний хор складався з учнів. У деяких братських школах, наприклад у Київській, практикувався багатоголосий спів у 4, 6, 8 голосів.

У 1592 р. при підтримці гетьмана запорозьких козаків *П. Сагайдачного* Львівське братство одержало від короля Сигізмунда III право викладати в школі сім вільних наук (граматику, діалектику, риторичку, арифметику, геометрію, астрономію, музику).

Першим ректором Львівської братської школи був грек *Арсеній*, архієпископ Елассонський, який склав граматику «Адельфостер» і викладав грецьку мову. Львівська братська школа мала сильний викладацький колектив. Це *Стефан Зизаній* – викладач грецької мови, *Лаврентій Зизаній* – викладач слов'янської, *Кирило Транквіліон Ставровецький* – автор релігійно-моральних міркувань, *Іов Борецький* – викладач грецької та латинської мов, *Памва Беринда* – лінгвіст, укладач першого друкованого азбуковника – словника енциклопедичного типу.

Львівська братська школа не тільки постачала братським школам навчальні посібники, а й готувала для них учителів.

Значну роль у розвитку освіти і культури у першій половині XVII ст. відіграла Київська братська школа підвищеного типу, яка пройшла шлях від школи до академії. Заснована вона була Київським Богоявленським братством у 1615 р. на землях, які передала відома українська меценатка *Галишка Гулевичівна*, її статут затверджений у 1620 р. за зразком Львівської. Першим ректором Київської братської школи став *Іов Борецький*. З цим навчальним закладом пов'язані імена таких видатних діячів культури, як *Мелетій Смотрицький*, *Касіян Сакович*, *Захарія Копистенський* та ін.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. в Україні діяло близько тридцяти братських шкіл (Перемишль, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Городок). Основою створення братських шкіл були добровільні пожертвування членів братств. Саме цей фактор і визначав їхній становий характер.

Братські школи внесли в тогочасне духовне життя повноцінний діалог як форму пошуку адекватних часові відповідей на нагальні потреби сучасності й майбутнього. Діалог цей розгортався не лише у формах полеміки з уніатами, а й у межах одного світоглядного спрямування. Спрямований він був на пошук ідеї збереження духовної ідентичності українського народу.

У друкарнях паралельно з духовними книгами братські школи друкували підручники, наукові трактати, ведучи цим самим ідейний наступ

по всіх ділянках й в усіх вимірах культурного життя ранньобарокової української людини. На думку дослідників, саме «цією діяльністю було започатковано формування нового типу людської особистості, у якому органічно єднались духовний пошук консервативних орієнтирів, панорамна культурна картина самого буття людини і, зрештою, творче світоосягнення, яке вилилось у повноводну ріку барокового різнобарв'я. Врешті-решт це, певне, й стало порятунком духовно-національного дискурсу в Україні від розчинення в більш потужних експансіоністських культурах».

Українська церква, церковні братства, діяльність братських шкіл стали епохальним явищем в історії українського шкільництва, що забезпечило його дальший бурхливий розвиток. Вони виплекали й перед усім світом показали нову генерацію освічених людей України, творчих інтелектуалів, палких патріотів, мужніх захисників свого народу від нашествия польських колонізаторів, носіїв і пропагандистів ідей української державності, будителів українського національного відродження, утвердження людської гідності українця, почуття поваги до представників інших народів.

Братські школи відіграли велику роль і в народженні нових могутніх духовних і наукових центрів, зокрема Києво-Могилянської академії.

Києво-Могилянська академія як духовний, навчальний та науково-культурний центр східного та південного слов'янства

У 1631 р. визначний культурний діяч, на той час архімандрит Києво-Печерської лаври, *Петро Могила* (1596–1647 рр.) заснував при Лаврі нову школу за латинськими взірцями, яка вже у 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою. Так утворився *Києво-Могилянський колегіум*, що в майбутньому став одним із провідних центрів освіти та науки не тільки в Україні, а й в усьому слов'янському світі. *Заслуга П. Могили полягає в тому, що він перетворив Колегію на такий навчальний заклад, який згодом став взірцем для всіх духовних шкіл.* О. Оглоблін зазначав: «Доба Могили – то була доба великих досягнень... Створення Києво-Могилянської колегії, цієї слави і гордості Київських Атен, що незабаром стане «альма-матер» для всього православного Сходу, і її величезна наукова історично-археологічна праця зробила Київ панівним центром усієї Східної Європи».

Під невтомним патронатом митрополита Київського і Галицького (з 1632 р.) Петра Могили колегія інтенсивно розвивалася й за порівняно незначний, десятирічний період піднялася до рівня, що перевершував

найкращі показники уніатських та католицьких шкіл. Вона давала православному народові й Церкві «багато благочестивих і вчених мужів».

Для забезпечення закладу викладацькими кадрами найвищого рівня митрополит посилає в закордонні університети кілька юнаків, а зі Львова запрошує колишніх однокласників по Замойській академії *Сильвестра Косова* та *Ісайю Трофимовича-Козловського*, який і став першим її ректором. Він також є першим українським доктором богослов'я, одним із авторів «*Катехізису*» (1645 р.). *Йосиф Кононович-Горбацький* також приїхав до Києва зі Львова, читав риторику, а пізніше – у 1639–1642 рр. – перший філософський курс. Пізніше цей курс читали його учні *Інокентій Гізель* та *Іоасаф Кроковський*. *Інокентій Гізель* є автором книги «Синопис» (1674 р.), що була підручником історії багатьом поколінням українців, росіян та білорусів. Найпоширенішою книгою для домашнього читання стає «Києво-Печерський патерик» (1674 р.), у підготовці нового видання якого також брав участь І. Гізель. М. Попович зазначає, що саме навколо професорів колегії склалося інтелектуальне ядро староукраїнської культури. Переважно це було освічене духівництво. Вони писали вірші, ставили трагедії, драми та інтермедії, вчили співу і філософії, видавали різноманітну літературу в лаврській друкарні, тобто *вчили мудрості*.

Як вчений, П. Могила був автором ряду книг: «Євангеліє учительне» (1616 р.), «Анфологійон» (1636 р.), «Требник», численних полемічних проповідей. У 1629 р. для української церкви він склав «Літургійон або Службеник». У роботі над ним П. Могила користувався грецькими оригіналами та древніми руськими виданнями.

П. Могила був співавтором катехізису «**Православне ісповідання віри**». У ньому подано основи віри православної церкви. Цей твір мав епохальне значення. Як основна богословська книга для всіх православних церков він був у 1643 р. затверджений патріархами східних християнських Церков. «Православне ісповідання віри» залишилося в Україні єдиним підручником у навчанні віри аж до XIX ст.

Влада Речі Посполитої вороже поставилася до колегії в Києві. Король Владислав IV у 1633 р. наказав ліквідувати там «латинські школи», сейм у 1635 р. заборонив викладати філософію. Однак, усупереч урядовим заборонам, у колегіумі і далі викладали повний філософський курс, а також елементи теології. Остання як «цариця наук» у добу середньовіччя вважалася неодмінним атрибутом вищого навчального закладу.

Києво-Могилянська колегія прилучила українську інтелектуальну еліту, а через неї і весь народ, до надбань світової цивілізації та культури, створеної людством упродовж його історії. П. Могила закупив за свій рахунок близько сотні коштовних фоліантів з творами отців Церкви, а також кращі на той час історичні трактати, латинські словники, твори Сенеки, Ювенала, Горація, Овідія, Цицерона та інших письменників з коментарями, підручники з тригонометрії, логіки, метафізики для академічної бібліотеки і послав вихованців свого закладу для вдосконалення знань за кордон. За спостереженнями *Дмитра Чижевського*, найбільше посланців їхало до Італії та Німеччини, але були й такі, що вчилися в Іспанії та Португалії, Англії та Франції, Голландії та Данії, Чехії та Польщі.

Завдяки синтезу духовних надбань Заходу і Сходу Європи, який здійснювався на основі вітчизняних традицій і якому П. Могила надав нового значного прискорення, Україна повернулася обличчям до Заходу без прийняття католицьких догматів і без втрати національної ідентичності.

Діяльність П. Могили як митрополита Київського і Галицького тривала 14 років. Вона охопила всі сторони церковного та культурного життя. Тому Київ називали тоді Могилянськими Атенами, а той період історії України по праву можна назвати Могилянською добою. Діяльність та твори П. Могили сприяли духовному єднанню українського народу, утворенню в Україні єдиного комунікативного простору культури, а отже, й націотворенню. В'ячеслав Липинський говорив про наявність у той час духовних вождів «типу Могили» і політичних «вождів типу Хмельницького», з яких перші передують, а великою мірою і зумовлюють появу других.

Перед смертю Петро Могила записав у своєму заповіті: «Ще заки став я архімандритом Печорського» монастиря, бачучи, що занепад віри й побожності серед народу походить від повної нестачі в нас освіти та школи, дав я обіт моєму Богові все своє обертати почасти на відбудову зруйнованих Божих руїн, від яких полишилися нужденні руїни, почасти на заснування шкіл і закріплення прав і вольностей українського народу».

У 1701 р. Києво-Могилянська колегія стала офіційно називатися Академією завдяки старанням гетьмана Івана Мазепи, ректора Йосифа Кроковського та Київського митрополита Варлаама Ясинського. У світлі реформ Петра I її становище виявилось двозначним: академія залишалась університетом західноєвропейського типу з гуманітарною орієнтацією освіти. Імперська ж влада намагалася перетворити її на пересічний російський духовний заклад. Незважаючи на наполегливий опір українських

православних ієрархів, які вказували на всестановість і світський характер академії, кількість дітей священнослужителів там повільно, але зростала (із ¼ наприкінці 40-х рр. XVIII ст. до близько половини загальної кількості школярів наприкінці 80-х рр. цього століття). Перетворення її на духовний навчальний заклад відбулося уже на початку XIX ст.

Чисельний склад академії коливався в межах 1 000 чоловік, у часи лихоліття падав до 100. Матеріальне становище студентів було дуже тяжким, заробляли на прожиття міркуванням, тобто співали канти під вікнами у часи вакацій по всій Україні.

Навчання в академії продовжувалося 12 років, але поступали на навчання протягом всього року, коли хто хотів, у деяких класах залюбки сиділи по декілька років (наприклад, у класі риторики). Закінчували навчання так само довільно, як і вступали до академії. Більшість залишала її після риторики – це давало пристойну загальну освіченість і навіть уміння розмовляти латиною. Богослов'я не любили навіть ті, хто збирався стати священником. Це зумовило появу указу митрополита у 1761 р., згідно з яким ті студенти, які готуються стати священниками, мають закінчувати навчання класом богослов'я, в противному випадку їм не будуть надавати багаті парафії. Священникам наказувалось «дочок своїх за невчених не видавать під загрозою втрати місць». Якщо спудей закінчив клас богослов'я, він мав право на тестя з парафією в 80–100 дворів, якщо покинув після філософії – 60–80 дворів, риторики і нижче – менше 60 дворів.

Києво-Могилянська академія стала не тільки престижним центром освіти і науки, а й, як відзначають дослідники «велетенською лабораторією нової культури, у якій сформулюється не лише оновлене літературне мислення, а й нова індивідуальність, «людина Бароко», чий критичний допитливий розум подолає обмеження геоцентричної культури і забезпечить народження світської ментальності, без якої неможлива новітня культура вже нашого часу». Важливою рисою цієї культури була виразна багатомовність місцевих елітарних кіл, соціальну та культурну потребу в якій визначала велика мобільність кордонів того політичного, соціального та культурного простору, на маргінесі якого століттями опинялися етнічно українські регіони. Академік Ярослав Ісаєвич стосовно цього зауважував, що «користування латинською і польською мовами на елітарних рівнях культури продовжувалось у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. в автономній Лівобережній Україні-Гетьманщині, яка посіла у той час провідне місце в розвитку української культури».

І хоча культурні процеси другої половини XVIII – початку XIX ст. істотно змінили мовні пріоритети місцевої освіченої публіки, – її багатомовність, сформована не найменшою мірою завдяки навчанню в Києво-Могилянській академії, збереглася повністю.

Підвищення загального культурно-освітнього рівня українського народу створювало передумови для успішного змагання оновленої української культури за право на самостійний розвиток. Як показали дальші події, загальний баланс змін був позитивним. Значно збільшилася кількість письменних людей. Сірієць *Павло Алєпський*, який проїздив у 1654 і 1657 роках через Україну, навіть стверджував, що «у країні козаків усі діти вмюють читати, навіть сироти». А італійський історик і юрист *Бісаччіоні Майоліні* у своїй «Історії громадянських воєн...», надрукованій у 1653 р. в Болоньї, з великою симпатією та прихильністю відгукувався про український народ, підкреслюючи в українців одну примітну рису – «потяг до освіти надзвичайно розвинений серед цих простих людей». Коли це й перебільшення, то немає підстав сумніватися в тому, що Україна зуміла не лише зберегти, але й модернізувати свою культурну спадщину.

Становлення університетської освіти в Україні у XVIII–XIX ст.

Реформа освіти стала одним із важливих напрямків діяльності уряду гетьмана *Кирила Розумовського* наприкінці 50-х – на початку 60-х років XVIII ст. Перебудову шкільництва певною мірою полегшувала та обставина, що останній український гетьман одночасно був президентом Петербурзької академії наук, а отже, міг використовувати її потенціал для підготовки нових проєктів розвитку освіти в Україні. З ініціативи гетьмана Розумовського у 1760 р. постав проєкт першого в Україні університету, який мав відкритися в тогочасній столиці України – *Батурині*. Майбутній навчальний заклад орієнтували на тогочасні німецькі університети з їхньою корпоративною автономією. З німецьких земель передбачали запросити в Україну й перших університетських професорів, службовців і ремісників. При батуринському університеті планували збудувати приміщення для викладачів, церкву, бібліотеку, друкарню, книжкову ятку, анатомічний театр, ботанічний сад, лікарню. Особливу роль відводили університетській семінарії – підготовчому навчальному закладу для майбутніх службовців і студентів університету.

До навчального плану Батуринського університету мали увійти лише світські науки і науки гуманітарного, і природничого циклів, зокрема філософія, латинська мова, історичні науки, географія, старожитності,

юриспруденція, а також теоретична та експериментальна фізика, математика, геодезія, астрономія, хімія та ботаніка. Головною метою діяльності Батуринського університету мала бути підготовка нового, світського покоління української інтелектуальної еліти – учителів, докторів, магістрів і професорів. Термін навчання становив би три роки. Водночас університет планували зробити відкритим для вихідців з різних станів суспільства.

Здійснити цей проєкт не пощастило. Гетьманський уряд виявився надто слабким. Така сама доля спіткала й спроби реформування початкової освіти, у системі якої козацькі діти мали навчатися грамоти, ремесла та «воїнської екзерциції». Сама гетьманщина незабаром потрапила в жорна російських реформ освіченого абсолютизму Катерини II й припинила своє існування 1764 р. Проте українське суспільство на той час виявило достатню зрілість, щоб сприйняти ідею нової, світської освіти й почати боротьбу за втілення цього задуму. Цей факт підтверджують побажання та програми розвитку освіти в колишній Гетьманщині, зокрема ідеї шляхти й козацтва щодо відкриття дворянських кадетських корпусів, училищ для шляхетних дівчат, станових навчальних закладів для міщан і духовенства, розширення навчальних курсів у колегіумах завдяки світським дисциплінам. Тоді ж прозвучала ідея відкриття університету на українських землях.

Підтримував наміри місцевого дворянства щодо створення університетів російський намісник Малоросії П. Румянцев. Заснувати їх передбачалося у Києві, Чернігові (1764 р.), у Глухові (1781 р.). А у 1786 р. було навіть видано указ про заснування університету в Чернігові. Але цим планам не судилося здійснитися. Подібна доля спіткала проєкти заснування університету в Катеринославі (1784 р.).

Реальну підтримку російським урядом освітніх реформ ми бачимо на Слобожанщині, де плани остаточної інкорпорації регіону в імперську систему почалися раніше і де місцева верхівка не мала власних політичних амбіцій. Головною причиною відкриття **університету в Харкові** є унікальне геополітичне положення Слобожанщини в Російській імперії, що було зумовлено перетворенням краю на форпост у просуванні російської держави на південь, у напрямку до Чорного моря. Харків, який від другої половини XVIII ст. здобув статус головного адміністративного осередку краю, посів чи не найважливіше місце в регіоні великою мірою завдяки шляхам сполучення, що через нього з'єднували центральні регіони Росії з Новоросією та Кавказом. За харківським університетським проєктом стояли цілком

конкретні інтереси й мотиви російського уряду, слобідських станів, польського дворянства тощо. Нова, централізована система російської освіти та науки, що передбачала мовну та культурну уніфікацію країн імперії, об'єктивно була спрямована проти місцевої освітньої та культурної традиції. Харківський університет як центр величезної навчальної округи мав узгодити культурні кордони Російської імперії на півдні з адміністративно-політичними.

Крім об'єктивних чинників, на вибір місця відкриття університету не меншою мірою впливали і суб'єктивні фактори: жодне з українських міст не мало свого Каразіна. *Василь Назарович Каразін* – відомий громадський діяч, просвітитель, публіцист і реформатор, народився 30 січня 1773 р. у батьківському маєтку Кручику Богодухівського повіту на Харківщині. Вже в десятирічному віці розпочалася у нього звична для дворянина військова кар'єра, яка його не приваблювала. Молодого дворянина тягло до книжок, науки та освіти, і все це він знайшов у столичному Гірничому корпусі. Широта інтересів, природна допитливість спонукали до вивчення математики, фізики, метеорології, медицини, історії, сільського господарства, педагогіки, законодавства, державного управління тощо.

У вільний від громадської діяльності час, живучи у власному маєтку, Василь Каразін вивчав новинки наукової літератури й намагався застосовувати їх у власних дослідженнях. Відомі, зокрема, його експерименти з електрикою, виробництвом консервів, селітроварінням, вирощуванням різних сортів сільськогосподарських культур, хімічні та фізичні досліди. Важливе практичне значення мали організовані заходами Каразіна постійні метеорологічні спостереження, сільське самоврядування.

На час приходу до влади Олександра I він служив у Петербурзі канцеляристом, був колегою М. Сперанського. В анонімному листі до імператора В. Каразін виклав власне розуміння ситуації в країні, сподівання на реформаторську місію нового монарха в її житті, висловив побажання законодавчого обмеження самодержавства та кріпацтва. Олександр I, захоплений анонімним автором, розшукав і наблизив його до себе. Василь Каразін належав до вузького кола авторів освітньої реформи. Захоплений ідеєю відкриття університету на українських землях саме у Харкові, цей освітній діяч домогся успіху ціною своєї кар'єри. На свято з нагоди відкриття університету його навіть не запросили. *Офіційно Харківський університет розпочав свою діяльність 17 січня 1805 р.*

На роботу в університет було запрошено багатьох відомих людей. Навіть ті, хто приїхав, забезпечили університету високий рівень викладання. З Ієни, що була тоді одним із центрів європейської гуманітарної культури, за рекомендацією Й.-В. Гете і Міллера приїхав *Йоган Баттист Шад* (1758–1834 рр.), філософ хоча й не дуже оригінальний, але принаймні приналежний до німецької інтелектуальної еліти. На викладання математики з Петербурга запрошено *Т. Осиповського* (1765–1832 рр.), який належав до школи, залишеної в Росії *Леонардом Ейлером*. Його переклад «Небесної механіки» Лапласа і курси диференційного, інтегрального та варіаційного числень були унікальними в Російській імперії.

В університеті були викладачами: відомий письменник *Петро Гулак-Артемівський* (1790–1865 рр.), історики *Микола Іванович Костомаров* (1817–1885 рр.) та з 1882 р. – *Дмитро Іванович Багалій* (1857–1932 рр.).

З Харківським університетом зв'язане й ім'я відомого філолога-славіста, професора *Ізмаїла Івановича Срезневського* (1812–1880 рр.). Крім педагогічної, І. Срезневський займався науковою роботою. У 1833–1838 рр. він видавав у Харкові «Запорожскую старину» – фольклорну й історико-літературну збірку, яка була дуже популярною на той час. Усього вийшло 6 книг. Тут вміщено історичні пісні й думи XVI–XVIII ст., уривки козацьких літописів, переказів, уривки з «*Історії Русів*». Крім того, І. Срезневський включив до збірки і свої статті й стилізації під фольклор. Він же першим виступив в 1834 р. у пресі за якнайширше використання української мови, висловивши тверде переконання в тому, що її чекає літературна слава.

Український фольклор, зібраний І. Срезневським, зацікавив *Миколу Васильовича Гоголя* (1809–1852 рр.), який мріяв тоді написати історію України. Високо цінував публікації молодого вченого Михайло Олександрович Максимович (1804–1873 рр.), який постійно з ним листувався. Своє захоплення збірником «*Запорожская старина*» висловив в листі до П. Корольова 22 травня 1842 р. Т. Шевченко: «Лежу п'яту добу і читаю «Старину», добра книга, дякую вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробити, якщо здоровий буду, там багато такого, від чого навіть облизуєшся, дякую вам».

Російський Харківський університет став не просто науково-освітнім центром Слобідської та Лівобережної України, а й провідником, колицкою нової української романтичної культури, одним із перших осередків українського національного-культурного відродження XIX – початку XX ст. При університеті була заснована друкарня та книгарня, започатковано

видання газет, журналів, альманахів. У Харкові з 1816 р. до 1819 р. випускався перший в Україні літературно-художній, науковий і громадсько-політичний журнал «*Украинский вестник*», який проголосив своїм девізом: «Сприяти всебічному піднесенню науки й літератури». Часопис першим започаткував друкування українською мовою. Він радив широко її використовувати на сторінках друкованих видань, публікувати нею друковані праці вчених, які, «можливо, змагатимуться з найосвіченішими народами Європи». У січні 1816 р. почав виходити перший в Україні журнал сатири і гумору «*Харьковский Демокрит*».

Заснування першого у Східній Україні університету, видання перших українських журналів, діяльність найвизначніших культурних сил того часу сприяли тому, що на початку XIX ст. Харків став найбільшим культурним центром в Україні.

Справа заснування *університету в Києві* затягнулася на декілька десятиліть. Цьому протидіяли польські сили, які не бажали втрачати свої традиційні впливи на Правобережній Україні. Лише після придушення польського повстання 1830 р. відбулося відкриття в південно-західному краї російського університету. Це набуло великого політичного звучання. *Київський університет було відкрито 15 липня 1834 р. замість польського лицю, переведеного з Кременця, під офіційною назвою «Університет св. Володимира».* За сподіваннями уряду, він мав остаточно «придушити дух окремої польської національності і злити її з загальним російським духом» і, таким чином, виконував функції форпосту для поширення російської освітньої системи в західних губерніях. Про українців уже ніхто не згадував. Проте незважаючи на це, університет долучився до справи українського національного-культурного відродження.

Спочатку університет мав у своєму складі лише один факультет – філософський з відділеннями історико-філологічним та природничо-науковим, які в 1835 р. виділилися у самостійний факультет. У цьому ж році утворено ще юридичний факультет, а у 1841 р. – медичний. Студентський контингент в університеті протягом 1834–1841 рр. збільшився з 62 чоловік до 651 чоловік. До 1861 р. з нього вийшло 1 500 вихованців. У 1860 р. при університеті засновано дворічні педагогічні курси для підготовки вчителів.

До 1842 р. університет, не маючи власного приміщення, містився на Печерську в кількох приватних будинках. У 1842 р. він був переведений у нове приміщення, побудоване в стилі російського класицизму за проєктом і

під керівництвом архітектора, академіка *Вікентія Івановича Беретті* (1781–1842 рр.).

Першим ректором Київського університету став професор *М. Максимович* – вчений-енциклопедист, природознавець, історик, фольклорист і літературознавець, друг М. Гоголя і Т. Шевченка. До Києва М. Максимович працював професором кафедри ботаніки в Московському університеті. Відома його двотомна книга «Основи ботаніки». Крім того, М. Максимович був пристрасним шанувальником історії та культури українського народу. Він стояв біля витоків української фольклористики, яку, фактично, започаткував своїми фольклористичними працями («*Малоросійські пісні*», 1827 р.; «*Українські народні пісні*», 1834 р.; «*Збірник українських пісень*», 1849 р.).

М. Максимович був ректором всього рік (1834–1835 рр.), потім – деканом філософського факультету. У 1845 р. він пішов у відставку і жив у себе на хуторі Михайлова Гора біля с. Прохорівка під Каневом.

На Півдні України центром освіти став *Рішельєвський ліцей*, заснований 1 травня 1817 р. в Одесі і названий на честь герцога *А. Е. Рішельє дю Плессі* – градоначальника Одеси і генерал-губернатора Новоросійського краю (1803–1814 рр.). До 1820 р. викладання в ліцеї велось французькою мовою.

Стан пореформенної країни гостро потребував створення на Півдні України вищого навчального закладу. Крім фінансових проблем, існували й інші. Одна з них була висловлена міністром освіти: «...Далекоглядність уряду вимагає ні в якому разі не створювати нових університетів у великих містах, де будь-який нагляд за студентами незрівняно важчий і де вони перебувають під впливом дуже ненадійної частини населення». Лише в 1864 р. було прийняте рішення про заснування в Одесі *Новоросійського університету*, який було відкрито 1 травня 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею.

У 1875 р. засновано *університет у Чернівцях*.

У XIX ст. поборники ідеї української самостійності ніяк не могли знайти легального ґрунту для своєї роботи в Росії. Урядова політика зводилась до того, щоб не допускати ніякого українства – ні радикального, ні поміркованого, ні клерикального, проводячи традиційний курс асиміляції українського населення в напрямку його русифікації. Влада ретельно стежила за тим, щоб не розвивалися будь-які елементи української культури. Це особливо стало помітним після придушення польського повстання 1830 р. Якраз у цей час зникли залишки українських національних

елементів у місцевому самоврядуванні. Було навіть розформовано київську міську міліцію у кількості 2 000 чол., які за традицією носили козацьку форму.

У цій тяжкій ситуації в Україні залишилася одна сила, що рятувала український народ від денаціоналізації. Цією силою була національна свідомість, носієм якої була українська інтелігенція. У розвитку української самосвідомості поворотними були 30-ті роки, коли в українську культуру прийшло нове покоління – покоління колишніх випускників університету. Цю ідею успадкували українські діячі XIX ст. Це позитивно вплинуло на українську культуру, сприяло її розвитку у XX ст.

7.1.4 Розвиток книгодрукування в Україні

Документи свідчать, що найстаріша друкарня в Україні існувала у Львові з 1460 р., коли «львівський громадянин **Степан Дропан** для матеріальної підтримки ... подарував монастиреві свою власну друкарню, яку польський король Казимир IV підтвердив привілеєм у 1469 р.». Знаходилася ця друкарня у монастирі Святого Онуфрія, про що свідчать також книги Іоана Златоуста, передруковані у 1614 р. українським письмом. Документи XV ст. містять дані щодо особи С. Дропана, якого можна вважати зачинателем українського друкарства.

Дещо пізніше з'явилася друкарня і в Києві. Про це свідчить топографічний опис Київського намісництва 1787 р., де в розділі «О типографии, или печатном доме Киево-Печерской Лаври» сказано: «Друкарський будинок Києво-Печерської Лаври ... будував архімандрит печерський Проталій велінням князя Костянтина Івана Острозького ... який тоді подарував Києво-Печерській Лаврі літери і всі знаряддя до друкарської справи, що раніш належали Острозькій друкарні, в літо від народження Христова 1531».

Цей документ не тільки розповідає про заснування першої друкарні в Києві, а й свідчить про те, що і в Острозі ще 1531 р. також була друкарня. У XVI ст. в Україні було вже кілька осередків книгодрукування – чи не найбільших вогнищ культури нашого народу. Зазначимо, що наприкінці XV – на початку XVI ст. перші книги церковнослов'янською мовою надрукували Швайпольт Фіоль у Кракові і Франциск Скорина у Празі.

Міцну основу для розвитку друкарства в Україні, а разом із ним до освіти і літератури, заклав **Іван Федоров** (Федорович), який втік із Москви

від переслідування реакційного духовенства у 60-х роках XVI ст. Приїхавши до Львова у 1572 р., він продовжив справу, розпочату Степаном Дропаном століттям раніше – йшов «стопами боговибранного мужа» і «друкування занедбане відновив». У 1573 р. Федоров за допомогою меценатів створив у Львові друкарню, де роком пізніше надрукував знаменитий «Апостол» (збірник описів життя святих). Через деякий час Федоров розорився, заклав друкарню і на запрошення князя К. Острозького, – одного з тих, хто зберіг відданість православ'ю, – переїхав у його маєток в м. Острозі. У 1578 р. Острозька друкарня видала «Азбуку», 1580 – «Книгу Нового Завіту», а **12 серпня 1581 р. «Острозьку Біблію» – перше у слов'янському світі повне видання Біблії церковнослов'янською мовою.** З метою пошуків достовірного тексту К. Острозький спорядив послів до Чехії, Польщі, Московії, Болгарії, Греції, Палестини, вів листування з Вселенським патріархом, створив при Острозькій академії спеціальну комісію з перекладу Святого письма, залучив 72 перекладачів, грецьких вчених. «Острозька Біблія» (1 256 сторінок) стала взірцем для всього православного слов'янства. Її примірники купили королівські бібліотеки Швеції і Франції, що свідчило про високий рівень видання. І. Федоров був діячем епохи Відродження на її завершальному етапі. Художні елементи його книг зрозумілі і життєрадісні. Повага й уважне ставлення Федорова до національних традицій українського народу, любов до його культури і мистецтва сприяли надзвичайно великій популярності мистецької спадщини видатного друкаря в Україні.

Друкарська справа отримала розвиток у всій Україні. Уже в першій половині XVII ст. тут нараховувалося близько 20 друкарень, найбільшою з яких була друкарня в Києво-Печерській Лаврі. Навколо цієї друкарні об'єдналося чимало видатних діячів української культури як світських, так і духовних: *Єлисей Плетенецький, Йов Борецький, Памво Беринда, Лазар Баранович, Інокентій Гізель.* Тут працювали відомі художники і гравери: *Тимофій Вербицький, Інокентій Щирський, Леонтій Тарасевич.* Допоміжні технічні роботи виконували студенти братської школи і колегіуму. На чолі неї стояв управитель і два помічники. Друкарня мала паперову фабрику, словолитну, рисувальну, гравірувальну і палітурну майстерні, бібліотеку. Саме тут було видано з ініціативи І. Гізеля перший систематичний виклад історії України (за 100 років його було перевидано 25 разів). Великою популярністю далеко за межами України користувався «Катехізіс» Петра Могили, який 25 років стояв на чолі видавничої справи в Україні.

З Києво-Печерської друкарні виходила не лише богословська, а й інша література: історична, художня, полемічно-публіцистична. Видання відзначалися красивим шрифтом, високою якістю набору, гарною композицією заголовних листів, фігурними літерами, прикрашалися мініатюрами, заставками, художньо виконаними малюнками.

Друкарні створювалися на кошти меценатів, Війська Запорозького, активно займалися організацією друкарень братства. До середини XVII ст. в Україні нараховувалося вже близько 40 різних друкарень. Розвивали і вдосконалювали мистецтво друкування Памва Беринда, Семен Будзина, Михайло Сльозка, Іван Филипович та інші.

В Україні було поширеним таке цікаве явище, як *мандрівні друкарні*. Навантажені друкарським устаткуванням підводи переїжджали з одного міста до іншого, від монастиря до монастиря, і там, де вони зупинялися, кипіла напружена робота. У XVII ст. одна із таких належала *Павлові Домживу* і його соратникові і другові *Сильвестру*. Інша – відомому українському вченому, письменникові *Кирилу Транквіліону Ставровецькому*. Про П. Домжива відомо небагато. З 1618 р. до 1629 р. ним було видано дев'ять книг, серед них в Угорцях на Самбірщині – *«Собрание вкратце словес от божественного писания»* (1618 р.), невелику книгу, яка слугувала підручником для «малолетних отрочан». У 1625 р. друкарі ненадовго завітали до Загорівського монастиря, а звідти – у Четвертню на Волині. Найбільша книга – *«Часослов»* (505 арк.) – була видана у с. Чорна на Ровенщині, де П. Домжив у 1629 р. став ігуменом новозаснованого монастиря. У 1634 р., після смерті Домжива, Сильвестр передав друкарню до Луцького монастиря.

К. Ставровецький друкував власні твори. У 1618 р. у Почаївському монастирі було видано *«Зерцало богословия»*, а у місті Рахманов на Волині у 1619 р. – *«Євангеліє учителное»*, де виклав істини православної віри, її догмати, а також показав тяжке становище селян-кріпаків. Духовний собор під головуванням Іова Борецького ухвалив заборонити її. Московський патріарх Філарет і цар Михайло Федорович видали грамоту, у якій книга була названа єретичною, а сам автор – «врагом божим та єретиком». Після виходу *«Євангелія»* *К. Ставровецький* ліквідував свою друкарню, але, незважаючи на це, книга видавалась три рази.

Найбільшу питому вагу у друкарській продукції мали книги релігійного характеру, але видавалися також наукові трактати, довідники, календарі, підручники. Деякі з підручників відігравали важливу роль в освіті.

Наприклад, граматику, автором якої був М. Смотрицький (1619 р.), М. Ломоносов назвав «вратами вченості». Вона перевидавалася більше 150 років практично у незмінному вигляді. У домашніх бібліотеках багатих львівських міщан нараховувалися десятки й сотні книг. Узагалі книги були дуже популярні серед народу, сприяли боротьбі проти уніатів, панства.

У частині України, яка перебувала під владою Москви, у XVIII ст. царський уряд, ліквідовуючи рештки української державності, фактично припинив діяльність друкарень. Указом Синоду від 7 вересня 1721 р. дозволено було друкувати лише богослужбні книги. Перевидання старих можливе було лише після звірення з великоросійськими книгами, «щоб ніякої різниці і окремого наріччя в них не було». Для друкування потрібно було мати спеціальний дозвіл духовної колегії. Цим указом друкарні були поставлені у цілковиту залежність від московської цензури. Наприклад, через штрафи, накладені на Чернігівську друкарню, вона збанкрутувала. Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. книгодрукування українською мовою занепало.

Запитання для самоконтролю за темою 7, п. 7.1

1. Чи сприяла польсько-литовська доба розвитку культури в Україні?
2. Коли і ким було започатковано книгодрукування в Україні?
3. Як і чому народні обрядові дійства трансформувалися у театралізовані розваги?
4. Під впливом яких чинників в українській освіті відбулися істотні зміни на межі XVI–XVII століть?
5. Яка система освіти використовувалася в Острозькій академії?
6. Які особливості характерні для українських братських шкіл?
7. Як мандрівники, зокрема Павло Алеппський, характеризували рівень освіти в Україні?

Термінологічний словник

«**Апостол**» – перша друкована книга в Україні. Видана у лютому 1574 р. Іваном Федоровим у Львові.

Братства – національно-релігійні та громадсько-культурні організації в Україні, які почали виникати наприкінці XVI ст., відстоювали права українського народу, ставали на захист його віри, насаджували освіту.

Дидакал – означає вчитель.

Ігумен – титул настоятеля (управителя) монастиря у православній церкві. Настоятелі великих монастирів називались архімандритами.

Ієромонах – священник-чернець.

Катехісис – короткий виклад (у формі запитань та відповідей) догматів християнського віровчення.

Обскурантизм – крайня реакційність, вороже ставлення до освіти і науки: мракобісся.

Панегірик – святкова, урочиста промова: недоречне звеличення, надмірне, нещире вихвалання кого-небудь, чого-небудь.

Поетика – розділ теорії літератури, у якому вивчаються форма, структура і творчі прийоми поетичних творів.

Право ставропігії – звільнення братств з-під влади місцевих єпископів, яке проводили в Україні в XVI–XVII ст. константинопольський та інші східні патріархи, що брали братства під свою опіку.

Префект – заступник ректора в колегії, академії.

Ресумпції – оплачувані студентами західноєвропейських університетів додаткові заняття в добу Середньовіччя з метою підготовки до екзаменів.

Устав – каліграфічне письмо великими літерами.

7.2 Староукраїнська барокова культура

7.2.1 Джерела й основні риси українського бароко

Проблеми стилю бароко досліджуються з другої половини XIX ст. Раніше цей стиль, що склав цілу епоху в історії мистецтв, трактувався як відступ від естетичних норм. Побутувала введена в обіг теоретиками класицизму думка, ніби доба бароко – це непорозуміння в мистецтві, півтора сторічне панування несмаку, начебто бароко підточило і врешті-решт зруйнувало культуру Відродження. Французькі енциклопедисти, німецькі та

інші філософи Європи класицистичної орієнтації аналізували мистецтво XVII – першої половини XVIII ст. як таке, що немовби зіпсоване різними надмірностями і про яке «можна говорити і писати лише з іронією». Відтоді слово «бароко» стало терміном з відчутним негативним змістом: «дивний», «хімерний». *Українське мистецтво бароко – оригінальний місцевий варіант, одне з найцікавіших відгалужень світового бароко. Цей стиль ще називають «козацьким», або «мазепинським» бароко. Він досліджується з початку XX ст., проте тривалий час його також називали «занепадницьким».*

Епоха українського бароко майже повністю співпадає з часом існування української Гетьманської держави (40-ві роки XVII – 70-ті роки XVIII ст.). Саме в цей час Україна знову заявила про себе як про суб'єкта світової історії, а Київ проголошується «Другим Єрусалимом».

Дух епохи Гетьманської держави вів до того, що притаманна бароко трагічність світосприйняття в контексті української культури витіснялась на задній план, а перше місце починала займати героїко-патріотична тема. Тенденції життєстверджуючого сприйняття дійсності та розкриття здатності протистояння ворожим силам визначають специфіку українського бароко, що пов'язана не тільки з духовним кліматом епохи Гетьманщини, а й з героїко-стойкістичними рисами українського менталітету.

Бароко в різних мистецтвах проявляється нерівномірно і це зумовлено низкою причин. Основна з них та, що в нових структурних утвореннях у мистецтві новий стиль утверджувався швидше, ніж у давніх, обтяжених вантажем традицій. Першими відреагували на бароко нові структурні утворення: полемічна література і тиражована графіка, що розвинулися в останні десятиліття XVI ст. *Стиль бароко виник в Україні як реакція на підготовку й проведення Брестської унії 1596 р., причому найраніше він виявився в мистецтві слова. Появу **полемічних творів («Послання до латиниз их же книг», бл. 1577–1581 рр.)** можна вважати початком бароко в українській літературі. Твори Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Івана Вишенського, Стефана Зизанія, Христофора Філарета, Клірика Острозького, Мелетія Смотрицького, Захарії Копистянського несуть у собі окремі ознаки барокової прози з погляду як змісту, так і форми: у них динамічний розвиток думки, апеляція до читача, нагромадження образів, риторичні засоби, контрастні порівняння, багата синоніміка. Провідною*

постаттю в ранньому літературному бароко України був Іван Вишенський – видатний український письменник-полеміст.

Стиль І. Вишенського походить від візантійської проповіді, але споріднений з літературною манерою сучасних йому полемістів і «наближається до кращих взірців барокового стилю». І. Вишенський малював барвисті, гіперболічні образи морального занепаду вищих верств, зокрема духовенства, протиставляючи їм «бідних підданих» і простих ченців.

Накопичення епітетів, порівнянь, запитань і закликів, іронічне представлення побутових деталей, багатство словника, використання живої народної мови надавало творам Вишенського яскравості й ефектності. Зокрема, у глузливому зверненні до єпископів (*«Послання до єпископів»*), автор кидає в обличчя «панам єпископам» гнівне звинувачення: «Чи не для того вони єпископства домагались, щоб більше майна, маєностей та прибутків у церкві Божої здобути? Щоб у достатках розкішних, «як у маслі плавати?»»

З кінця XVI ст. бароко утверджується в українській поезії («Скарга нищих до бога», цикли віршів Києво-Михайлівського і Загорівського збірників.)

Особливістю розвитку багатьох художніх культур є поєднання традиційних та нових рис у мистецтві з переважанням ознак провідного стилю. Бароко в літературі та мистецтві України позначене переробкою давньої форми. Низка особливостей українського бароко зумовлена впливом на його формування народної творчості. Навіть пам'ятки, які виконувалися на замовлення панівної верхівки, не позбавлені елементів народної культури, пройняті народним світовідчуттям. У полемічних літературних творах є чимало слів і зворотів розмовної мови. Приказка, афоризм, метафора – не рідкість і в книжній поезії. Декоративні елементи з народної творчості проникали в мініатюру і гравюру. Фольклорна течія характерна не тільки для народного, а й певною мірою для професійного іконопису. Українське бароко в цілому більш стилізоване в народному дусі, ніж у деяких західних країнах, де воно розвивалося у відносній ізольованості від фольклорної стихії.

Перші ознаки бароко в українській художній культурі з'являються в останній чверті XVI ст. Найшвидше і найповніше втілили їх у собі книжкова мініатюра і графіка. Гравюри українських книг, надрукованих за участю Івана Федорова, виражають своїм змістом і декоративним ладом переважно ренесансне світобачення. Це знайшло відбиття у піднесенні ролі людини в земному житті, шанобливому ставленні до її творчої праці,

створенні довкола неї гармонійного середовища. Триумфальна арка над апостолом Лукою (фронтиспіс «Апостола», Львів, 1574 р.) – символ звеличення особистості, підтвердження думки, що людина – міра всіх речей. Майстри мистецтва гравюри вибирали благородні образи, гармонійні мотиви і komponували у них сюжети, пройняті любов'ю до людини. *Іван Федоров* прожив нелегке життя, але жодним рядком надрукованих ним книг, жодним штрихом вміщених у них гравюр не виявив свого важкого становища, не знизив миролюбної природи свого мистецтва. Проте після смерті І. Федорова (1583 р.) в оформленні українських книг виникають нові тенденції. В орнаментальні та сюжетні гравюри вводиться надмір прикрас, які групуються щільно й асиметрично. Як приклад можна навести зображення Євангелістів у Стрятинському требнику (ці образи були гравіровані у Стрятині близько 1604 – 1606 рр., а тиражовані пізніше: уперше у 1616 р. *Памвою Бериндою* у Львові). Кожен із чотирьох євангелістів зображений у незручній позі, примостившись на нестійких, наче іграшкових стільцях. Довгі плащі з тонкими складками заважають їхнім рухам. Вираз натхнення, який так часто зустрічався в образах євангелістів раніше, змінився напруженістю і переживаннями (зморшкувате чоло, підняті брови, скутість постаті), що значно зближує їх з характерними посталями бароко.

Одним із перших почав збагачувати традиційну художню форму реалістичними деталями Памво Беринда. Його послідовники й учні продовжували вносити у незмінні догматичні образи все більше й більше елементів, які часто віддзеркалювали не лише знайомі глядачам речі, а й внутрішню політичну обстановку в Україні, намагалися утверджувати духовні й моральні цінності. Легендарні події трактувалися так, щоб вони якомога більше були схожі на сучасні. Замість приблизних, умовних, площинно трактованих предметів-символів у гравюру вводяться реалістичні речі з місцевої обрядовості, побуту, архітектури, ландшафту. Осучаснюються євангельські сюжети. Чимало гравюр цього періоду відрізняється полісюжетністю, проводиться думка про життя як круговорот, про милосердя й душевну черствість, про відносність багатства й бідності, як, наприклад, у «Притчі про блудного сина».

Поневолення українського народу польськими магнатами і шляхтою досягло брутальних форм. Тривога і неспокій оселилися в кожній оселі, у кожній людині. Кращі представники української культури співчували народові в його прагненні свободи, але вони не розлучалися з думкою апелювати до совісті експлуататорів, умовляти й присоромлювати їх, щоб стали

«добрішими». Ліберальна програма прочитується в ілюстраціях *«Євангелія учительного»*: недосконалість людської природи можна виправити, вигнавши із людини зло. Наприклад, соціально спрямованою є гравюра на тему притчі про багатія і смерть. Деталі євангельської атрибутики у ній зовсім відсутні, її замінила реальна предметність побуту XVI – XVII ст. – від одягу поміщика й кріпаків до способів молотити ціпами снопи, перелопачувати зерно, ставити скирти, класти стіни хати «в закид», зображати смерть в образі кістяка з косою.

Образний лад *«Євангелія учительного»* пронизаний думками про неминучість карі за злочинні дії, заохоченням добрих справ, чеснот людського характеру. Стилїстика ілюстрацій також не має аналогів у ранній гравюрі України: природа втрачає гармонію, люди живуть у нестабільному світі, вони одержимі пристрастями й тривожними передчуттями. У київському *«Євангелії учительному»* 1637 р. представлено перший в історії української гравюри цикл гравюр стилю бароко.

Закріплення позитивних рис бароко як стилю утвердження нових імпульсів життя сталося в гравюрах Іллі – видатного майстра, творчість якого припадає на 30–60-ті роки XVII ст. Ілля був типовим художником свого часу, не відходив від релігійної теми і в її межах, користуючись метафоричною мовою іносказань, художніми засобами бароко, прокоментував тодішні події. Йому поталанило в тому, що в особі *Петра Могили* він знайшов замовника, який дуже прихильно ставився до мистецтва. Ілля взявся за виконання трьох задуманих митрополитом фундаментальних видань: *Великого Требника*, укладеного та частково написаного самим Петром Могилою, Біблії, яка не видавалася в Україні від 1581 р., і «Печерського патерика». Біблія так і не була надрукована (у зв'язку із смертю П. Могили у грудні 1646 р.), готові кліше наприкінці XVII ст. було надруковано окремим альбомом. Мистецька ерудиція і вміння Іллі виявилось у передачі через традиційні образи і ситуації особливостей обстановки напередодні і в перший період національно-визвольної революції (1648–1654 рр.). Його гравюри пройняті патріотичним змістом. Композиції майстра Іллі важко назвати копіями, оскільки митець опускав незрозумілі деталі, постаті й цілі сцени, наділяв стародавніх іудеїв європейською зовнішністю, одягав їх у нові обладунки, розміщував так, щоб композиція нагадувала якусь місцеву ситуацію.

В Україні бароко не заперечило ні ренесансу, ні ще давнішого староукраїнського стилю так різко, як це сталося в країнах Заходу

стосовно їхніх стилів. Відбувся черговий процес «злиття» усталеного і нового. Унаслідок відносної близькості професійної і народної ліній розвитку художнього процесу українське бароко набувало виразних народних рис.

Найсуттєвішою ознакою бароко є **декор**. Навіть нетреноване у розпізнаванні стилів око одразу помічає бароковий декор за характерними «завитушками». Підкреслені вгнутість, заокругленість – чи не найпоширеніші форми у декорі бароко. Українські митці не прагнули пишності, як їхні західні колеги, тому що поклалися на місцеві народні традиції декору, що відзначався стриманістю форм і наслідуванням живої природи. Традиційний і поширений в Україні мотив рослини стає одним з основних і в декорі бароко.

Стійкі алегоричні образи в їх символічному позначенні набували в бароковому мистецтві статусу **емблем**. Серед таких образів в українському бароко найпоширенішими були зображення саду, книги, світла, змія, які позначали різні вияви мудрості. Сад був емблемою мудрості як етичної духовності, як благодатного ґрунту довершеності буття, розквіту добродітності душі; книга – символізувала софійність існуючого, Божу Премудрість; світло виступало емблемою фаворського сяйва, святої Вісті, а образ змія символізував лабіринти душі, що можуть завести в оману, у безодню пекла, тобто трагічний аспект мудрості.

Доба зрілого українського бароко, що настає в 60–80-х рр. XVII ст., характеризується появою нової тенденції: тіснішого єднання образотворчого і декоративного начал у гравюрі. Прикраса залишає своє традиційне місце на окраїнах зображень і пересувається художниками в центральні ділянки аркуша. Пишніше орнаментується одяг, прикрашаються головні убори, набуває коштовного вигляду предметний антураж. Елементи пейзажу, а також риси обличчя, бороди, вуса персонажів трактуються дуже мальовничо.

Обрамлення гравюр стає дедалі складнішим, рамки потовщуються. Посилюється взаємозв'язок частин, у формі превалює об'єднуюча ідея. Українське бароко зближується із західним, митці домагалися «не так величчї частковості, як цілісного результату: менше споглядання, більше настрою».

В Україні в цей період жили й працювали широковідомі гравери, так звана «**велика трійця**» – *Олександр та Леонтій Тарасевичі, Іван Щирський*, інші не створили нових концепцій національного варіанту бароко, а лише розвивали, доповнювали, вдосконалювали.

Питання про місце і час народження митців Тарасевичів залишається нерозв'язаним. Вчилися і жили вони в одних і тих же містах, робили спільну творчу справу. Олександр активно підтримував Леонтія. Той факт, що вони отримали ґрунтовну для тієї доби художню освіту, вказує на знатне походження. Навички рисунка та гравюри опанувати в ті часи було легко: в Україні діяв ряд стаціонарно-корпоративних (братських і монастирських), приватних і мандрівних друкарень. Розвивали свої здібності гравери за кордоном – у Аугзбурзі. Оскільки в Україні до кінця 80-х рр. XVII ст. не було належного устаткування для виготовлення мідних платівок та друкування з них відбитків, Тарасевичі працювали у Вільно. Митці передавали в християнських образах не лише теологічну догму, а й благородство та розум людини. У Вільно до Тарасевичів приєднується і чернігівець Іван Щирський, утворюється мистецький гурток, у якому визрівали цікаві ідеї, формуються індивідуальні творчі манери художників.

Провідне місце в барокових гравюрах посідає етична проблематика. Боротьба за порядність людини велася завжди, і майстри прагнули показати, що в їхній час об'єктами цієї боротьби була людина, її психологія, її серце. Важливою тенденцією барокового мистецтва в Україні стає героїзація зображуваних образів.

У XVII ст. бароко утверджується в Україні також в архітектурі, скульптурі й живопису. У скульптурі рельєфна декоративна різьба і кругла скульптура тривалий час розвивалися в перехідних стилістичних формах. Бароко впліталось в тканину традиційного українського мистецтва. Риси нового співіснували з найдавнішими напрямками. У бароко була закладена висхідна тенденція в мистецтві. Давнє зберігалось, але тільки як повага до традиції, а не як мета художнього розвитку. І це було характерно для культури в цілому. Найвідомішим скульптором епохи бароко в Україні є *Іоанн Георг Пінзель*, який жив і творив у XVIII ст. у провінційному містечку Бучачі на Тернопільщині. Про його долю відомо небагато. Так і не встановлено, звідки він родом, як опинився на Поділлі, на околиці Речі Посполитої. Залишається загадкою, де і коли він помер. Творчість І. Г. Пінзеля свідчить про те, що він отримав хорошу освіту, навчався, напевне, в Італії й бачив роботи Мікеланджело. Знав міфологію стародавньої Греції, історію (скульптура «Невільник, що розриває пута» явно натякає на розгром Запорізької Січі). Кілька років тому в с. Рукомиш під Бучачем було знайдено одну з найкращих робіт майстра – постать Св. Онуфрія. Часом шедеври знаходили під шаром вапна або в напівзруйнованих церквах. Нині відомо 62

його твори, з них 40 знаходяться у Львівській галереї мистецтв, 15 – Тернопільському краєзнавчому й шість – в Івано-Франківському художньому музеї. Серед найвідоміших робіт майстра, що збереглися до наших днів, значаться три монументальні скульптури (Юрія, Лева та Афанасія), шість дерев'яних скульптур у бокових олтарях костюлу в Монастирській. Ймовірно, І. Г. Пінзель був автором кам'яних статуй на фасаді ратуші і фігур на барельєфах церкви св. Покрови в Бучачі, обрамлення костюлу і церкви в Городку.

Скульптури І. Г. Пінзеля ставлять поряд із визначними європейськими майстрами епохи бароко, а творчу манеру порівнюють із роботами видатного чеського майстра *Матея Брауна*, італійського скульптора й архітектора Лоренцо Берніні. Кам'яні постаті Львівської ратуші своїм динамізмом, темпераментом, потужною напористістю нагадують барельєф «Битва кентаврів» великого Мікеланджело. Твори видатного майстра демонструвалися в найвідомішому музеї світу – Луврі в Парижі.

Італійські зодчі, які працювали на західних землях України на зламі XVI–XVII століть, представляли переважно ренесансну архітектуру – стосовно цивільних споруд. Що ж до храмової архітектури, то вони не спорудили в Україні жодної пам'ятки, яка б відповідала ідеальній ренесансній формі плану – групуванню всіх частин навколо центрального верха. Натомість вони вводили продовгуваті в плані будівлі з декорованими фасадами, які часто заважали цілісно сприймати храм. Форми, лінії, обсяги поступово втрачали гармонійність, декоративні елементи набували складніших і вигадливіших форм.

Бурхливе XVII ст. виховало в українському народі ідеали сили, величі, віру в непереборність народної стихії в боротьбі за соціальну справедливість і національну незалежність. Ці ідеали пронизували всю духовну культуру народу і стали ідейними передумовами утвердження бароко і в ***українській архітектурі***. Для їхнього вираження вимагалися насамперед великі обсяги, значні площини, чітка композиція, вражаюча й доступна для сприйняття.

Опанування стилю йшло, як і в графіці, по лінії оригінальних інтерпретацій, а не прямих запозичень. Важливим імпульсом поширення бароко в мистецтві були замовлення на масштабні твори, які виконували б значну суспільну роль, справляли б враження не так витонченістю пропорцій, як багатством і ефективністю форм. Збільшення висоти й об'єму церков, поява в іконостасах нових ярусів, укрупнення декоративної різьби – прикмети опанування майстрами мови бароко.

Фасад храму бароко – стіна, що ярусами здіймається вгору до фронтона. Архітектура храму у той час покликана була збудити і піднести релігійні почуття. Коли ж людина входила всередину, розміри інтер'єру, ліпні прикраси, потоки світла з вікон не тільки не тамували першого враження, а ще більше посилювали його. Усе це відбувалося в єднанні з іншими засобами впливу – скульптурою, музикою, живописом.

У цьому сутність навійної сили архітектури бароко. Спокійна, урівноважена, стабільна форма змінилася напруженою, масивною, динамічною. Відчуття величі фасаду досягалося добре продуманими засобами. Найпопулярнішими елементами його були пілястри, ніші, фронтони та волюти.

В Україні барочна архітектура розвивається не тільки шляхом нового будівництва, а й через надання давньоруським храмам епохи Київської Русі рис нового художнього напрямку (як це, наприклад, спостерігалось під час реставрації Софії, Михайлівського монастиря, ансамблю Лаври в Києві чи Успенського собору в Чернігові).

Одним із досягнень українських зодчих XVII ст. було винайдення нових форм куполів. У величі купола знайшла яскраве вираження вертикальна цілеспрямованість усієї маси будівлі. Ступінчаста градація верха несла в собі не просто ідею руху, а руху прискореного, суголосного польотові. Купол продовжував бути символом неба. Але тепер в ньому ще виразніше виявлялася думка, характерна для всього мистецтва бароко: жадання безконечного, злиття із Всесвітом. Кольори куполів: синій – небо; іноді з зірками, що означало ідею купола як зоряного неба; блакитний – фаворське світло, тобто ідеальна чистота; зелений – юність, цвітіння, дари землі; жовтий, золотий – світлоносна сфера, відображення сонця.

Український храм XVI–XVII ст. навіював відчуття стабільності, пропорційної розміреності, простоти і спокою. Він був міцно «посаджений» в землі. У XVII ст. його форми помітно підносяться, архітектори мовби запалюються відчуттям безкінечності.

Зв'язок виборюваної народом свободи з піднесеністю в українському мистецтві XVII ст. підкреслював у своїх записках сірійський мандрівник *Павло Алеппський*. Він неодноразово зауважував неповторну своєрідність української архітектури, зокрема спрямованість її форм вгору, якій не знаходив аналогій в жодній іншій країні: «Церкви одна другої благоліпніші, гарніші, чудовіші, вищі й більші; іконостаси, ікони, одні других кращі й відмінніші; навіть сільські церкви одна ліпша іншої».

Таким чином і в елітарній, і в народній формі стиль бароко був покликаний дивувати зір. Стиль цей виражав здивування людини світом, у якому вона жила, поривання її серця, велич її духу. Природа бароко пов'язана з буремним станом людей, пройнятих бажанням змін, оновлень, удосконалення світу. Стиль бароко не зник безслідно. Сьогодні ми не розглядаємо його як суто історичне явище. Вироблені майстрами бароко засоби помітно вплинули на подальший художній процес, сприяли формуванню національних шкіл образотворчого мистецтва XVIII–XIX ст., збагатили мистецтво класицизму, романтизму і реалізму. Засоби виразності бароко, які покликані були посилити вплив твору на глядача, активно використовуються майстрами мистецтва і в XX ст.

7.2.2 Формування українського театрального мистецтва

Театр виступає спадкоємцем існуючих до цього комунікативних засобів художньої культури, магії, релігії і дає змогу простежити за формуванням його художньої мови протягом тривалого часу.

Первісна найбільш давня відома нам драматична форма – обряд. У ньому міститься більшість компонентів драматичного мистецтва. Звичайно, що обряд відрізняється від мистецького твору насамперед своїми суспільними функціями, проте їх поєднує той факт, що в обряді, як і в театрі, відбуваються події. В обрядах та ритуалах, як і в театрі, відтворюється міф, для цього використовується знакова дія, система предметів-символів.

З процесом поступової десакралізації обряду сенс первісної магії частково втрачається. Введення християнської релігії спричиняє витіснення язичницьких вірувань і поступову зміну світоглядних уявлень народу. Народні обрядові дієства, втрачаючи сакральний зміст, поступово трансформуються в театралізовані розваги, які все повніше набувають рис майбутнього реалістично-побутового театру. Український театр зберіг структурні елементи обрядового дієства – словесний текст, фізичну дію, пісню, танець. Гармонійне поєднання цих елементів стало однією з найхарактерніших ознак українського національного театру.

Давній український театр є продуктом шкільної освіти й тісно пов'язаний з театром європейським. Духовна драма перейшла в Україну із Західної Європи через польське посередництво і почала культивуватися у стінах Києво-Могилянської академії. Тут вона стала не стільки знаряддям

релігійної пропаганди, скільки засобом розвитку ораторських і літературних здібностей учнів, необхідним компонентом шкільної освіти.

У першій половині XVIII ст. **шкільна драма** досягла найвищого рівня і, фактично, завершила понад півтора столітній шлях свого розвитку. Теорії драми відводиться чимало місця в курсах шкільних поетик (*Феофана Прокоповича*, 1705 р.; *Лаврентія Горки*, 1707 р.; *Митрофана Довгалецького*, 1736–1737 рр.; *Георгія Кониського*, 1746 р.). До середини XVIII ст. в Україні з'явилося понад 30 діалогів і шкільних драм. Авторами їх були здебільшого викладачі Києво-Могилянської академії, в обов'язки яких входило не лише читати програмні курси поетики, а й писати п'єси та ставити на сцені академії вистави.

Усі відомі шкільні драми можна поділити на кілька тематичних груп. Найбільшою популярністю користувалася п'єса різдвяного й великоднього циклів, що розвивала на бароковому рівні середньовічний жанр містерії (*«Комедія на день рождества Христового»* (1702 р.) *Дмитрія Туптала*; *«Комическоє дійствіє»* (1736 р.) і *«Дійствіє на рождество Христове»* (1737 р.) *Митрофана Довгалецького* та ін.). На агіографічні сюжети писалися **міраклі** – п'єси на теми із життя святих. Поширеними були драми **мораліте** – морально-дидактичні п'єси з алегоричним сюжетом (*«Трагедокомедія» Варлаама Лащевського* (1742 р.); *«Воскресеніє мертвих» Георгія Кониського* (1747 р.). У них бачимо риси народного життя, відлуння соціальної боротьби, засудження гніту й свавілля над козацькою голотою, сатиричними штрихами зображено продажне судочинство.

Досягненням тогочасної драматургії є п'єси на історичні теми *«Владимир» Феофана Прокоповича*, *«Милость божія»* невідомого автора, історичні драми *Михайла Козачинського*, *Симеона Полоцького* та ін. Автори цих п'єс намагалися відійти від традиційних образів і сюжетів, порушували злободенні питання. Крізь призму минулого розглядалися гострі проблеми політичного і культурного сьогодення.

Трагедокомедію Ф. Прокоповича *«Владимир»* було написано 1705 р. і поставлено 3 липня того ж року студентами Києво-Могилянської академії. Твір написано спеціально для шкільного театру, за всіма правилами шкільної поетики. Частина дійових осіб – персоніфікації: дух Ярополка, демони, ангели. Проте ідейна концепція п'єси на основі історичного сюжету, була новиною. Драма викликала обурення частини духовенства: у колоритних образах далекого минулого дехто із сучасників впізнавав себе.

Із середини XVIII ст. шкільна драма занепадає. Митрополит *Самуїл Миславський* заборонив вистави у Київській академії, і її професори вже не писали і не виставляли драм. Проте шкільна драма XVII–XVIII ст. відіграла позитивну роль в історії української літератури і театральної справи. *Та особливе її значення полягає в тому, що вона дала поштовх до розвитку такого демократичного літературного жанру, як інтермедії (інтерлюдії) – невеличкі комічні сценки на анекдотичні сюжети із протонародного життя.* Вони гралися в перервах між діями серйозних шкільних драм і повинні були розважати глядачів. До кожної шкільної драми додавалися кілька інтермедій як «междувброшення забавніе игральща» (М. Довгалецький). Вони мали переважно побутово-етнографічний характер і порушували проблеми свого часу. В інтермедіях діють і козак-запорожець, і солдат-москаль, і працьовитий селянин-хлібороб. У них із добродушним гумором показано примхливих дідів і бабів, ледацюватого цигана і, з іншого боку, гостро осміяно ненажерливого ксьондза, шинкаря і орендаря, жорстокого і пихатого шляхтича-самодура. Автори інтермедій невідомі. Очевидно, це були студенти і випускники Києво-Могилянської академії, які добре знали народне життя, вміли літературно опрацювати народні анекдоти. Ці твори невеликі за обсягом (70–100 рядків), дія у них розвивається швидко, напружено, з розрахунком на максимальний комічний ефект. Написано інтермедії живою народною мовою. Тому у ході вистави «високий» стильовий полюс мав «низьку» противагу у вигляді інтермедій. У цьому проявляється характерна для бароко тенденція до антитетичного зіткнення «високого» і «низького».

Значення інтермедій в історії української драматургії перевершило значення шкільних драм. Поетику і образи інтермедій використано в українській драматургії XIX ст. («*Москаль-чарівник*» І. Котляревського, «*Назар Стодоля*» Т. Шевченка, «*Чумаки*» І. Карпенка-Карого та ін.)

Одночасно зі шкільним театром в Україні існував і ляльковий різновид театального мистецтва – *вертеп*. Документально його побутування засвідчено вже у середині XVII ст., але вертепні тексти дійшли до нас лише з другої половини XVIII ст. Авторами і популяризаторами вертепу були мандрівні дяки, студенти Києво-Могилянської академії.

Вертеп – невеликий двоповерховий дерев'яний або картонний будиночок (скринька). На обох «поверхах» розміщувалися вирізані з дерева і розмальовані ляльки. Вони зображали персонажів, що діяли у різдвяних драмах. Це – Христос-немовля, Марія, Йосиф, Рахіль, Ірод, ангели, пастухи,

царі-волхви, смерть, чорт та ін. Схований за скринькою вертепник керував ляльками, розмовляв, співав. Якщо вертепників було кілька, тоді ролі розподілялися, виконувалися дуети, співав хор, грала музика.

У першій дії вертепної драми, що відбувалася на другому поверсі, розігрувалося традиційне різдвяне дійство: поклоніння волхвів, наказ Ірода вирізати всіх немовлят, плач Рахілі. Смерть стинає Іродові голову і чорт забирає його до пекла. Друга дія виконувалася на нижньому поверсі і мала інтермедійний характер. Це кілька невеликих інтермедій, головними персонажами яких виступає запорожець, москаль, дід і баба, циган з циганкою, шинкар і шинкарка, шляхтич, дяк-бакаляр, жебрак та ін.

Дотепна динамічна дія, комічні ситуації, колоритні образи створювали веселе народне видовище. У вертепі яскраво проявилися народні симпатії та антипатії. На вертепну драму значно впливали фольклорні твори – у ній широко використовувалися народні пісні, прислів'я і приказки, замовляння, народне образне слово. Вертеп не завмер у XVIII ст., а продовжував активно існувати в мистецькому побуті народу протягом XIX–XX ст.

7.2.3 Кобзарство як специфічний український культурний феномен

Кобзарство становить унікальний феномен української культури. *Перші згадки про українських кобзарів, бандуристів, лірників сягають початку XV ст.* Саме тоді з'являються нові музики, яких іменують за тими назвами інструментів, на яких вони грали, – кобзарі, бандуристи та лірники.

Кобзарське мистецтво в Україні побутувало у трьох «вимірах»: при дворах вельмож, у військовому побуті козаків та у побуті селян і міщан. Перша група музикантів була малочисельна порівняно з іншими двома, але про них збереглося найбільше документальних матеріалів, особливо в старопольській літературі. Зацікавлення українськими музикантами та співаками в Польщі відчувалося ще до Люблінської унії 1569 р. Українські музиканти мешкали при дворах магнатів і навіть у королівських палацах. Крім придворних музик, у XV–XVI ст. були в Україні також і козаки, що грали на різних музичних інструментах, та мандрівні кобзарі, бандуристи, лірники. На жаль, історія не зберегла їхніх імен.

З кінця XVI ст. і до скасування Гетьманату діяльність кобзарів та бандуристів була нерозривно пов'язана із козацтвом. Кобзар відіграв важливу роль у запорізькому товаристві. Він був «хранителем» козацьких переказів, військових звичаїв, знав правила судочинства, обираючи старшину,

як і коли споряджалися морські та сухопутні походи. У всіх таких і подібних справах думка кобзарів мала вирішальне значення. У поході кобзарі були також корисними членами козацького товариства. Окрім того, що своєю грою вони розвеселяли, а замість смутку вселяли в них дух бадьорості і також часто-густо виконували функції військових лікарів.

На початку XVII ст. значно активізувалося українське козацтво в боротьбі проти татаро-турецьких нападів та Польщі, яка захопила значну частину українських земель. У цей час народна творчість відображає боротьбу українського народу за свої права і свободу. У польській літературі започатковується новий вид віршованого епічного твору під назвою «дума». У віршах того часу часто згадуються такі слова, як «дума» та «кобза», які набули популярності і серед польського населення. З початком визвольної війни (1648 р.) України проти Польщі ставлення до україніки в польській літературі поступово змінюється. Незважаючи на це, польські письменники зберегли для України чимало цінної інформації про побутування та розвиток козацьких дум і історичних пісень. Наприкінці XVIII ст. відбулося остаточне включення України до складу Російської імперії, що призвело до повного поневолення українського народу, а з ним і до поступового занепаду козацького кобзарства.

Запорізькі кобзарі та бандуристи були творцями й виконавцями героїчного епосу, що став окрасою духовної культури нації. Їхній репертуар був доволі різноманітний, сюди входили також танцювальні мелодії, розважальні пісні тощо. У кобзарсько-лірницькому товаристві учень спочатку засвоював твори, які передавав йому панотець (вчитель). Після закінчення навчання і отримання «визвілки» молодий кобзар чи лірник поповнював свій репертуар піснями та танцювальними мелодіями, що йому подобались і на які був попит серед українського населення. Кобзарсько-лірницький репертуар можна умовно поділити на кілька жанрових груп.

Першу групу становили історичні пісні, думи та плачі, які поступово виходили із ужитку. Другу групу склали молитви, псалми, духовні вірші, акафісти. «**Псалми**», тобто духовні пісні на честь святих, зазвичай, були не народної композиції, а результатом творчості базиліанських монахів, київських академістів та семінаристів.

До третьої групи належали сатиричні, розважальні (жартівливі) пісні і танцювальні мелодії. Твори такого «легкого» жанру серед кобзарів та лірників називалися «**штучками**». Серед них: «**Компанець**», «**Чоботи**», «**Закаблуки**», «**Киселик**», «**Голубець**», «**Чечітка**», «**Недоступ**», «**Хома та**

Ярема» тощо. До цієї групи можна віднести пісні морально-виховного змісту: «*Правда й Неправда*», «*Сиротина*», «*Сковородинська*» («У всякого города свой нрав і права...»). Свій виступ кобзар та лірник закінчували «благодарствієм», у якому вони дякували за отриману винагороду від слухачів та бажали їм усіляких гараздів.

Репертуар мандрівних музик був чітко систематизований не лише усною традицією. Кожен твір мав своє певне місце в спеціальних кобзарсько-лірницьких «*Устиянських Книгах*», що склалися з 12 книг (розділів) і 11 «проміжків». Усі дванадцять книг знали напам'ять лише панотці-цехмейстри, панотці старшини-порадники та великі майстри. Репертуар кобзарів та лірників не був сталим. За різних історичних та соціально-економічних умов на перший план часом виходили історичні або релігійно-моралістичні твори.

7.2.4 Розвиток музичного мистецтва (Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель)

Дмитро Степанович Бортнянський (1751–1825 рр.) – український композитор, співак і диригент, автор 6 опер, камерно-інструментальних творів, хорових циклічних концертів, 10 двохорних концертів, херувимських та причасних творів. Створив новий тип хорового концерту. Музична спадщина Бортнянського велика. Як і більшість композиторів свого часу, він писав для придворного середовища: духовну музику – для Придворної співацької капели, світську – для «малого» двору в Павловську і Гатчині. Духовна музика Бортнянського охоплює 35 чотириголосних хорових концертів для різних складів, які називалися в його час псалмами, 10 двохорових концертів, 14 чотириголосних концертів «*Тебе Бога хвалимо*», 29 окремих літургійних співів, триголосну літургію, духовні твори для жіночого хору з рефреном мішаного хору, обробки давніх церковних київських та болгарських наспівів та багато інших. Бортнянському належать 6 опер, з яких перші три він створив в Італії на тексти італійською мовою, а останні три – в Росії на тексти французькою мовою. Із трьох італійських опер лише опера «*Алкід*» була надрукована, тоді як третя – «*Квінт Фабій*» – існує лише в рукописі, а перша – загублена. Інструментальні твори Д. Бортнянського були написані у другій половині 1780-х р., у той же час коли і опери на франкомовні лібрето. Збереглася лише невелика кількість інструментальних творів Д. Бортнянського – три сонати для клавесину,

концерт для чембало з оркестром, квінтет і Концертна симфонія. Ці твори призначалися для салонного музикування при «малому» дворі престолонаслідника Павла, а клавірні твори, імовірно, призначалися для виконання його дружиною – *Софією Доротеею Вюртенберзькою*.

Максим Созонтович Березовський (1745–1777 рр.) – український композитор, диригент, співак. Класик європейської музики. М. Березовський відомий як композитор, автор духовних концертів, що написані ним після повернення з Італії (найбільш популярний концерт *«Не отвержи мене во время старости»*). Він поєднав у своїй творчості тогочасний досвід західноєвропейської музичної культури з національними традиціями хорового мистецтва. Разом із Д. Бортнянським створив новий класичний тип хорового концерту. Духовні музичні твори Березовського охоплюють Літургію, причасні вірші, хвалебну пісню і ряд концертів, із яких збереглася лише невелика частина.

Окрім церковнослов'янських текстів Березовський використовував також тексти англійською (хвалебна пісня) та німецькою мовами (*«Unser Vater»*). Опери *«Демофонт»* (лібр. П. Метастазіо, 1773 р., поставлена 1774 р. у Ліворно, Італія), *«Іфігенія»* (не закінчена). Єдиним відомим інструментальним твором Березовського є Соната для скрипки і чембало, написана в Пізі 1772 р. Рукопис цієї сонати зберігався в Паризькій національній бібліотеці і був розшифрований М. Степаненком та опублікований видавництвом «Музична Україна» в 1983 р.

Артем Лук'янович Ведель (Ведельський) (1767–1808 рр.) – український композитор, диригент, співак, скрипаль. Твори Веделя тривалий час були заборонені і поширювалися в рукописах, їх знали й виконували, незважаючи на заборону. На сьогодні відомо близько 80 музичних творів. Серед них 31 хоровий концерт, 6 тріо, серед яких *«Покаянія отвержи ми двери»*, 2 літургії Іоана Златоустого, Всеношна та один світський кант.

Переважає більшість концертів Веделя написані на слова псалмів, переважно благального, скорботного характеру, в яких йдеться про досаджання людини злими силами. Три концерти написані на тексти псалмів історичного змісту і лише два (№ 9, 10) – панегиричного.

Як і Д. Березовський та М. Бортнянський, А. Ведель дотримувався традицій партесного співу. Концерти багаточастинні (переважно 3- та 4-частинні), більшість з яких побудована за принципом темпового і тонального контрастів, у ряді випадків цілісність циклу скріплюється тематичними зв'язками між частинами. Нерідко частини концертів мають 2–

4 відносно самостійні розділи, що складаються з експозиційного викладу, розвитку і закінчення.

7.2.5 Меценати і культурні діячі (К. Острозький, Г. Гулевичівна, П. Могила, І. Мазепа)

Костянтин-Василь Острозький (1526–1608 рр.) – князь (син Костянтина Івановича Острозького), український магнат, воєвода Київський, маршалок Волинський, політичний і культурний діяч, один із найзаможніших і найвпливовіших магнатів Речі Посполитої.

У релігійній сфері К. Острозький виявився гідним продовжувачем справи свого батька, який ретельно дбав про українське православ'я. За його часів місто Острог, один із двох титулярних центрів єпархії Східної Волині, стає центром православної духовності. Загалом відзначаючись релігійною толерантністю, Острозький цікавився творами католицьких богословів, певний час знаходився під впливом протестантизму.

Княжіння К. Острозького позначилося неабияким піднесенням української культури та освіченості, що не в останню чергу було зумовлено намаганням князя зробити свою резиденцію центром культурного опору католицькій та унійній експансії. Навколо князівської резиденції в Острозі утворився гурток (академія) слов'янських та грецьких учених, публіцистів теологів та богословів, до якого зокрема входили *Герасим Смотрицький*, *Василь Сурозький*, *Христофор Філарет* (Мартин Броневський), *Еммануїл Ахіллес*, *Лука Сербин*, *Кирило Лукаріс* (майбутній Олександрійський та Константинопольський патріарх), *Никифор Парасхес-Кантакузен*, *Клірик Острозький*, *Зизаній Тустановський*, *Дем'ян Наливайко* та інші.

За сприянням К. Острозького в Острозі була зібрана велика бібліотека, яка включала в себе грецьку та західноєвропейську богословську літературу, передруки античних творів, словники, космографії, граматики та інше.

У 1575 р. Острозький запросив *Івана Федорова* для організації друкарні в князівській резиденції. Близько 1578 р. при академії почала діяти школа. Острозький був також засновником шкіл у Турові в 1572 р., Володимирі-Волинському у 1577 р., Острозької школи у 1576 р. і друкарні в Острозі близько 1577 р. При Богоявленській замковій церкві, що мала статус кафедрального собору і була одним із найзначніших православних храмів того часу, виникла власна іконописна традиція. Кілька острозьких ікон написаних у той час вважаються шедеврами православного іконопису.

Останні роки життя старий князь поступово відійшов від участі в політичному і культурному житті країни. Останні роки свого княжіння Острозький доживав у Дубенському замку. Збайдужіння К. Острозького до людських справ негативно позначилося на діяльності академії в Острозі, яка на початку XVII ст. поступово занепадає.

Галишка Гулевичівна (Єлизавета (Галина) Гулевич) (1575–1642 рр.) – одна з засновниць Київського братства, монастиря і школи при ньому. Походила зі старовинного українського православного роду Гулевичів, відомого з початку XVI ст., які посідали друге місце серед можновладців Волинської землі і обіймали високі посади воєвод, підстарост та ін.

У сім'ї Василя Гулевича було п'ятеро дітей – Єлизавета була серед них наймолодшою. Її діда Федора Гулевича було обрано під іменем Феодосія владикою Луцьким. Він влаштував для своїх онуків школу на подвір'ї Луцького замку і найняв вчителювати вихованця Львівської братської школи Олеса Юрківського. Тут Єлизавета освоює основи православної віри, граматику рідної мови, грецьку та латинську мови. Згодом Василь Гулевич відправляє дітей на навчання до Острозької академії.

Чотирнадцятого жовтня 1615 р. Галишка Гулевичівна складає й підписує дарчу (фундуш), а 15 жовтня вносить її при поважних свідках до київських гродських (магістратських) книг, за чим вона набрала юридичної ваги, за яким відписала свою садибу із землями у Києві для заснування нового монастиря, шпиталю і школи для дітей шляхти і міщан. Цим було покладено початок Київській братській школі.

Останні роки її життя пройшли в Луцьку, де вона брала активну участь у діяльності місцевого братства, у церкві якого похована.

Петро Могила (1596–1647 рр.) – молдавський боярин, український політичний, церковний і освітній діяч Речі Посполитої, архімандрит Києво-Печерського монастиря з 1627 р., Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі з 1633 р., екзарх Константинопольського патріарха. Канонізований Українською Православною Церквою 1996 р.

На посаді архімандрита Києво-Печерського монастиря завів нагляд над священнослужителями у селах лаврських маєтків, малограмотних наказав учити, а впертих і своєвільних піддавати покаранням: оновив церкву, не шкодував витрат на прикрашення печер, підпорядкував лаврі Пустинно-Миколаївський монастир, заснував Голосіївську пустинь, побудував за свій кошт при лаврі богадільню для жебраків і задумав завести при Печерському монастирі вищу школу.

П. Могила докладав усіх зусиль, щоб за час його архімандритства Києво-Печерська друкарня посіла визначне місце як серед інших друкарень України та Білорусі, так і в суспільному житті загалом. За п'ять із половиною років його настоятельства з лаврської друкарні вийшло 15 назв видань.

Восени 1631 р. на території Києво-Печерської лаври П. Могила відкрив Лаврську школу, об'єднану в 1632 р. з братською і перетворену того ж року на Києво-Могилянську колегію. На утримання колегії і монастиря П. Могила записав дві лаврські волості і подарував власне село Позняківку, крім того, надавав грошову допомогу як колегії, так і вчителям та учням. З огляду на швидке зростання кількості учнів у 1634 р. була відкрита філія колегії у Вінниці, яку пізніше перенесли до Гощі на Волинь, де вона проіснувала до кінця XVII ст., а 1636 р. П. Могилою була заснована колегія в Кременці.

Після обрання митрополитом П. Могила з новою силою розгорнув сподвижництво у церковній, освітній, будівничій галузях та книгодрукуванні. У 1634 році розпочалося відновлення Софійського собору, яке тривало впродовж десяти років. Митрополит наказав також розчистити з-під нашарувань землі залишки Десятинної церкви, під руїнами якої було віднайдено мощі святого рівноапостольного великого князя Володимира. П. Могила за свої кошти відновив і стару Церкву Спаса на Берестові, для розпису якої запросив художників з Криту. Ними були відновлені також Трьохсвятительська і Михайлівська церкви Видубицького монастиря.

Під керівництвом П. Могили було складено перший православний Катехізис. Для його затвердження у 1643 р. в Яссах був скликаний загальноправославний Синод. Проте оскільки з розглядом цього документа справа зволікалася, П. Могила видрукував короткий катехізис. Повний катехізис було видано вже після смерті П. Могили в Європі грецькою, латинською та польською мовами. Довгий час катехізис П. Могили був найповнішим викладом православної віри.

За кілька днів до смерті первосвятитель склав духовний заповіт, оголошуючи Києво-Братську колегію першою спадкоємицею свого майна. Їй він заповів 81 тис. злотих, все своє нерухоме майно, коштовності та бібліотеку. На той час П. Могила мав одну з найбагатших бібліотек. У ній були твори Сенеки, Горація, Цезаря, Цицерона, Макіавеллі, трактати Авіценни та ін. Поряд із богословською літературою сусідували польські хроніки, руські літописи, документальні збірники, хронографи. До його бібліотеки також ввійшли книги, які свого часу заповів П. Могили Іов Борецький.

Іван Мазепа (1639–1709 рр.) – український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній (1687–1704 рр.) і всій Наддніпрянській Україні (1704–1709 рр.), князь Священної Римської Імперії (1707–1709 рр.). Після обрання гетьманом намагався відновити авторитет інституту гетьманства в Україні. Тривалий час формально підтримував Московське царство у Північній війні зі Швецією, але після порушення Петром I Коломацьких статей 1708 р. перейшов на бік шведів.

Список меценатського спадку І. Мазепи дійсно вражає, хоча на жаль, велика частина втрачена назавжди. Видатні споруди зазнали нищівних руйнувань в два етапи: спочатку цар Петро I, який намагався знищити всю пам'ять про І. Мазепу, саме так було повністю знищено Батурин у листопаді 1708 р. Саме місто пограбували, зокрема і православні храми, а потім, за наказом О. Меншикова, спалили, а церкви знищили.

Другим етапом руйнувань стали комуністичні часи. Саме тоді були знищені Микільський військовий собор на Печерську (нині на цьому місці готель «Салют» та Палац дітей та юнацтва), Богоявленський собор Братського монастиря (був розташований на території сучасної Контрактової площі) тощо.

Не менш важливий був внесок гетьмана І. Мазепи в духовне життя України-Гетьманщини, що саме за його гетьманування досягає особливого піднесення, напруження та розквіту у всіх галузях української культури – освіти, науці, літературі, мистецтві. Гетьман І. Мазепа був великим меценатом культурних починів і будов в Україні. Найбільше вражає в часи І. Мазепи розвиток образотворчого мистецтва, насамперед архітектури. У добу І. Мазепи відроджується Київ як духовий центр України. Мазепинська доба створила свій власний стиль, що відбився не лише в образотворчому мистецтві і в літературі, але в цілому культурному житті гетьманської України. Це було бароко, українське бароко, близький родич західноєвропейського, але разом із тим глибоко національний стиль, який мав своє найвище завершення в часи І. Мазепи.

Коштом І. Мазепи було збудовано, реставровано та оздоблено велику кількість церковних споруд. Найвідомішими з них були будівлі в таких монастирях, як Києво-Печерська Лавра, Пустинно-Миколаєвський, Чернігівський Троїцько-Іллінський, Лубенський Мгарський, Густинський, Батуринський Крупницький, Глухівський, Петропавлівський, Бахмацький, Каменський, Любецький, кафедральні собори у Києві – Святої Софії,

Переяславі та Чернігові, церкви в Батурині, в Дігтярівці та інші. Гетьман приділяв велику увагу зміцненню обороноздатності монастирів. Для цього виділив значні кошти. У результаті цих дій Києво-Печерська лавра оточується кам'яними стінами, що добре збереглися донині.

Церковне будівництво гетьман І. Мазепа не обмежує Києвом. На його кошти будуються нові церкви в Глухові, Лубнах, Густинях, Дігтярях, а також на території Московської держави (Рильськ, Іванівське (теперішня Курська область)).

З власної ініціативи й власним коштом Іван Мазепа побудував такі храми:

Миколаївський собор Пустинно-Миколаївського монастиря в Києві, Свято-Вознесенський собор (Переяслав), Трапезна церква Пустинно-Миколаївського монастиря в Києві, Братська Богоявленська церква на Подолі в Києві, Дзвіниця Софійського собору в Києві, Церква всіх Святих Києво-Печерської лаври, Ануфрієвська вежа – церква Києво-Печерської лаври, Вознесенська церква у Вознесенському жіночому монастирі в Києві, Троїцький собор у Батурині, Воскресенська церква в Батурині, Покрова Пресвятої Богородиці в Батурині, Вознесенський собор у Переяславі, Дзвіниця Борисоглібського монастиря в Чернігові, Церква святителя Іоанна Предтечі в Борисоглібському монастирі в Чернігові, Церква святителя Іоанна Євангеліста в Чернігові, Успенський собор Глухівського жіночого монастиря, Трапезна церква Густинського монастиря, Трапезна церква Мгарського монастиря в Лубнах, Церква святителя Іоанна Хрестителя в Рильську, Миколаївська церква в Макошинському монастирі, Покровська церква в Дігтярях, Покровська церква в с. Прач'ї, Соборний храм Різдва Христового і монастирські будівлі Думніцького чоловічого монастиря, Церква Воскресіння Христового та монастирські будівлі Любецького Антонівського монастиря, Церква Бахмацького монастиря, Церква Успіння Пресвятої Богородиці Каменського Успенського монастиря, Покровська церква на Запорізькій Січі, Церква Пресвятої Богородиці в Новобогородицькій фортеці.

За відомостями Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, значна частина універсалів гетьмана І. Мазепа спрямована на підтримку епархій, монастирів і парафій. З більш ніж 500 відомих на цей час універсалів І. Мазепа на частку української православної церкви припадає понад 130.

Крім земельних наділів і дозволів на торги, промисли, млини, а також на право збору різних локальних податків, гетьман Мазепа роздає чимало

«оборонних» універсалів монастирям, звільняючи їх від тих чи інших податків і повинностей, а також забороняючи полковій та сотенній адміністрації втручатися у внутрішні справи монастирських володінь.

Зокрема, універсалом № 131 від 1 грудня 1689 р. Іван Мазепа видає дозвіл Глухівському священику Максиму Софоновичу на будівництво млина та слободи при ній, а універсалом № 195 від 11 травня 1692 р. передає в «слухняність» Києво-Печерській лаврі жителів, які оселилися біля Масалаєвського млина.

Суми, які Мазепа витрачав на меценатство, також вражають: 73 тисячі золотих І. Мазепа виділив на будівництво Лаврської дзвіниці, 50 тисяч золотих на відбудову у стилі українського бароко Софіївського собору. А на будівництво муру навколо Лаври І. Мазепа витратив космічну на ті часи суму – 1 мільйон золотих. До речі, Пересопницьке Євангеліє, на якому зараз приймають присягу президенти України, теж належало Мазепі. У 1701 р. гетьман передав його як дар до Переяславського кафедрального собору.

Окрім цього, І. Мазепа пожертвував кошти на церкви та храми, які не збереглися і які розташовані далеко за межами України. Наприклад, коштом гетьмана Мазепи у Києві у 1690–1695 рр. був побудований Богоявленський собор Братського монастиря (знищений у 1935 р.). У Росії дзвін «Голуб» для Думницького монастиря (1699 р.) містить зображення Мазепи, а також український гетьман виділив 2 тисячі злотих на будівництво Кам'яної церкви св. Іонана Хрестителя в Рильську Курської області. Десь у Палестині І. Мазепа виділив 50 тисяч злотих на відновлення монастиря св. Сави (1701 р.), 10 тисяч злотих дав на вівтар для якоїсь церкви у Вільнюсі (Литва), 3 тисячі злотих пожертвував на «підмогу православію» на руки єпископа Жабокрицького. Мазепа виділив 3 тисячі злотих на Євангеліє для потреб православних сирійців (Алепське Євангеліє, 1708 р.), один із варіантів якого був віднайдений аж у Лівані та пожертва на руки Антіохійського патріарху (3 тисячі злотих).

Коштом І. Мазепи також був виконаний вівтар у Межигірському монастирі у с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської області, який, на жаль, не зберігся. Мазепа виділив 20 000 злотих на Макошинський монастир з церквою св. Миколи у Чернігівській області (не зберігся), а також його коштом для церкви була виконана срібна рака з п'ятьма срібними свічниками на мощі св. Варвари (пізніше ця рака перебувала в Михайлівському золотоверхому монастирі, на неї імовірно було виділено 4 000 імперіалів). Виділив кошти на Дерев'яний храм в ім'я Воскресіння

Христового в Любечі Чернігівської області, 5 тисяч злотих на Дерев'яну церкву св. Івана Євангеліста з вівтарем, 15 тисяч злотих на Дерев'яну церкву в с. Прачі Чернігівської області та на церкву св. Миколая Батуринаського Крупецького монастиря у с. Осіч. Усі ці монастирі та церкви не збереглися.

Серед подарунків, зроблених І. Мазепою іноземним православним патріархатам, найбільш відомим є срібна плащаниця, що зберігається у вівтарі грецького православного собору Воскресіння при Гробі Господньому в Єрусалимі і використовується лише в особливо урочистих випадках. Іншим відомим дарунком було Євангеліє 1708 р., переписане та оздоблене гравюрама коштом для богослужбового вжитку православних сірійців в Алепо. Крім цих подарунків, гетьман виділяв певні кошти на милостині та допомогу православним християнам за кордоном.

Крім активної церковної діяльності, Іван Мазепа опікувався розвитком освіти.

Велику роль відіграв І. Мазепа в становленні *Києво-Братської школи*, а потім колегії, заснованої київським митрополитом П. Могилою. Саме за допомогою і сприяння І. Мазепи цей навчальний заклад набув статусу академії і увійшов в історію як *Києво-Могилянська академія*. Список видатних студентів Києво-Могилянської академії величезний: до вихованців належали гетьмани *Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Іван Скоропадський* та *Іван Самойлович*. Тут навчалися архітектор *Іван Григорович-Барський*, композитори *Артемій Ведель* та *Максим Березовський*, філософ *Григорій Сковорода* та науковець *Михайло Ломоносов*.

Одним зі студентів Могилянки був і видатний український літописець *Самійло Величко* – автор першого систематичного викладу історії української козацької держави – *Літопису*. Завдячуючи перевиданню легендарного *Літопису Самійла Величка*, який побачив світ 14 жовтня 2020 р., вперше стали доступні документи, що стосуються особистості І. Мазепи, які свого часу були вилучені цензурою Російської імперії.

І. Мазепа приділяв велику увагу розвитку шкіл, які діяли при церквах.

Як видно з його універсалу № 385 від 8 лютого 1704 р., на території Новгород-Сіверської сотні існували школи. У 1700 р. гетьман І. Мазепа своїм коштом будує будинок Чернігівського колегіуму. Загалом, за підрахунками козацької старшини, зробленими одразу після смерті І. Мазепи, за 20 років свого гетьманування він на меценатські цілі витратив щонайменше 1 млн 110 тис. 900 дукатів, 9 млн 243 тис. злотих та 186 тисяч імперіалів.

Запитання для самоконтролю за темою 7, п. 7.2

1. Чи сприяла польсько-литовська доба розвитку культури в Україні?
2. У якому мистецтві найраніше проявився стиль бароко в Україні?
3. Назвати прізвиська видатних українських граверів («велика трійця»), які створили нові концепції національного варіанту бароко.
4. Якими є головні ознаки українського бароко?
5. Які театральні жанри відомі в Україні з XVII ст.?
6. Яку неповторну своєрідність української архітектури відзначають закордонні мандрівники, зокрема Павло Алепський?
7. У чому полягає унікальність кобзарства як специфічного культурного феномену?
8. Охарактеризувати образ Івана Мазепи як мецената.

Термінологічний словник

Байда – узагальнений образ патріота рідної землі, борця проти турецького і татарською поневолення, герой широковідомої української народної пісні «В Царєграді на риночку», іноді його пов'язували з конкретною історичною особою – Дмитром Вишневецьким. В іншому розумінні – безпечний чоловік.

Балаган – театральне видовище переважно комічного характеру на ярмарках і народних гуляннях.

Бандура – український народний багатострунний щипковий музичний інструмент з декою овальної форми.

Бурлеск – перебільшено комічне зображення (у літературі та сценічному мистецтві).

Вертеп – український народний ляльковий театр у XVII–XIX ст.

Голосіння – стародавні українські народні пісні (на похованнях). Це – імпровізаційні поетичні твори, пов'язані переважно зі смертю, похованням та поминками небіжчика.

Гротеск – у літературі, живописі, театрі зображення людей або речей у фантастичному, химерно-комічному вигляді. Означає надмірне перебільшення, загострення тієї чи іншої теми. Гротеск порушує межі

правдоподібності, надає зображенню умовності, до краю розкриває сутність явищ.

Думи – лірико-епічні твори української усної словесності про події з життя козацької України XVI–XVII ст. Думи не співаються, а виконуються речитативом (мелодійною декламацією) у супроводі музичного акомпанементу на бандурі, кобзі або лірі.

Епос – сукупність народних героїчних пісень, сказань, поем. Оповідний рід літератури, що, на відміну від лірики й драми, характеризується розповідно-описовою (епічною) формою, широтою зображення подій та характерів.

Інтермедії – короткі одноактові вистави комедійного характеру з народного життя, які гралися між діями серйозної вистави, існували як і самостійні твори.

Народна драма – поширені у XVIII–XX ст. самодіяльні вистави, драматичне дійство яких основане на фольклорі. Своєрідною формою народної драми є українське весілля.

Полеміка – аргументована суперечка при обговоренні або з'ясуванні чого-небудь.

Полемічна література – церковно-теологічна і публіцистична література XVI–XVII ст. в Україні та Білорусі, яка спрямовувалася проти спроб інших конфесій поширити свій вплив на православне населення. Була важливою зброєю у боротьбі за соціальне і національне визволення народу, яскравим явищем української культури.

Шкільна драма – вистави, що ставилися у XVII–XVIII ст. учнями Києво-Могилянської колегії, а потім академії та братських шкіл за творами переважно викладачів цих закладів. У них використовувалися релігійні, біблійні та історичні сюжети дидактичного характеру.

ТЕМА 8

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СКЛАДОВОЇ ФОРМУВАННЯ ГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ У ХІХ–ХХ СТ.

8.1 Культура України у ХІХ – на початку ХХ ст.

8.1.1 Загальні тенденції розвитку української культури. Освіта і наука в духовному житті України ХІХ ст.

На кінець ХVІІІ ст. було остаточно ліквідовано автономію України-Гетьманщини, її права, вольності та привілеї. Козацька старшинська еліта була включена до лав імперського дворянства, втративши водночас свою колишню роль, значна частина козацтва покріпачена. Зникли всі особливості місцевого устрою, які відповідали народному характеру і складали кращі набутки національної культури. Це – традиційна система освіти, своєрідний устрій церковно-релігійного життя. Вони поступалися своїм місцем загальноросійському порядку, який тримався на централізмі, абсолютизмі, бюрократизмі. Зокрема, була повністю зруйнована система нижчої освіти, повного краху зазнала система освіти в покріпачених селах. Пересічними духовними семінаріями стали Чернігівський, Переяславський та Харківський колегіуми, а Києво-Могилянська академія реорганізована в духовну академію (1819 р.). Відбулася канонізація церковного художнього життя, що різко скорочувало простір свободи в сакральній творчості і припиняло культурні впливи українського православ'я на духовне життя Росії. Усе це різко погіршило стан національної культури і змінило всю структуру культурного життя.

Імперська політика Росії та імперії Габсбургів була спрямована на культурну уніфікацію, що заперечувало збереження та розвиток національних культур. У ХІХ ст. відбулося подальше розшарування української культури, поглибився розрив між культурою села і міста, еліти і простонароддя. Українська культура того часу була простором, де перехрещувалися різноспрямовані тенденції і різноманітні впливи: російська і європейська орієнтації, впливи німецької, польської та інших культур, які більшою мірою позначилися на житті міщан та дворянства. Селяни ж у цілому були хранителями традиційної основи буття.

Активне формування національної свідомості широких народних мас завдячувало розвитку освіти та просвітництву. Відомий український вчений-економіст, винахідник, просвітник і громадський діяч *Василь Каразін* домогся згоди царського уряду на заснування університету в Харкові, організував серед дворянства збір коштів на його утримання, написав проєкт першого статуту.

Уже 17 січня 1805 р. відбулося відкриття Харківського університету. Усього протягом першої половини XIX ст. цей заклад закінчило 2 800 чоловік. Університет одержав широку автономію на зразок тодішніх західноєвропейських університетів. Структура його усталилась лише в 1850-х роках. Навчання проводилося на чотирьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному та медичному.

В. Каразін прагнув забезпечити навчальний процес в університеті кращими науково-педагогічними силами. Йому самому належать наукові праці з кліматології, агрономії, метеорології, гірничої справи. Він був винахідником парового опалення, сушильних апаратів, печі для сухої перегонки дерева, технології видобування селітри, конструктором сільськогосподарських машин. Сучасники слушно прозвали його «українським Ломоносовим».

В університеті працював відомий професор математики – *Т. Ф. Осиповський*, який у 1813 р. став ректором. Виданий ним у Петербурзі третомний «*Курс математики*» протягом кількох десятиліть служив вітчизняним підручником з цієї важливої галузі. Тут здобував освіту математик світової величини, академік Петербурзької Академії наук та кількох іноземних академій *М. В. Остроградський*. В університеті працювали: відомий український письменник *П. Гулак-Артемівський*, історики *М. І. Костомаров* та з 1882 р. – *Д. І. Багалій*.

Із Харківським університетом зв'язане й ім'я відомого філолога-славіста, професора *Ізмаїла Івановича Срезневського*. Крім педагогічної, І. Срезневський займався науковою роботою. У 1833–1838 рр. він видавав у Харкові «*Запорожскую старину*» – фольклорну й історико-літературну збірку, яка була дуже популярною на той час. Усього вийшло 6 книг. Тут розміщено історичні пісні й думи XVI–XVIII ст., уривки козацьких літописів, переказів, уривки з «*Історії Русів*». Крім того, І. Срезневський включив до збірки і свої статті й стилізації під фольклор. Він же першим виступив у 1834 р. у пресі за якнайширше використання української мови, висловивши тверде переконання в тому, що її чекає літературна слава. Гуманітарні

інтереси харківських філологів, більшість із яких були приїжджими з Росії і мали семінарську освіту, привели врешті до створення саме українського культурного центру.

Російський Харківський університет став не просто науково-освітнім центром Слобідської та Лівобережної України, а й провідником, коліскою нової української романтичної культури, одним із перших осередків українського національного-культурного відродження XIX – початку XX ст. При університеті була заснована друкарня та книгаря, започатковано видання газет, журналів, альманахів. У Харкові з 1816 р. до 1819 р. випускався перший в Україні літературно-художній, науковий і громадсько-політичний журнал **«Украинский вестник»**. Часопис першим започаткував друкування українською мовою. Він радив широко її використовувати на сторінках друкованих видань, публікувати нею друковані праці вчених, які, «можливо, змагатимуться з найосвіченішими народами Європи». У січні 1816 р. почав виходити перший в Україні журнал сатири і гумору **«Харьковский Демокрит»**.

Заснування першого у Східній Україні університету, видання перших українських журналів, діяльність найвизначніших культурних сил того часу сприяли тому, що на початку XIX ст. Харків став найбільшим культурним центром в Україні.

У розвитку української самосвідомості поворотними стали тридцять роки XIX ст. Саме тоді в українську культуру прийшло нове покоління – колишніх студентів університету. В Україні поступово складається новий соціальний шар суспільства – українська національна інтелігенція. Поява в її особі культурної еліти і збереження національних культурних традицій в народному середовищі зробили реальним українське культурне відродження.

Справа заснування університету в Києві затягнулася на декілька десятиліть. Цьому протидіяли польські сили, які не бажали втрачати свої традиційні впливи на Правобережній Україні. **Відкриття Київського університету св. Володимира відбулося 15 липня 1834 р.** За сподіваннями уряду, він мав остаточно «придушити дух окремої польської національності і злити її з загальним російським духом» і, таким чином, виконував функції форпосту для поширення російської освітньої системи в західних губерніях. Про українців уже ніхто не згадував. Проте незважаючи на це, університет долучився до справи українського національного-культурного відродження.

Першим ректором Київського університету став професор *Михайло Олександрович Максимович* – вчений-енциклопедист, природознавець,

історик, фольклорист і літературознавець. Крім того, М. Максимович був пристрасним шанувальником історії та культури українського народу. Він стояв біля витоків української фольклористики, яку фактично започаткував своїми фольклористичними працями (*«Малоросійські пісні»*, 1827 р.; *«Українські народні пісні»*, 1834 р.; *«Збірник українських пісень»*, 1849 р.).

На Півдні України центром освіти став *Рішельєвський ліцей*, заснований 1817 р. в Одесі. До 1820 р. викладання в ліцеї велось французькою мовою. У 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею було відкрито Новоросійський університет. У 1875 р. засновано *університет у Чернівцях*.

У 1820 р. 4 серпня *гімназію вищих наук було засновано в Ніжині*. Кошти на це виділив російський державний діяч, виходець з України, сенатор, граф Ілля Безбородько (1756–1815 рр.). Серед відомих випускників гімназії – письменники Микола Гоголь та Євген Гребінка. У 1875 р. гімназія була реорганізована в *Історико-філологічний інститут імені князя Безбородька*.

У другій половині XIX ст. в Україні почала розвиватися вища технічна освіта. Перший в Україні *Південноросійський технологічний інститут* було відкрито у 1885 р. у Харкові, у 1898 р. – *Київський політехнічний інститут*, у 1899 р. – *Катеринославське вище гірниче училище*. Крім того, у 1873 р. почав діяти *Харківський ветеринарний інститут*.

У такий спосіб передові діячі намагалися по-новому розв'язувати корінні питання вищої школи. Дуже гостро було поставлено прогресивну вимогу безстановості вищої освіти, здобуто певних досягнень щодо надання права на вищу освіту жінкам, розгорнуто діяльність за викладання рідною мовою. Ці процеси були характерні загалом також і для освіти в Західній Україні.

Одну з перших у Росії недільних шкіл було відкрито 11 жовтня 1859 р. у Києві на Подолі. Дозвіл на це дав попечитель, куратор Київського навчального округу *М. І. Пирогов*. Учений і гуманіст, великий хірург, який в роки Кримської війни вперше здійснив операції з анестезією, він сприяв розвитку освітянського руху в Україні, підтримував прогресивні починання в педагогічній справі. За це царський уряд звільнив М. Пирогова з посади і відсторонив його від педагогічної роботи. Похований М. Пирогов у Вінниці, де знаходяться його музей-садиба і мавзолей.

Пізніше школи на зразок київської почали створюватись у багатьох містах і селах України. Про масштаби цієї діяльності свідчить хоча б той факт, що вже на початку 1860 р. тільки в Печорській, Подільській та

Новостроєнській чоловічих недільних школах Києва, у яких учителювали київські громадівці, навчалось близько 1 500 учнів. З 1859 р. популярність цих навчальних закладів стрімко зростала.

Навчання в недільних школах проводилось по неділях та у святкові дні. Учнями були спочатку діти, а потім і дорослі. Школи мали благодійний характер, учителі не одержували платні, а на шкільні витрати жертвували гроші приватні особи. Навчання в цих школах здебільшого велося українською мовою.

У лютому 1861 р. київські студенти заснували щоденну школу для дорослих. Заняття в ній проводилися в університеті св. Володимира. Активну викладацьку діяльність тут проводив студент історико-філологічного факультету О. С. Лашкевич. Крім того, він і його однодумці утримували також недільну школу, де на повне забезпечення приймалися селянські хлопчики, яких готували до вчителювання на селі.

Т. Шевченко восени 1860 р. написав у Петербурзі для народних шкіл «*Букварь южнорусский*» і мав намір створити серію підручників – «*Лічбу*», «*Етнографію*», «*Географію*», «*Історію*», але це він не встиг здійснити.

8.1.2 Українське національно-культурне відродження XIX ст.

У XIX ст. в Україні особливої гостроти набули проблеми національної самоідентифікації, збереження самобутності української культури, захисту й розвитку української мови. Відповіддю на імперську політику уніфікації стало зростання рівня національної самосвідомості українців, консолідація національно-свідомих сил української інтелігенції. Саме національно свідомі інтелігенція переймалася вирішенням національних проблем в Україні.

Поняття «*Українське національно-культурне відродження*» відображає процес становлення і розвитку культурно-освітнього та громадсько-політичного життя України XIX ст. Українське національне відродження розпочалося в східноукраїнських землях наприкінці XVIII ст. Воно стимулювалося, з одного боку, природними процесами загальнокультурного розвитку, з іншого – необхідністю протидії політиці імперій. Тяжке політичне, соціально-економічне становище, культурний занепад викликали «захисну реакцію», що проявилася у цілому комплексі подій і явищ, які свідчили про засвоєння частиною інтелігенції і значне поширення в масах національної свідомості, активізацію українського

національного руху в усіх його формах, спочатку культурницько-просвітніх, а згодом і політичних, про розвиток усіх галузей культурного життя українців.

Національне відродження України, попри регіональні особливості, характеризувало всеукраїнські перетворення. Процес українського національного відродження українські історики, зазвичай, поділяють на три етапи:

1) період збирання української спадщини (фольклору) чи академічний етап (кінець XVIII – 40-ві рр. XIX ст.);

2) українофільський або культурницький етап (40-ві рр. XIX ст. – кінець XIX ст.);

3) політичний етап (з кінця XIX ст.).

Урядова антиукраїнська політика Росії протягом XIX ст. зводилась до того, щоб не допускати ніякого українства – ні радикального, ні поміркованого, ні клерикального, проводячи традиційний курс асиміляції українського населення в напрямку його русифікації. **У цій тяжкій ситуації в Україні залишилася одна сила, що рятувала український народ від денационалізації – національна свідомість.** Цю ідею успадкували українські діячі XIX ст. Це позитивно вплинуло на українську культуру, сприяло її розвитку у XX ст.

Складники національної ідентичності українського народу в період відродження XIX ст.: 1) Історія України; 2) українська мова; 3) український фольклор (культура); 4) українська література.

На західних українських землях національно-культурне відродження розпочалося з кінця 1820-х років. Формуванню національної самосвідомості українського народу сприяла діяльність «**Руської трійці**» – галицького літературного угруповання, утвореного 1833 р. у Львові. Назва походить від кількості керівного ядра засновників (*Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький*), яких укупі їхні ж товариші прозвали «Руською (що за термінологією мови українського населення тодішньої Галичини означало «українською») трійцею». Гуртківці бачили свою мету в збиранні фольклору, поширенні освіти, доступних науково-популярних праць, написанні та виданні близьких народів творів.

Однотумці «трійчан» почали «ходити в народ», записувати пісні та перекази, слова й вирази, вживані простими людьми. Приклад у цій справі подав Я. Головацький – студент філософського факультету Львівського університету. Він подорожував по містечках і селах Галичини і Буковини, а

згодом побував й на Закарпатті, робив фольклорні записи, фіксував власні спостереження народного побуту. Ще далі у своїх практичних діях пішов І. Вагилевич. Виїхавши в гірські райони Галичини, він не тільки збирав фольклор, а й закликав селян до боротьби проти національного та соціального гноблення.

Навколо «Руської трійці» об'єднувалася молодь, що прагнула працювати для добра свого народу. Деякі її члени (М. Ількевич, М. Кульчицький та ін.) були зв'язані з польським революційним підпіллям. Збираючи усну народну творчість, вивчаючи історію рідного народу, перекладаючи твори слов'янських будителів та пишучи власні літературні й наукові твори, учасники угруповання твердили, що русини Галичини, Буковини й Закарпаття є частиною українського народу, який має свою історію, мову та культуру.

М. Шашкевич першим у навчальній практиці Львівської духовної семінарії почав виголошувати офіційні промови українською мовою, а не лише латинською, польською чи німецькою, як було раніше. Крім того, діячі «Руської трійці» одночасно виголосили українською мовою релігійні проповіді в трьох церквах Львова. Усе це справило величезне враження на слухачів і, як вони самі визнавали, піднесло їхній «руський дух о сто процент».

У 1837 р. у Пешті (Угорщина) надруковано українською мовою підготовлений членами «Руської трійці» збірник «Русалка Дністрова». З нього почалася нова українська література в Західній Україні. Він вийшов тисячним тиражем, сто примірників з якого видавець переслав з Угорщини до Відня, а решту до Львова. Однак австрійський уряд заборонив поширення цього видання.

Гурток «Руська трійця» припинив свою діяльність 1843 р. після смерті М. Шашкевича.

«Русалка Дністрова» підтвердила, що народна пісня, легенда і звичаї є першоджерелом національного самопізнання. Незважаючи на цензурну заборону, «Русалка Дністрова» поряд із «Кобзарем» Т. Шевченка стала духовним орієнтиром національно-патріотичних сил західноукраїнських земель на тривалу перспективу. Діяльність М. Шашкевича та його соратників започаткувала справжнє національно-культурне відродження в Галичині, сприяла посиленню ідей демократії та гуманізму, пробудженню самосвідомості народу, появі й активізації прогресивних тенденцій у суспільно-політичному житті.

Кирило-Мефодіївське братство (1845–1847 рр.). Членами товариства, які називали себе братчиками, стали вихованці й співробітники Київського та Харківського університетів. До нього входило 12 осіб, майже 100 осіб підтримували з ними зв'язки та дружні стосунки. Серед учасників братства були відомий історик, етнограф, письменник, культурний діяч *Микола Костомаров*, вчитель, згодом відомий письменник, історик, етнограф і культурний діяч *Пантелеймон Куліш*, видатний український поет і художник *Тарас Шевченко*, поет і вчений *Георгій Андрузький*, український громадсько-політичний і культурний діяч, журналіст *Василь Белозерський*.

Найбільш концентровано думки кирило-мефодіївців про суспільний розвиток і долю України викладені у **«Книзі буття українського народу»** Миколи Костомарова. Написана високим біблійним стилем на зразок подібних книг на Заході, й присвячена осмисленню української нації як важливої частини християнської історії. «Книга буття українського народу» завершується програмою-пророцтвом про майбуття України й усіх слов'янських народів: «...голос України не зтих. І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не по зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар. Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським».

У «Книзі буття українського народу» є низка прогресивних положень, зокрема про необхідність ліквідації кріпосного права і національної нерівності, знищення дворянських привілеїв і станів, об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку з парламентським ладом і з наданням кожному народу рівних прав і автономії. Разом із тим автори її виходили з того, що українська нація становить нібито особливу єдність, пройняту духом рівності і братерства, замовчували класовий антагонізм, який існував всередині українського народу, і вважали, що йому нібито судилося повести за собою слов'ян до об'єднання.

Георгій Андрузький, досліджуючи політико-правові питання, написав **«Начерки Конституції Республіки»**, де пропонувалося створити федерацію слов'янських народів – Слов'янські Сполучені Штати без Росії. Слов'янська республіка рівноправних штатів з центром у Києві мала включати 7 автономій зі своїми президентами: 1) Україна з Галичиною, Чорномор'ям

та Кримом; 2) Польща з Познанню, Литвою і Жмуддю; 3) Бессарабія з Молдавією і Валахією; 4) Остзея; 5) Сербія; 6) Болгарія; 7) Дон.

Це була оригінальна і смілива думка: відновлення Гетьманщини, якщо можна – окремо, якщо ні – в Слов'янщини. Серед записів був такий: «Щоб створити Україну, необхідно зруйнувати Росію».

Україна як головний предмет поетизування *Т. Шевченка* постає у двох вимірах: як певна соціальна спільність, що втілена в історичній дійсності сьогодення, а також як духовно-ідеальна спільність нашої минувшини (представлена високими морально-етичними заповідями «козацької слави»), що має відродитися в прийдешньому. Перехід від славного минулого до несправедливого, навіть ганебного неслав'я сьогодення (його символічний образ – Україна покритка) був результатом не тих або інших реальних історичних подій і фактів, а своєрідної моральної катастрофи, що сталася як «розплата», «кара» за гріховність. Так само й майбутнє оновлення, відродження «нашої слави» має стати наслідком втручання вищих моральних сил добра та справедливості. «Гостріння сокири» може виступати символом непокори, незгоди терпіти пригноблення; «вража злая кров» є цілком зрозумілим символом «подолання» ворога (але таке «подолання» не обов'язково має бути фізичним актом, перемога може бути й моральною, духовною).

Щодо культурно-історичного процесу, то тут братство визнавало рівні права всіх народів на національну самобутність, державну та політичну самостійність, вільний розвиток мови та національної культури. Братству належала думка про особливі риси українського народу та його культури: волелюбність та природний демократизм, поетичність та віротерпимість.

У другій половині XIX ст. національно свідомою частиною української інтелігенції почала об'єднуватись в «*Громади*», які займались національно-культурницькою і громадсько-політичною діяльністю. До першої «Громади» (виникла в Петербурзі 1859 р.) увійшли *Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко, Василь Білозерський*.

Громадівський рух у підросійській Україні становив основу розвитку українського національного відродження майже до кінця XIX ст. Громадівці видавали підручники і твори українських письменників, організовували українські концерти і вистави, поширювали освіту, засновували і працювали в недільних школах.

На зламі 50-60-х років XIX ст. Петербурзька «Громада», поповнившись студентською молоддю, зросла майже до 60 осіб. За підтримки поміщиків-

українофілів *Василя Тарновського* (старшого) й *Григорія Галагана* було організоване видання творів українських письменників. У Петербурзі вийшли у світ *«Записки о Южной Руси»* і *«Чорна рада»* *П. Куліша*, *«Народні оповідання»* *Марка Вовчка*, *«Кобзар»* *Т. Шевченка*, альманах *«Хата»*. За ініціативою Петербурзької громади було створено спеціальний фонд із добровільних пожертвувань для видання українських навчальних посібників та науково-популярної літератури.

П. Куліш, *М. Костомаров*, *В. Білозерський*, *Олександр Кістяківський* стали засновниками і провідними діячами громадсько-політичного та художньо-літературного журналу *«Основа»* – першого щомісячника українською мовою, хоча частина матеріалів друкувалася й російською мовою. *«Основа»* виходила у Петербурзі з січня 1861 р. до жовтня 1862 р. Безпосередню участь у підготовці цього видання брав *Т. Шевченко*. Журнал відстоював розвиток української національної культури, зокрема мови й літератури, історії, етнографії, фольклору, друкував твори українських письменників, історичні праці та документи, літературну критику й публіцистику, праці на педагогічні, мовні, музикознавчі, суспільні теми, спогади, щоденники. В *«Основі»* було надруковано понад 70 творів *Т. Шевченка*. Серед авторів журналу були *П. Куліш*, *Марко Вовчок*, *С. Руданський*, *Л. Глібов*, *А. Свидницький* та інші українські письменники. На його сторінках друкували свої твори *М. Костомаров*, *Володимир Антонович*, *Тадей Рильський*, *Павло Житецький*, *Павло Чубинський*.

Не одержавши від російського царату офіційного дозволу на продовження свого існування, журнал «Основа» – цей перший друкований орган українського національно-культурного руху – перестав виходити у світ, але в історії українського національного відродження він залишив помітний слід.

У Києві у 60-х роках ХІХ ст. почався рух *хлопоманів*. Таку назву з боку польських аристократів і московських публіцистів одержали студенти Київського університету, переважно польського походження, яких мучило сумління усвідомленням того, що польські пани століттям гнобили селян. Сам термін «хлопомани» означає бажання зблизитися з простим людом – хлопами. *Хлопомани розмовляли лише українською мовою, носили національний одяг і дотримувалися українських звичаїв.*

Свою кінцеву стратегічну мету хлопомани вбачали в ліквідації царизму, кріпацтва та встановленні демократичної республіки, у якій вільно жили б українці, росіяни, білоруси, поляки. Розпочати здійснення цих задумів

вони вирішили з поширення освіти серед українських селян, піднесення їх національної та суспільно-політичної свідомості.

Хлопомани дійшли висновку, що «соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності». Вони вирішили пізнати народ, його психологію, світогляд, традиції шляхом особистих спостережень і з цією метою, переодягшись у селянське вбрання, вирушили під час літніх вакацій у подорож по українських селах. За три такі походи вони обійшли Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину, значну частину Катеринославщини та Херсонщини.

Окрім подорожей по Україні, хлопомани влаштовували маніфестації на честь Т. Шевченка та інші, готували й зачитували реферати, випускали рукописний журнал та заснували в 1859 р. підпільну семирічну школу, де зібрали 15 бідних юнаків, котрих «вчили в національному напрямі».

У відповідь на звинувачення поляків у зраді *Володимир Антонович*, нащадок давньої родини української шляхти, опублікував у журналі «Основа» свою знамениту *«Сповідь»*. У ній він доводив, що дворяни Правобережжя мали дві можливості: або повернутися до українського народу й самовіддано працювати на його благо, намагатися компенсувати йому кривди столітнього гноблення: або ж лишитися незмінними паразитами, яким рано чи пізно доведеться тікати до Польщі. Обравши першу можливість, В. Антонович став славетним істориком України, довічним народовцем, визначним провідником українського руху.

8.1.3 Репресії царизму проти української культури

Підйом національно-культурного відродження суперечив ***русифікаторській політиці царського уряду Росії***. Царські чиновники доводили, що недільні школи – це зловісна змова. Військовий міністр Дмитро Мілютін попереджав царя про наміри хлопоманів нібито утворити самостійну українську державу. *Реакцією царизму став циркуляр 18 липня 1863 р. міністра внутрішніх справ Росії Петра Валуєва – таємне розпорядження уряду, схвалене імператором – про заборону української мови. Поза законом фактично була поставлена українська література.*

Було дано розпорядження цензурному відомству, щоб до друку дозволялися тільки ті твори українською мовою, які «належать до красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту,

так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити».

Проте царська цензура під різноманітними приводами обмежувала також і друкування художньої літератури. Тому з 1863 р. видання книжок українською мовою в межах Російської імперії припинилося. У 1864 р. вийшло 12 назв, у 1865 р. – п'ять, у 1867 – 1869 рр. – по дві назви на рік.

Поява циркуляра Валуєва відбивала страх царського уряду перед зростанням національної свідомості серед інтелігенції, згуртованої у громадах, перед поширенням визвольних ідей. Цим циркуляром, за висловом видатного діяча та історика культури України *Івана Огієнка*, на українську літературу, науку, культуру накладали важкі пута, а українську інтелігенцію одірвали від народу, заборонили їй промовляти до нього рідною мовою. Офіційна заборона циркуляром української мови в школі призвела до того, що недільні школи було всюди закрито.

Ще до появи циркуляра Валуєва припинили свою діяльність «Громади». Громадівців звинуватили в антидержавній діяльності, згодом розпочалися адміністративні заслання. Павла Чубинського, наприклад, у 1862 р. вислали з Києва до Архангельської губернії.

Діяльність «Громад» відновилася на початку 1870-х років. Центром національно-культурної роботи у 70–90-х роках ХІ ст. стала київська (пізніше – Стара) «Громада». До її складу входили визначні наукові й культурі діячі: *В. Антонович*, який очолював громаду, *М. Драгоманов*, *Микола Зібер*, *П. Чубинський*, *Олександр Кониський*, *Сергій Подолінський*, *Іван Нечуй-Левицький*.

«Стара громада» дістала таку назву, аби відрізнити її старших і досвідчених членів, яких налічувалося близько 70, від нових громад, що також з'являлися й складалися переважно із студентів. Громадівці знову зосередилися на неполітичній діяльності.

З ініціативи членів «Старої Громади» в 1873 р. був заснований осередок української думки і науки – **Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства**. Це була перша легальна організація в галузі українознавства. Її головою обрали *Г. Галагана*, а секретарем – *П. Чубинського*, який, відбувши за «українофільство» семирічне архангельське заслання, повернувся в Україну. За кілька років були підготовлені два томи *«Записок»* цього Товариства, проведено археологічний з'їзд, одноденний перепис населення Києва, створено бібліотеку, етнографічний музей.

На початку 1870-х років П. Чубинський очолив науково-дослідну експедицію для збирання етнографічно-статистичних відомостей на території Правобережної України. Зібраний матеріал ліг в основу виданого у 1872 – 1873 рр. у Петербурзі за реакцією П. Чубинського семитомника праць експедиції *«Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край»*. У Києві склався сильний науковий центр з українознавства, проводились археологічні конгреси, видавалися праці світового значення.

Репресії російського царизму проти української культури, які продовжились в 1875 р., особливо посилилися після *Емського акту* 1876 р. Таку назву дістав таємний указ, який підписав російський імператор Олександр II 18 (30) травня 1876 р. у м. Емс (Німеччина). *Емський акт був витриманий у дусі циркуляра Валуєва. Він став подальшим кроком гноблення українського народу, переслідування його культури.*

Емський акт забороняв ввезення у межі Російської імперії без дозволу «будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському нарідччі», друкування та видання в імперії «оригінальних творів і перекладів на тому ж нарідччі», крім історичних документів і пам'яток, із додержанням правопису оригіналів, творів красного письменства з користуванням тільки загальноприйнятим російським правописом. Емським актом заборонялися також «різні сценічні вистави й читання на малоруському нарідччі, а також і друкування на ньому текстів до музичних нот». На інші мови почали перекладати навіть слова українських пісень, які виконувалися в театрах.

На підставі Емського акту було розпущено «Стару Громаду», припинив діяльність Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства в Києві, припинилося видання прихильної до українців газети «Киевский телеграф», яка фактично була друкованим органом кївської «Старої Громади» в 1874–1875 рр. Наслідком Емського акту було й те, що в 1877 р. не було надруковано жодної української книжки.

Окремий пункт Емського акту стосувався персонально М. Драгоманова й П. Чубинського. Їм було заборонено жити в Україні. М. Драгоманова й М. Зібера було усунуто з Київського університету і в 1876 р. вони, а також Ф. Вовк й С. Подолинський, виїхали за кордон. П. Чубинського було вдруге вислано і він працював у міністерстві шляхів сполучення в Петербурзі.

Емський акт став одним із проявів русифікаторської політики російського царизму щодо України, гальмував розвиток української культури та національно-визвольного руху, але повністю його припинити не міг.

8.1.4 Продовження традицій українського меценатства

У XIX – на початку XX ст. українська культура розвивалася за відчутної підтримки українських меценатів: одним із перших в Україні підприємців-цукро заводчиків Федір Симиренко; багатьма добродійними, добродійними справами уславилися В. Тарновський і Г. Галаган, Микола Терещенко, Василь Симиренко, Євген Чикаленко, Микола Аркас, Богдан Ханенко. Матеріальна підтримка ними діячів української культури, багатьох культурницьких починань є яскравим виявом їхніх патріотичних почуттів, найщирішого ставлення до справ національного відродження України, української культури. Зокрема, В. Тарновський (старший) ще в 1840 р. фінансував перший випуск «Кобзаря» Т. Шевченка. Коштом Василя Симиренка, але без розголосу, вийшло кілька видань «Кобзаря» Т. Шевченка.

Родина Терещенків на меценатство витратила близько 5 млн крб, підтверджуючи тим самим девіз їхнього дворянського герба – «Прагнути до громадських справ». Художнє зібрання Терещенків лягло в основу Київського музею російського мистецтва, ця родина фінансово утримувала Київську малювальну школу. Дочка М.Терещенка Варвара була одружена з Б. Ханенком, виконуючи заповіт чоловіка, вона передала в дарунок Києву свій особняк і величезну колекцію творів живопису, зараз це – Музей західного і східного мистецтва.

Григорій Галаган в пам'ять про померлого єдиного сина Павла заснував Колегію Павла Галагана в Києві (1871 р.), закриту російським урядом у 1916 р., пожертвував свій маєток у с. Дігтярі для ремісничого училища (1876 р.). Завдяки йому в Прилуках було відкрито чоловічу й жіночу гімназії. Працюючи головою Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства і співробітником Київської археографічної комісії, надавав допомогу цим організаціям. Разом із В. Симиренком, В. Тарновським (молодшим) матеріально підтримував журнал *«Киевская старина»*. За згадками і записами відомого громадського і культурного діяча, редактора «Киевской старини» В. П. Науменка, В. Симиренко був постійним жертводавцем журналу, щорічно перераховував на його потреби 1 000 крб. В. Тарновський (молодший) зібрав багато

рукописів та малюнків Т. Шевченка і 1897 р. подарував їх Чернігівському земству.

Переймаючись українським національним рухом, Є. Чикаленко захопився, як він сам висловився в одному з листів до *М. Грушевського*, «не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені». Коли у Є. Чикаленка в 1895 р. померла восьмирічна донька, він вирішив усі кошти, які б мали скласти її посаг, віддати на громадські цілі і у такий спосіб вшанувати її пам'ять. Спочатку Є. Чикаленко вніс у редакцію журналу «Киевская старина» тисячу карбованців як премію за найкраще написану популярну історію України.

Є. Чикаленко також підтримував літературні таланти України. У 1902 р. він став літературним «хрещеним батьком» *В. Винниченка*, який тільки починав свою письменницьку діяльність, всебічно сприяв виданню його творів. Допомогу Є. Чикаленка отримували *А. Тесленко*, *М. Коцюбинський*, *О. Олесь*, *С. Васильченко*. *М. Вороний* та інші. Є. Чикаленко взяв на себе оплату авторських гонорарів у журналі «Киевская старина», підтримуючи у такий спосіб *Б. Грінченка*, *Д. Яворницького*, *М. Коцюбинського*.

Матеріали особистого архіву *Миколи Аркаса* свідчать про його велику й безкорисливу матеріальну підтримку багатьох діячів української культури, і насамперед *М. Лисенка*, *В. Доманицького*, *Ф. Матушевського*, *В. Винниченка*, *Б. Грінченка* та багатьох інших. Листувався М. Аркас з *Гнатом Хоткевичем*, матеріально підтримував видання його школи гри на бандурі. Прохань про допомогу було так багато, що в одному із своїх листів М. Аркас скаржився: «Велике лихо уславитись заможним чоловіком, а в дійсності не мати зайвої копійки».

Відомою українською меценаткою та громадською діячкою була *Єлизавета Скоропадська* – тітка гетьмана *Павла Скоропадського*. Своїми пожертвами вона підтримувала українські видання та недільні школи, жіночу гімназію в Полтаві. На свої кошти Є. Скоропадська заснувала школу в с. Рибці поблизу Полтави. Після заборони видань українською мовою у Російській імперії меценатка пожертвувала гроші на розвиток українського руху в Галичині, зокрема, на товариство «*Просвіта*» та журнал «*Правда*». Із 1878 р. вона очолювала *Полтавське філантропічне товариство*.

8.1.5 Розвиток української літератури та мистецтва у ХІХ – на початку ХХ ст.

Особливості літературного процесу. Нову добу в українській літературі започаткувало опублікування *«Енеїди» І. Котляревського* в 1798 р. Цей твір розпочав процес оформлення української мови в сучасну літературну. Звучав він яскраво сатирично. Світлий гуманізм і патріотизм, широка демократичність, реалізм художніх образів, гумор, щира народна мова, використання фольклору, етнографізм – все це надавало великої популярності *«Енеїді»*, як і подальшим драматичним творам І. Котляревського. Уже в перші десятиліття ХІХ ст. в українській літературі з'являються наслідування й переспіви *«Енеїди»*. Вплив творчої манери її автора зазнали зокрема *П. Гулак-Артемівський*, *Л. Боровиковський*, *А. Метлинський* та інші. Першого прославили його байки, особливо *«Пан і собака»*. Ця байка мала антикріпосницьке спрямування, ще більш виразне, ніж в *«Енеїді»*. У своїх творах *П. Гулак-Артемівський* дав перші зразки реалістичної байки, що на повну силу зазвучала пізніше в творчості *Є. Гребінки* і особливо *Л. Глібова*. Тоді як *А. Метлинський* розвивав панівний тоді в літературі романтизм – у своїх віршах він оспівав українські степи з високими могилами – свідками минулого кобзарів, козацтва, висловлюючи гарячу любов до України. Робили це й інші *«харківські романтики»* (*М. Костомаров*, *І. Срезневський*, *Г. Квітка-Основ'яненко* та ін.).

Основоположником української художньої прози став Г. Квітка-Основ'яненко. Вперше українською мовою й серйозно (у стилі сентименталізму) описав він високі почуття простих людей свого народу, етнографічно точно водночас зобразивши реалії їхнього життя. Хоча був і гумор у його творах (от хоча б і в «Конотопській відьмі»), але важливо було те, що він перервав традицію використання української мови тільки в комічних жанрах.

І все ж, як зазначив літературознавець *О. Білецький*, «незважаючи на виступи Котляревського, навіть на успіхи збірників Цертелєва, Максимовича і Срезневського, які доводили до відома читачів пам'ятки української пісенної творчості, незважаючи на культурне пожвавлення в Харкові, де в певних колах, близьких до першого університету, виникло кілька ефемерних журнальчиків, які з-поміж усього іншого, друкували й матеріали українською мовою, – усе ж не було надії на те, що літературні дослідження окремих аматорів спричинять виникнення цілої літератури. Становище було б дуже

складним, коли б наприкінці 1830-х років не пролунав голос геніального Т. Г. Шевченка».

У своїх романтичних творах («Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гамалія» тощо) Т. Шевченко звернувся до трагічного й героїчного минулого свого народу. У реалістичних творах «Кавказ», «Наймичка» засудив національне й соціальне гноблення свого народу, оспівав боротьбу за волю («Гайдамаки» та ін.). У творах «Швачка», «Великий льох» дав влучні політичні оцінки історичних подій. У багатьох творах Т. Шевченка містилися пристрасні й водночас високохудожні заклики до сучасників творити гуманні, чесні й мирні вчинки в ім'я як людей, так і культури, справедливості й України в цілому.

У 1840-х рр. розквітнув літературний талант П. Куліша, який написав тоді історичний роман «Чорна рада», започаткувавши ним українську романістику. Історичні художні твори писав тоді й О. Стороженко. У 1856–1857 рр. П. Куліш видав у двох томах науковий збірник «Записки о Южной Руси», 1860 р. – літературний альманах «Хата». Дописував до «Основи», а 1862 р. видав першу збірку поезій «Досвітки» й з того часу систематично писав та друкував вірші й численні переклади Шекспіра, Гете, Шиллера та інших поетів, Біблії. З цього, власне, й розпочалася широкомасштабна перекладацька діяльність у нашій літературі.

На рубежі 1850–1860-х рр. до української літератури влилися нові таланти. Марко Вовчок (М. Маркевич) розвивала демократичний напрям у прозі. В її «Народних оповіданнях», повістях «Кармелюк», «Інститутка» з великою силою художньої пластики, створені трагічні картини кріпацького життя, ліричні й драматичні образи простих людей. Проте Марко Вовчок (в оповіданні «Сестри») порушила й нову тему – розорення «вільного» селянства й появу нової форми визиску – найманого. Її новаторством було й продовження шевченківських традицій у прозі. Крім того, до неї українська проза ще не знала такого тонкого психологічного аналізу складних душевних переживань героїв із народу. Особливо жінок-селянок. «З простою красою й ніжністю її мови й стилю, – писав І. Франко, – в'яжеться нерозривно її ніжна любов до всіх нещасних і страждаючих, а особливо до найбільш бідними, до жінок».

Водночас традиції гумору було дотримано в нашій літературі і на той час. Твори С. Руданського незмінно викликають сміх (особливо його славнозвісні «Співомовки»), влучно й дотепно картають вади в характерах людей. Тільки в 1859 р. він створив понад 145 гумористичних віршів. Гумор і

сатира переплелися й у прозі *А. Свидницького*, автора відомих *«Люборацьких»*. Його поезії теж мають неабияке значення як твори революційного спрямування й пристрасного викриття потворності «темного царства» пореформеного часу.

Великого й політично загостреною є літературна спадщина *О. Кониського* (до речі, автори першої ґрунтовної наукової біографії Т. Шевченка в 2-х томах). Це повісті, оповідання, бойові публіцистичні статті, нариси, дослідження, вірш. Зокрема, поезії друкувалися в *«Черниговских губернских відомостях»* (1858 р.), пізніше в *«Правді»*, *«Зорі»* та по інших альманахах. Його публіцистичні статті на захист української культури були особливо цінними під час дії Валуєвського указу (1863 р.), що суттєво обмежував функціонування української мови.

Розвиток жанру соціально-психологічного роману пов'язаний з творчістю Панаса Мирного («Хіба ревуть воли як ясла повні?»). До того ж уперше в українській літературі він починає пильнувати ритміку прози, її інтонаційну відповідність змістові, авторському настроєві. Писав також вірші, драми, перекладав з англійської (зокрема твори В. Шекспіра). В його творах головна увага приділялася переживанням героїв, їхньому внутрішньому світові, мотивам їхніх вчинків, розвиткові поглядів.

І. Нечуй-Левицький значно розвинув жанр соціально-побутової повісті. Його повісті та оповідання з життя селянства і робітництва (*«Дві московки»*, *«Микола Джеря»*, *«Бурлачка»*, *«Кайдашева сім'я»*) давно стали класикою української літератури. Поетизувавши слідом за Г. Квіткою-Основ'яненком, М. Гоголем, П. Кулішем, Марком Вовчком цільні народні характери, він водночас об'єктивно відтворив світло й тіні народного життя, у якому нерідко духовне взаєморозуміння зникає навіть між членами однієї сім'ї. Йому, як і Свидницькому чи Панасові Мирному, мало було представити своїх героїв жертвами соціальної несправедливості, він намагався осмислити етичні основи народного життя, виявити об'єктивні причини занепаду, деморалізації особистості. Чималий інтерес становить і історична проза *І. Нечуя-Левицького*, його численні історико-популярні, публіцистичні брошури, історичні романи (*«Князь Єремія Вишневецький»*, *«Гетьман Іван Виговський»*). Був він лексикографом та неабияким літературним критиком.

Як прозаїчні, так поетичні твори писав у Західній Україні *Ю. Федькович*. Його, активного діяча національного пробудження на Буковині, називають *«Буковинським Кобзарем»*. Поезія *Ю. Федьковича* сповнена щирих почуттів, чесних роздумів над проблемами людського

життя, осуду австро-німецьких загарбників (поєми: *«Довбуш»*, *«Лук'ян»*, *«Новобранчик»*, *«Дезертир»*). Його твори друкувалися по журналах «Нива», «Правда», «Мета», «Вечорниці» та ін. «Кращого стиліста, як Федькович, не було і нема серед буковинських і галицьких письменників», – писала Леся Українка.

Витонченим пейзажистом – романтиком у поезії був Я. Щоголев. І все ж насамперед героями його лірики були трударі. У ній навіть відбито (і то високо поетично) характерні особливості трудових процесів, професійну своєрідність праці в різних галузях (*«Бурлаки»*, *«Ткач»*, *«Кравець»*, *«Косарі»*, *«Швець»*, *«Поштар»*, *«Могильник»*, *«Вівчарик»*, *«Чабан»*, *«Пасічник»*). Звичайно, як романтик, Щоголев віддав належне й змалюванню героїчної минувшини свого краю (*«Січа»*, *«Хортиця»*, *«Запорожець над конем»*). Є й сумні ноти в творах Я. Щоголева. Вони викликані трагічними моментами його особистого життя. Лірика його віршів така лаконічна, прозора, мелодійна, що не випадково низку його поезій покладено на музику – *«Пісня»*, *«Пряха»*, *«Хортиця»*, *«Зимовий вечір»*, *«У полі»*, *«Осінь»*, *«Косарі»*, *«Чередничка»*, *«Черевички»*.

Саме під час оголошення й дії царського Емського указу про заборону українського друку, у 1876–1877 р., Я. Щоголев написав найбільше художньо завершених віршів. Цими творами в скрутний для української культури час він доводив високий рівень розвитку мови та інших духовних надбань нашого народу.

У поезії *М. Старицького*, який у 1860-х рр. творив прегарні зразки інтимної лірики (*«Жадання»*, *«Виклик»*), у 1870-х рр. виробилася палка, пристрасна публіцистичність. Натхненний героїчною боротьбою слов'янських народів, він пише вірш *«На прю!»* (1876 р.) – заклик до повстання проти самодержавства. Коли ж 1877 р. почалася російсько-турецька війна, М. Старицький у вірші *«Редакторові»* викрив фальш квасно-патріотичного галасу російських газет. І. Франко чи не найкращими серед українських поетів того часу вважав М. Старицького та Б. Грінченка. *Обидва ж вони писали ще й прозу. Перший – історичну, а другий – соціально-психологічну.*

Темам соціальної нерівності, класової боротьби та сімейної трагедії присвячені зокрема шахтарські оповідання *Б. Грінченка*. Писав він і про взаємини інтелігенції з народом, дітей – із дорослими в школі. На відміну від Марка Вовчка й Панаса Мирного писав оптимістично. У змалюванні інтелігенції (повісті *«Сонячний промінь»*, *«На розпутті»*) був близьким до

літературних прийомів і поглядів І. Нечуя-Левицького («*Хмари*»), Засуджує обскурантизм, великодержавний шовінізм чиновництва тощо. Повніше соціальні мотиви Б. Грінченко розвинув у відомих повістях «*Серед темної ночі*» (1900 р.) та «*Під тихими вербами*» (1901 р.). Принагідно варто відзначити також його лексикографічну й видавничу діяльність.

Олена Пчілка (мати Лесі Українки, сестра історика, фольклориста, етнографа й літературного критика М. Драгоманова) прийшла до літератури наприкінці 70-х років ХІХ століття. То був один із найтяжчих періодів у житті українського та інших народів, що населяли Російську імперію. У літературі й мистецтві звичайними були засилля царської адміністрації, цензурні переслідування і конфіскація видань. У цей тяжкий час видавнича, публіцистична, літературно-критична, перекладацька діяльність Олени Пчілки стала важливим компонентом тогочасної української літератури. Цікавими й на сьогодні є її антишовіністичні статті, поетичні й прозові твори («Товаришки», «Соловійовий спів» тощо). А написані нею спогади про видатних діячів української культури – М. Старицького, М. Лисенка, М. Драгоманова, М. Кропивницького, О. Сластіона, Д. Яворницького – і нині є цінними джерелами для дослідників.

Серед найпомітніших літераторів 1870-х–90-х рр. були також *О. Кобилянська*, *П. Грабовський*, *Т. Бордуляк*, *Грицько Григоренко*, *Н. Кобринська*, *А. Чайківський*. Останній був автором оповідань і нарисів «з судової зали», «з козацької давнини», повість із життя шляхти, історичних повістей тощо. З під пера Н. Кобринської вийшли реалістичні соціально-психологічні оповідання, антимілітаристські «воєнні новели», казки, у яких письменниця виявилася чутливою до символістичних віянь.

Вірші, поеми, публіцистика й численні переклади *П. Грабовського* висвітлювали тяжке життя трудівників. Усе його життя було сповнене труднощів і страждань. Мабуть, твердження П. Флоренського про те, що творити добро можна не інакше, як терплячи переслідування, проілюстроване його біографією. І, мабуть, з поетів тільки ще в Т. Шевченка в ХІХ ст. була така мученицька доля.

Уже в охтирській бурсі десятилітній Павло своєю прихильністю до рідної мови викликав на себе нелюбов і утиски з боку адміністрації. У 15 років він поступив до Харківської духовної семінарії, а в 18 був виключений з неї за співробітництво з народниками-чорнопередільцями й у грудні 1882 р. виселений з Харкова до рідного села Пушкарне. За спроби знайти роботу поза цим селом («за самовільні відпуски») двічі він потрапляв

до в'язниці. У Харкові, куди він приїхав у 1885 р. і працював коректором у газеті *«Южный край»*, він продовжив народницьку пропаганду. На військовій службі у Валках він заступився за солдата, що піддався знущанням з боку офіцера і був перевезений до Ташкента. Проте по дорозі до місця призначення був заарештований, судимий та в 1888 р. висланий за зв'язок з чорнопередільцями до Східного Сибіру. З тих пір до своєї смерті в 1902 р. П. Грабовський жив і творив у засланні.

О. Грицько Григоренко (справжнє прізвище – Судовщикова-Косач, була дружиною брата Лесі Українки – Михайла Косача, також, до речі, літератора, професора Харківського університету). Дебютувала збіркою оповідань *«Наші люди на селі»* (1898 р.), у якій реалістично зобразила класове розшарування на селі й його негативні моральний вплив на людей. У подальшому розширила тематичний діапазон своїх оповідань і нарисів, оновила форми викладу. У дусі нових художніх віянь прагнула до лаконізму, нарисовості й настроєності у новелістичних творах.

Т. Бордуляк упродовж 1890-х років видрукував понад 20 оповідань, більшість із них склали збірку *«Ближні. Образки й оповідання»*. На думку І. Франка, ці оповідання про життя сільського люду були «нав'язні вірним спостереженням життя й щирою любов'ю до робочого люду. Він називав їх «простими, невишуканими та теплими чуттями огрітими», зараховував їхнього автора до низки «талантів, яких не постидалась би ні одна далеко багатша від нашої література».

Проте найвагомішою серед них була, звичайно, творчість *О. Кобилянської*. Вже про перші її повісті Леся Українка, наприклад, писала так: «...зачіплює найрізноманітніші теми. Найбільш відмічений нею тип інтелігентної жінки, яка бореться за свою індивідуальність проти нівелюючого і засмоктуючого оточення австрійської буржуазії...». Проте й у зображенні житті селян *О. Кобилянська* виявила глибоке знання психології трудящих селян і велику до них прихильність. Найкращим її твором була соціальна-політична повість *«Земля»*. А щодо її здібностей змальовувати природу Леся Українка написала: «В нашій літературі нема пейзажиста над вас». Органічне поєднання ліризму, психологізму й романтизму зробило своєрідним стиль творів *О. Кобилянської*, які в своїй основі є реалістичними.

Найбільшими ж вершинами української літератури кінця XIX й початку XX ст. були творчі доробки І. Франка, Лесі Українки.

Художню літературу *І. Франко* почав творити в 70-х рр. XIX ст. Після перших, ще еkleктичних за темою і мовою віршів, повісті *«Плепії і*

Довбушуки» (1875 р.), написаної в стилі старої німецької романтики він заходився перекладати «Що робити?» М. Чернишевського й писати оповідання з життя бориславських робітників. Потрапив до в'язниці за обвинуваченням у належності до соціалістичної організації. Після дев'ятимісячного перебування в ній видає журнал, який через переслідування тричі змінює назву, і друкує в ньому вірші, зокрема й славнозвісних *«Каменярів»*, повість *«Boa constrictor»*, нариси, критичні статті про галицьку інтелігенцію, робітниче питання тощо. У 1880 р., 1889 р. терпить нові ув'язнення, висилку до рідного села, злиденне існування. У 1896 р. вступив у літературну боротьбу з польськими шовіністами. І весь цей час творив художню літературу. Виходять збірки його поезії, оповідання, повісті й романи (наприклад, *«Для домашнього огнища»*, 1897 р., *«Перехресні стежки»*, 1899 р.). Широко відомими є його поема *«Мойсей»* та драматичний твір *«Украдене щастя»*. Про новаторство творчості І. Франка, О. Білецький пише так: «У 70-х роках українська художня проза тільки пробувала відходити від «етнографічно-побутового» шаблону. Майже неминучі в усякому українському оповіданні того часу картинки природи, описи живописних народних звичаїв і обрядів, фольклори і виставки, любовні сцени – усе це зведено у Франка до мінімуму. Як і нечисленні поки що його соратники, Франко прагнув «проникнути в глиб людини, оцінити ситуацію, в якій вона перебуває, зрозуміти мотиви і вчинки»... Тому особливу увагу його привертала теми боротьби пригноблених із гнобителями, теми соціальних конфліктів. Найбільш відома з його повістей – *«Борислав сміється»* написана раніше, ніж *«Жерміналь»* Золя та низка інших західноєвропейських, польських і російських творів, що відобразили початковий період боротьби робітничого класу проти експлуататорів. Одним із перших у європейській літературі Франко визначив героя, якому належить майбутнє».

«Леся Українка стає в наших очах чільною постаттю всього літературного покоління» – слушно зазначив блискучий літературознавець М. Зеров. *Поетесу, драматурга, перекладачку, літературного критика Лесю Українку можна поставити поряд з найбільшими творцями всіх часів. Революційна доба проростала з кожного рядка її поезії. І хоча в багатьох її творах ішлося про біблійних, єгипетських або шотландських героїв – їх навіювали не чужоземні міфи, а український герої. До героїчних вчинків на своїй землі закликала своїх читачів ця з юного віку тяжко хвора поетеса. І сама була одним із наймухніших послідовних борців, тим самим пророком,*

якого І. Франко називав «трохи ж не самотнім чоловіком» на всю тодішню Україну. Від ліричних віршів Леся Українка перейшла до створення поем («*Давня казка*», «*Самсон*», «*Роберт Брюс*»). А вінцем її творчості є драматичні твори «*У катакомбах*», «*Касандра*», «*Бояриня*», «*Лісова пісня*». Драма ідей Лесі Українки були верховинним явищем світової літератури.

До 1900 р. Україна мала вже багатьох письменників. Якщо, наприклад, в «*Основах*» 1861–1862 рр. виступило 40 прозаїків (і всі вони, до речі, були новелістами), то в 1890-х – 1900 р. на сторінках «*Літературно-наукового вісника*» свої твори вмістило близько 170 літераторів. Динамізація суспільних процесів збільшила кількість прихильників новели серед авторів і читачів. Психологізм став одним із чинників літературного новаторства.

Вершиною у майстерності зображення «концентрації чуття» були, наприклад, твори М. Коцюбинського й В. Стефаніка. Отримавши поштовх з боку фольклору, розвиток української літератури вже на початку й протягом усього ХІХ ст. потужно впливав на розвиток мистецтва.

Український живопис та архітектура ХІХ ст. Свій внесок у національно-культурне відродження України зробили представники архітектури, образотворчого мистецтва. Зокрема, художник *Карл Брюллов* виховав багато українських майстрів, серед яких були *Іван Сошенко*, *Аполлон Мокрицький*, *Тарас Шевченко* та ін. Завдяки К. Брюллову з кріпацтва було викуплено Т. Шевченка.

Першим серед художників, хто відкрив українську природу й українського селянина, був німець за походженням *Василь Штернберг*. Навчаючись у Петербурзькій Академії мистецтв, він зацікавився мальовничістю українського побуту, щорічно їздив до України, де писав етюди. У 1838 р. В. Штернберг познайомився і подружився з Т. Шевченком, а 1840 р. до Шевченкового «Кобзаря» він зробив гравюру «*Кобзар з поводирем*».

Проте найяскравішою постаттю українського образотворчого мистецтва 1840–1860 рр. був Тарас Шевченко. Вступивши 1838 р. до Петербурзької Академії мистецтв, він закінчив її 1845 р. із срібною медаллю, одержавши звання «вільного художника». Своїм фахом Т. Шевченко вважав саме малярство. Відомо понад 1000 його творів образотворчого мистецтва. Талант Т. Шевченка як художника виявився в портретному, жанровому, пейзажному та релігійному малярстві. Він пробував себе в скульптурі, різьбі й гравюрі. Особливе визнання мали його офорти. За них 2 вересня 1860 р. рішенням ради Академії його було обрано академіком з гравірування на міді.

Т. Шевченко малював картини, пейзажі й портрети, звертаючись до історії українського народу, його побуту. У Петербурзькій Академії мистецтв він створив картини у романтичному стилі *«Хлопчик, що ділиться хлібом із собакою»* (1840 р.), *«Циганки»* (1841 р.) та ін. Т. Шевченко водночас є основоположником реалізму в українському малярстві. Реалізмом відзначається його найбільший за розміром твір олійного живопису *«Катерина»* (1842 р.), який через драму української дівчини-кріпачки розкриває трагедію самої України. Сценка з життя українського селянина змальована в картині *«Селянська родина»* (1843 р.).

Подорожуючи Україною і зібравши багатий матеріал, Т. Шевченко задумав створити серію офортів під назвою *«Живописна Україна»*. Здійснити це йому не вдалося. Проте уявлення про зміст і характер нереалізованого задуму дають офорти *«Судна Рада»*, *«Дари в Чигирині»*, *«Старости»*, *«У Києві»* та *«Видубицький монастир»*, що відзначаються блискучою технікою, життєвою та історичною правдою. З часом творчість Шевченка-художника здобула визнання світове визнання. Вона стала доповненням поетичної творчості, з якою утворювала органічну цілісність, і свідчила про прагнення митця засобами мистецтва виховувати в суспільстві любов до України, її народу.

У другій половині XIX ст. в образотворчому мистецтві поширились принципи реалізму та народності, їхньому утвердженню та посиленню демократичних тенденцій сприяло виникнення 1870 р. у Петербурзі Товариства пересувних художніх виставок, до складу якого, крім блискучих живописців Росії (В. Перова, В. Васнецова, І. Шишкіна та ін.), входили і талановиті українські художники (М. Пимоненко, О. Мурашко, К. Костанді).

Український живопис цієї доби представлений різними жанрами. Пореформена демократизація суспільства сприяла активному розвитку побутового жанру, представниками якого були Л. Жемчужніков, І. Соколов, К. Трутовський, М. Кузнецов, К. Костанді та ін. Вони не тільки збагатили цей жанр новою тематикою та сюжетами, а, передаючи глибину наростаючих соціальних контрастів, надали йому більшого соціального звучання.

Видатним майстром побутового жанру був М. Пимоненко, пензлю якого належать *«Святочне ворожіння»*, *«Весілля в Київській губернії»*, *«Свати»*, *«Проводи рекрутів»*, *«Жертва фанатизму»* та ін. У ці роки художник створює низку картин із життя українського села. Це – *«В чистий четвер»*, *«Жниця»*, *«Збирання сіна на Україні»*, *«Біля річки»*, *«Свати»*.

Художник з етнографічною точністю відобразив українські народні звичаї, пов'язані зі сватанням. Наприклад, на полотні «Свати» перед глядачем постає традиційне дійство: за столом сидять поважні чоловіки, перев'язані рушниками. Мабуть, події розгортаються на добре, бо в руках матері і молодшого свата повні чарки. Тут же і нехитрий селянський харч. А дівчина, як і годиться, сидить на ослоні біля печі і колупає припічок.

У 1891 р. М. Пимоненко створює картину *«Весілля у Київській губернії»*, яка яскраво свідчила про його творчу зрілість. Вона експонувалась на академічній виставці і мала великий успіх. З блискучою майстерністю написана художником колоритна юрба односельців, що йде вулицею. Килимом стелиться їм під ноги опале осіннє листя. Адже осінь – весільна пора. На передньому плані – молоді у святковому вбранні. Привертає увагу тендітна постать нареченої. Ніжний овал обличчя, витончені риси. Поряд наречений. Звичайний сільський парубок, кремезний, з дещо грубуватими рисами обличчя. Глядач мимоволі помічає легкий наліт смутку на обличчі нареченої: яким-то буде її заміжнє життя?..

Низку полотен присвятив художник мальовничим і гомінким українським ярмаркам: *«Ярмарок»*, *«У гончарному ряду»*, *«На ярмарку»* та інші. Особливим успіхом у глядачів користувалася картина «Ярмарок». Власне, ярмарок у цій композиції становить лише тло, на якому відбувається сповнена гумору сцена: літній чоловік на доброму підпитку повертається з ярмарку. Ноги погано його слухаються, і гарна молодиця, напевно, невістка, веде його під руку з доброзичливою усмішкою. У низці творів останнього періоду художник торкається вічної для людства теми кохання. Тонким ліризмом пронизані полотна *«Побачення»*, *«Ідилія»*, *«Суперниці»*. Біля колодязя». На замовлення М. І. Драгоманова М. К. Пимоненко виконав дві картини – *«В похід»* та *«Повернення з походу»*. Сюжетом для першої, напевно, стала українська пісня *«Засвіт встали козаченьки»*, авторство якої приписується легендарній Марусі Чурай. На картині зображена сцена прощання рідних і односельчан із козаками, які зібралися в похід.

У пейзажному жанрі плідно працювали С. Світославський, Г. Світлицький, І. Похитонов, Г. Ладигенський та ін. «Шукачем сонця», майстром сонячного пейзажу називали В. Орловського, автора неповторних своєю виразністю картин – *«Сінокіс»*, *«Жнива»*, *«Хати в літній день»*. Цими творами художник заявив про себе як витонченого майстра колориту та світлотіньових ефектів. Менш поширеним був портретний живопис, хоча в цьому жанрі працювали відомі майстри М. Пимоненко, К. Костанді,

Є. Буковецький, С. Васильківський. У західноукраїнських землях у побутовому жанрі творили Є. Максимович, Е. Бучевський, у пейзажному – Т. Романчук, А. Монастирський, А. Кохановська, жанром портрету оволодівали К. Устиянович, Т. Копистецький, Ю. Пигуляк, у історичному жанрі вагомим був творчий доробок **М. Івасюка**.

Дев'ятнадцяте століття дало мистецтву видатні імена – художників-реалістів С. І. Васильківського, І. Ю. Репіна, П. О. Левченка, Г. Семирадського.

Сергій Васильківський, уродженець містечка Ізюм, походив із родини дрібного чиновника. Дід його, чумак, походив із козацького роду і був людиною веселої вдачі та великим життєлюбом. Батько Іван Федорович, людина сумирна, тиха, був писарем, справжнім віртуозом цього ремесла, яке здавалося синові чудодійством. Мати – Параска Урилівна, лагідна, чуйна й співуча жінка, навчила його любити народні пісні. У Харкові, куди Васильківські перебралися 1861 р., на його захоплення малюванням звернув увагу гімназичний учитель малювання і чистописання, колишній кріпак, співучень Т. Г. Шевченка по майстерні К. П. Брюллова в Петербурзькій Академії мистецтв Д. І. Безперчий.

У лютому 1870 р. С. Васильківський поїхав до Петербурга і вступив до Академії мистецтв. І вже у травні 1879 р. за етюд з натури він одержав свою першу академічну нагороду – малу срібну медаль. Із січня 1879 р. він регулярно відвідував пейзажний клас, і відтоді пейзаж стає його провідним жанром. Схильність С. І. Васильківського до пейзажу зумовила й краса природи рідного краю, що причарувала його ще в дитинстві. *Його пейзажі – це лірико-епічні пісні в живописі, у яких емоційне і раціональне органічно злились воєдино і виплеснулись високою поезією.* Отже, закінчуючи Академію, художник не лише вмів блискуче малювати й komponувати, а й був твердо переконаний, що живопис – це поезія в барвах, а художник – чесний син своєї батьківщини, чутливий до її радощів та болів.

Свою майстерність художник удосконалював за кордоном, на зразках світової художньої культури. Наприкінці квітня 1886 р. С. Васильківський вирушив до Парижа. Дорогою, подекуди зупиняючись, він оглянув німецькі музеї. Пізніше об'їздив усю Францію, побував в Іспанії, Англії, Італії, Алжирі. Після дворічного перебування за кордоном повернувся до Харкова, багато подорожував пішки Харківщиною, Полтавщиною, Запоріжжям. Крім пейзажу почав займатися історичним жанром, створив картини **«Козачий пікет»** (1888 р.), **«Сутичка запорожців з татарами»** (1892 р.), **«Козак у**

степу» (1905 р.), *«Козаки в степу»* (початок ХХ ст.), *«Похід козаків»* (1917 р.). У 1896 р. картина *«Козача левада»* експонувалася на Всеросійській художньо-промисловій виставці в Нижньому Новгороді, де здобула високу оцінку. У 1900 р. разом із *М. Самокишем* видав великий альбом *«З української старовини»*. Того ж року в Харкові відбулася перша персональна виставка творів художника, на якій було виставлено 120 творів.

У 1903 р. у Полтаві, з нагоди відкриття пам'ятника І. П. Котляревському, брав участь у великій художній виставці, де виставив 43 роботи – *«Дніпровські плавні»*, *«На Дінці»*, *«Оранка. Воли»*, *«Гребля Квітки-Оснот'яненка. Харків»*, *«Зимовий вечір»*, портрети Богдана Хмельницького, Івана Гонти, Григорія Сковороди, кобзарів. Того ж року одержав перемогу на конкурсі на кращий проект розпису будинку Полтавського земства, який розписує у 1903–1907 рр. У 1912 р. зібрані С. Васильківським взірці українського народного орнаменту експонувалися на міжнародній художній виставці в Римі. Того ж року вийшов альбом орнаментів, створених М. Самокишем та С. Васильківським. В останні роки життя створив картини *«Козак Мамай»* (1911 р.).

С. Васильківський заповів Музею Слобідської України понад 1 340 своїх творів та значну суму грошей, які, за його бажанням, мали піти на створення у Харкові великого національного художнього музею. С. Васильківського називають поетом українського малярства за надзвичайну ліричність його пейзажних та історичних творів. Розквіт творчості художника припадає на останню третину ХІХ ст., період, коли в Україні діяли Емський акт та Валуєвський циркуляр про заборону українського друкованого слова. Тому звернення художників до рідної історії, до відображення природи України, народних типів, етнографічних особливостей селянського або козацького побуту, звичаїв та обрядів, народної архітектури було своєрідною формою протесту, боротьби митців за утвердження національної гідності свого народу.

Ще один видатний художник – *Петро Левченко* (1856–1917 рр.) народився у родині купця першої гільдії в Харкові. Він був одним із представників українського поетичного реалістичного пейзажу кінця ХІХ – початку ХХ ст. Невеликі за розміром картини глибокі за змістом – розкривають красу оточуючого світу. Протягом 1886–1904 рр. був учасником майже всіх пересувних художніх виставок, організованих російськими художниками. *Ілля Юхимович Рєпін* (1844–1930 рр.) своєю творчістю приніс всесвітню відомість художньому мистецтву Харківщини. Його *«Спаситель»*,

«Запорожці пишуть листа турецькому султану» – вершини світового малярства. Народився І. Ю. Рєпін 5 серпня 1844 р. в одній із мальовничих околиць Чугуєва – слободі Калмицькій. Коли Іллі виповнилося сім років, сім'я батьків побудувала окремий дім у сусідній слободі Осинівці. Тут пройшла юність майстра, звідсіля він поїхав восени 1863 р. до Петербургу здійснювати свою найчарівнішу мрію – стати справжнім художником. Учителем цих та інших художників був Дмитро Іванович Безперий – видатний художник та педагог. Його картини, головним чином, пейзажі, зберігаються в Київському музеї українського мистецтва, Харківському та Сумському художньому музеях.

Становленню й розвитку пейзажного українського живопису сприяла і Марія Раєвська-Іванова, одна з найосвіченіших жінок Росії. Талановита художниця не могла вступити до Петербурзької Академії мистецтв, оскільки жінок до неї не приймали. Тому вона вчилася живопису в Німеччині, слухала лекції в Міланському університеті, Сорбонні, Празі. І коли Петербурзька академія удостоїла її звання художника, у 1869 р. повернулася до рідного Харкова та відкрила першу в Росії приватну Рисувальну школу, віддавши цій роботі 25 років життя. Метою цієї школи була підготовка учнів до вступу до художньої академії або до інших вищих шкіл, а також підготовка до художньо-професійно діяльності іконописців, декораторів, літографів та ретушерів.

Малярство в західноукраїнських землях у першій половині XIX ст. мало скромніші досягнення, ніж у східноукраїнських землях. Тут воно було представлене такими українськими майстрами, як *Остан Білявський, Василь Береза і Лука Долинський.* Серед них, зокрема, виділявся *Л. Долинський* – його твори мали переважно релігійний зміст, написані у стилі класицизму з оригінальними українськими стилістичними ознаками. Низка художників українського походження слугувала інтересам польської або німецької культур. Серед таких були *Юлій Коссак, Теодор Яхимович, Рафаїл Гадзевич* та ін.

У XIX ст. багатьох художників приваблювала Україна – «нова Італія», як її тоді називали. Попри постійні утиски українського народу на національному ґрунті, його культура не припиняла свого поступу. Представники прогресивної інтелігенції цього періоду багато зробили для українського культурно-національного відродження, формування національної самосвідомості, утвердження української мови, розвитку музичного, образотворчого мистецтва та театру.

З *монументальних творів скульптури* в Україні найвидатнішими є пам'ятники Б. Хмельницькому (скульптор *М. Микешин*, 1888 р., Київ) і Володимиру Великому в Києві (1853 р., скульптори *В. Демут-Малиновський* і *П. Клодт*). *Л. Позен* став автором пам'ятнику І. Котляревському в Полтаві (1902 р.), високохудожньо відобразив життя українського села в низці скульптурних груп: «*Переселенці*», «*Кобзар*», «*Жебрак*», «*Оранка на Україні*»; його твори на історичну тему – «*Запорожець у розвідці*» та «*Скіф*». *П. Забіла* створив скульптурні портрети Т. Шевченка, О. Герцена.

В *архітектурі* XIX ст. українське бароко було витіснене стриманим академічним стилем класицизму, у якому головну увагу приділялося не зовнішнім прикрасам, а комфортові всередині будівлі. За указом Павла I з 1800 р. заборонялося будівництво церковних храмів у стилі українського бароко. Планування міст також зазнало змін.

Площа з розкішними будівлями урядових установ ставала адміністративним центром, квартали стали прямокутними. Ведеться боротьба з «малими архітектурними формами». Наприклад, 16 травня 1816 р. на своєму засіданні харківська міська дума постановила «очистити всі міські майдани від куренів, побудованих без дозволу начальства й поза планом, які спотворюють місто й загрожують пожежними лихами» З'являються такі перлини архітектури, як оперний театр в Одесі (1809 р. архітектор *Том де Томон*), потім – Київський університет (архітектор *В. Беретті*), у Львові – Український драматичний театр імені М. Заньковецької (арх. *І. Зальцман*, *Л. Пихаль*), наукова бібліотека по вул. В. Стефаника (арх. *Ю. Бем* та *П. Побіле*), політехнічний інститут (арх. *Ю. Захаревич*). У Харкові 1844 р. було споруджено дзвіницю Успенського православного собору (арх. *Є. Васильєв*), яку люди називають «Золотим вінцем Харкова». Свого часу вона була найвищою спорудою в Російській імперії. За проектом того ж архітектора був зведений будинок університетського корпусу по вул. Університетській для розташування в ньому домашньої церкви та ін.

В архітектурі другої половини XIX ст. з'являється еkleктизм – поєднання різних стилів: романського, готичного, ренесансного. Багато будинків такої архітектури з'явилося в Києві. Унікальною спорудою є Озерянська церква в Харкові, зведена 1896 р. єпархіальним архітектором *В. Немкіним*. У цьому храмі химерно поєдналися романські й давньоруські мотиви. А в архітектурі Харківського Благовіщенського собору, побудованого в 80-х – 90-х рр. XIX ст. (арх. *М. Ловцов*), поєднано елементи давньовізантійського, давньоруського й готичного стилів. У Києві уподо-

баним ще був стиль «французького відродження» (національний оперний театр, арх. *В. Шретер*), Український драматичний театр імені І. Франка, (арх. *Є. Братман, Г. Шлейфер*.) А у Львові – «віденського бароко» (будинок залізничного вокзалу, арх. *В. Садлівський*, будинок Галицького сейму, арх. *І. Гохбергер* та інш.)

Професійне театральне та музичне мистецтво. У XVIII – на початку XIX ст. у Росії і в Україні, по поміщицьких маєтках існував кріпацький театр. 1819 р., коли Ф. Котляревським були написані, а театральна трупа, очолювана ним же і *М. Щепкіним*, на сцені поставила «*Наталку Полтавку*» та «*Москаля-чарівника*», вважається датою народження нової української драми та нового українського театру. Це підштовхнуло розвиток реалістичної драматургії, яку в першій половині XIX ст., крім *І. Котляревського*, представляли *В. Гоголь, Г. Квітка-Основ'яненко, Я. Кухаренко, Т. Шевченко* та сценічне мистецтво в особі видатних акторів *К. Соляника, І. Дрейсіга* та ін. Класична трагедія, кривава й авантюрна мелодрама, характерна для початкового романтизму, не знаходять ґрунту в українській драматургії. Хоча історичний жанр все ж розвивали трагедії *М. Костомарова*. Твори *Г. Квітки-Основ'яненка* про Шельменка, його «*Дворянские выборы*» продовжують реалістично-викривальну лінію Фонвізіна, Капніста й Грибоедова. *Т. Шевченко* ще більше загострив соціальний аналіз в історичній п'єсі «*Назар Стодоля*», явивши нею найкращий зразок української драматургії першої половини XIX ст. Цим він підготував наступний етап її розвитку – творчість *М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенко-Карого, Панаса Мирного, І. Франка, Лесі Українки*. Щоправда, ані перший з них, ані другий так і не вийшли за межі «етнографічної драматургії української соціальної драми.

Найстаріший в Україні театр було збудовано 1789 р., пізніше виникають театри й по інших містах: 1806 р. – у Києві, 1810 р. – в Одесі, Полтаві, Кам'янці. Стаціонарні театральні приміщення були лише в Києві та Одесі. У Харкові воно з'явилося 1842 р. У більшості міст до вистав пристосовували різні склади. А вистави дивилися переважно під час ярмарків. Трупи довго не затримувалися на місці – населення міст тоді було незначним. У будь-яку негоду актори мусили переїздити зі своїми родинами на підводах, заповнених декораціями та іншим театральним майном. Вони потрапляли в цілковиту залежність від антрепренера та місцевого начальства.

Репертуар у тодішніх труп був дуже великий. Наприклад, київський антрепренер Ленкавський подав на розгляд цензури 191 п'єсу. Театри мусили

протягом сезону ставили десятки п'єс, бо, зазвичай, кожна з них витримувала лише 2–3 вистави. Це дуже ускладнювало працю акторів, примушувало їх виходити на сцену після однієї-двох репетицій, грати роль за допомогою суфлера.

Найбільше художнім рівнем вистав відзначалися Харківський театр, очолюваний *І. Штейном* (згодом – *Л. Млотковським*) та Полтавський театр, очолюваний *І. Котляревським* і *М. Щепкіним*. Саме ці театри стали визначними осередками української культури.

Після емського указу від переслідування українського театру уряд перейшов до цілковитої його заборони. Було, що українські народні пісні зі сцени виконували французькою мовою, аби не українською. Цензура різко обмежувала тематику українських п'єс: їхній зміст міг торкатися селянського побуту, кохання, але жодних соціальних проблем. Заборонялося зображувати в виставі все, що нагадувало б про колишні «вольності» українців і боротьбу за незалежність України. Герої, що грали в п'єсах представників вищих верств, мусили промовляти лише російською мовою. Трупи змушували ставити в один вечір поряд з українською п'єсою російськомовну з не меншою кількістю актів.

Проте ці утиски спричинилися до того, що в творчості *Панаса Мирного*, *М. Старицького*, *М. Кропивницького*, *І. Карпенка-Карого* з'явилися народно-визвольні ідеї, а в театральній діяльності – високий громадянський пафос. Отож і примушували цензори Старицького, наприклад, переробляти драму *«Не судилося»* (*«Панське болото»*), а його історичні п'єси *«Богдан Хмельницький»* (1887 р.) та *«Оборона Буші»* (1898 р.) і зовсім заборонили виставляти. На найкращий драматичний твір *М. Кропивницького «Глитай, або ж Павук»* (1882 р.) у першому відділі Головного управління в справах друку з 1894 р. була заведена спеціальна справа, а міністр внутрішніх справ вимагав від губернаторів не пускати її на сцени театрів (п'єса таки й справді закликала до боротьби з глитаєм, до речі, *М. Кропивницький* перший в українській драматургії створив образ глитая).

Драматургічна творчість *І. Карпенка-Карого* зумовила появу в репертуарі українського театру гостро соціальної драми і комедії з неперевершеними на той час в українській драматургії ідейно-художніми якостями. Він уже не робить етнографічної орнаменталізації сюжетної лінії. В основі його творів (*«Сто тисяч»*, *«Хазяїн»*, *«Бурлака»*, *«Безталанна»*) лежать гострі соціальні суперечності, глибокі соціальні конфлікти. Однією з новаторських рис драматургії Карпенка-Карого було створення в ній образів

різних «підпанків»: факторів, прикажчиків, тих «сільських п'явок», що згодом самі виростають у багатіїв. Його п'єса *«Не так пани, як підпанки»* (1883 р.) цензурою була не допущена до сцени, близько 20 років перероблялася й урешті втратила первісний вид і свої художні якості.

До речі, і М. Кропивницький, і І. Карпенко-Карий були ще й талановитими акторами і, як М. Старицький, організаторами найкращих на той час труп. Такими ж акторами були й М. Садовський, П. Саксаганський, Г. Затиркевич-Карпинська, М. Заньковецька, М. Садовська-Барілотті, Г. Борисоглібська, А. Затиркевич та ін. Перші двоє з них також організували блискучі трупи. Українські театральні групи з великим успіхом виступали в Україні, а також у Петербурзі, Москві та по інших містах Росії.

Характерною рисою українського театру є синкретичність, постановки були неможливі без музичних і танцювальних елементів. Власне, класичний український театр був музично-драматичним. Перлиною української вокальної класики стали *«Вечорниці»* П. І. Ніщинського – музична вставка до *«Назара Стодолі»* Т. Г. Шевченка. Звідси пішла широковідома «Закувала та сива зозуля», тема якого – страждання козаків у турецькій неволі, їхнє прагнення до свободи. П'єса І. Котляревського *«Наталка Полтавка»* стала об'єктом натхнення багатьох музикантів. До сьогодні вона виконується в музичній обробці М. В. Лисенка. Він є основоположником української класичної музики.

Музична культура України на початку ХІХ ст. розвивалася за доволі складних умов. Основними концертними осередками були поміщицькі маєтки. Деякі великі землевласники (В. Тарновський, Г. Галаган, Д. Ширай та ін.) мали свої симфонічні оркестри, оперні та балетні трупи, сформовані переважно з кріпаків. Інколи ними керували запрошені закордонні музиканти. Деякі з таких оркестрів існували й після скасування кріпацтва.

У розвитку музики значну роль відіграло відкриття університетів у Харкові та Києві. При харківському були музичні класи, у яких велася регулярна підготовка професійних кадрів. У Львові розвиток музичного життя поживило відкриття консерваторії.

Велике значення для розвитку музичного мистецтва мала нова українська література. Наприклад, вже твори І. Котляревського містили значну кількість пісень: п'єси ставилися з музикою. Котляревський започаткував багатомісячну музично-театральну традицію. Композитори охоче обробляли музику до його п'єс. «Наталка Полтавка» з музикою М. Лисенка, який 1883 р. написав увертюру, створив супровід для пісень, стала

класичним твором. Отже, музичну культуру України початку ХІХ ст. характеризують збирання творчих сил, перехід мистецтва на демократичні рейки. Наприкінці ХІХ ст. докорінно змінилося музично-концертне і театральне життя. Створюються оперні театри у Києві, Харкові, Львові. По великих і малих містах України організуються симфонічні концерти, музичні товариства, відкриваються філії Російського музичного товариства, а також товариства *«Боян»* (спочатку в Львові й по інших містах Західної України, потім у Києві).

На західноукраїнських землях плідно працювали *Михайло Вербицький*, що створив симфонічні увертюри, хор *«Заповіт»*, оперети *«Підгір'яни»*, *«Верховинці»*, та *С. І. Воробкевич* – автор опери *«Гнат Приблуда»*, оперет *«Блудний син»*, *«Новий двірник»*.

Відомий співак і композитор *С. Гулак-Артемовський*, друг Т. Шевченка працював у Петербурзькому оперному театрі. Тут 1863 р. вперше була поставлена його чудова опера *«Запорожець за Дунаєм»*, в основу якої лягли мелодії українських пісень. Композитор *Г. Гладкий* написав мелодію до *«Заповіту»* та інших віршів Т. Шевченка. Творив музику й український історик *М. Аркас*. Талановитий український композитор *П. Ніщинський*, один з основоположників української професійної театральної музики, написав *«Вечорниці»*, які увійшли окремим сюжетом до драми Т. Шевченка *«Назар Стодоля»*. Хор з *«Вечорниць»* *«Закувала та сива зозуля»* став однією з найулюбленіших пісень наших людей.

Крім того, П. Ніщинський майстерно обробив для хору чимало українських народних пісень, з яких найкращими є історичні пісні *«Козак Софрон»*, де оспівано боротьбу українських козаків з турками, і *«Ой, гук, мати, гук»* – про боротьбу українців проти польської шляхти.

Засновником української національної музики заслужено вважають *Миколу Лисенку*, завдяки його композиторській та етнографічній діяльності. Він записував українські народні пісні для хору з фортепіано, записав та видав думи кобзаря *Остана Вересая*. У композиторській спадщині М. Лисенка важливе місце займають твори на тексти Т. Шевченка. Музика до *«Кобзаря»*, *«Радуйся, ниво неполитая»*, *«Б'ють пороги»*, *«Гайдамаки»*, *«Іван Гус»* стали наріжним каменем подальшого розвитку українського академічного музичного мистецтва та утвердження його самобутності. М. Лисенко – автор опер *«Різдвяна ніч»*, *«Утоплена»*, *«Наталка Полтавка»*, *«Енеїда»*, дитячих опер *«Коза-дереза»*, *«Пан Коцький»*, *«Зима і Весна»*, оперети *«Чорноморці»*, які стали основою українського національ-

ного оперного мистецтва. А його опера «*Тарас Бульба*» є важливим етапом й у становленні класичної національної героїко-історичної народної драми.

До найвідоміших творів М. Лисенка належить «Молитва за Україну» – урочистий музичний твір, відомий також під назвою «Боже великий, єдиний, нам Україну храни» або як духовний гімн України (слова Олександра Кониського, 1885 р.). З епічних творів, за доби самостійності, найбільшу популярність отримав «Запорозький марш» М. Лисенка (був презентований як зустрічний марш Збройних Сил України на параді до ювілейної 25-ї річниці дня Незалежності України).

Отже, й на прикладі музичної культури України відзначаємо диференціацію (або спеціалізацію) різних сфер української культури (особливо в науці) і водночас – ускладнення самого культурного процесу, тобто більший взаємовплив і взаємодопомога різних галузей культури-фольклору, гуманітарних наук, літератури, живопису, музики та ін. Можливо, завдяки цьому також, не кажучи вже про величезні творчі потенції нашого народу, навіть за умов великодержавних обмежень і нерідко прямих гонінь, українська культура наприкінці ХІХ ст. досягла високого рівня. Очевидною умовою її повноправного подальшого розвитку було звільнення від національного й хоча б послаблення соціального гноблення.

Отже, в українському мистецтві ХІХ ст. відбивається характер духовних процесів, втілюються ідеї і проявляються тенденції, які характеризують українську культуру цього часу.

Українське професійне мистецтво демонструвало втілення ідеї національної самобутності, інтенсивний діалог із мистецтвом Європи і Росії та зв'язок з народною творчістю; характеризувалося наявністю класицизму, романтизму, реалізму, модерну; відзначалося розширенням жанрової системи, підвищеною увагою до соціальних проблем, історичної, побутової тематики, до відтворення моральних цінностей українського народу. Відбувалося формування митця нового типу, який має активну громадянську позицію, втручається в соціальні процеси, живе життям свого народу, намагається поліпшити його становище. Українське мистецтво цього часу розвивалося за відчутної підтримки українських меценатів.

Запитання для самоконтролю за темою 8, п. 8.1

1. Охарактеризувати умови розвитку української культури ХІХ ст.
2. Якими є досягнення вітчизняної освіти та науки в ХІХ ст.?

3. Охарактеризуйте роль інтелігенції у вирішенні національних проблем в Україні.
4. Що впливало на формування нових тенденцій в мистецтві ХІХ ст.?
5. Визначте роль меценатства у культурному розвитку України.
6. Дайте визначення поняття «українське національно-культурне відродження».
7. Які напрямки характерні для українського мистецтва ХІХ ст.?

Термінологічний словник

Українське національне відродження – соціальний та політичний рух на території Російської та Австро-Угорської імперій, що виступав за національно-культурне відродження й становлення української нації.

Меценатство – добровільна безкорислива діяльність фізичних осіб у матеріальній, фінансовій та іншій підтримці набувачів благодійної допомоги. Меценатство розповсюджується на фінансову підтримку закладів культури і освіти, заснування нових театрів, галерей мистецтва, нових навчальних закладів, підтримку мистецької діяльності акторів, поетів, художників тощо.

Романтизм – ідейний і художній рух у європейській і американській культурі кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. як протиставлення раціоналізму і бездуховності суспільства, естетиці класицизму; виявив себе у всіх видах мистецтва, у філософії і гуманітарних науках; в основі романтичного ідеалу – воля творчої особистості, інтерес до національної культури і фольклору.

Реалізм – стиль і напрям у мистецтві, які ставили метою правдиве відтворення дійсності в її типових рисах; увага зосереджується на проблемі взаємин людини і середовища, утверджується як універсальний спосіб художнього узагальнення.

Театральне мистецтво – вид мистецтва, особливістю якого є художнє відображення життя за допомогою сценічної дії акторів перед глядачами; художньо освоює світ через драматичну дію, що здійснюється творчим колективом; у виставі об'єднуються творчі зусилля драматурга, режисера, художника, композитора, хореографа, актора.

8.2 Українська культура ХХ ст.

8.2.1 Періодизація та загальні риси розвитку культури України у ХХ ст.

Двадцяте століття було періодом бурхливого розвитку культури українського народу, періодом протистояння багатьох культурних парадигм. Беручи за основу пануючі ідеологічні доктрини, розвиток української культури ХХ ст. доцільно поділити на такі етапи:

1. Період національно-демократичних перетворень (1917–1921 рр.).

Цей період припадає на революційні роки, коли постала самостійна Українська держава, на чолі якої змінилося кілька національних урядів. Політичні режими революційної доби стимулювали відродження національних традицій у культурі, без чого було неможливо відродити державність. Зокрема, розширювалася сфера вжитку української мови у системі середньої та вищої освіти (відкривалися україномовні гімназії, українські університети), заохочувалося вивчення українознавчих дисциплін у вищих навчальних закладах. Підтримувався розвиток української науки, особливо історії, філології, філософії. Уже 14 листопада 1918 р. відкрилася Академія наук, яка стала головним науковим осередком України ХХ ст. Отже, період революційних змагань характеризувався значним культурним підйомом, що сприяло відродженню духовності народу.

2. Період новаторського піднесення та українізації (1920-ті – поч. 1930-х рр.). Прийшовши до влади у 1921 р., більшовицький уряд певний час стимулював подальше відродження національних традицій у духовному житті народу, а 1920-ті рр. позначилися відносною свободою творчості митців, вільним культурним пошуком. У мистецтві розвивалися модернові ірраціональні напрями: футуризм, супрематизм та інші. У літературі панував революційно-пролетарський романтизм, символізм, україномовність. В українській науці продовжувалася розробка українознавчої проблематики, а в освіті – боротьба з неписьменністю населення. Із 1923 р. розпочалася хвиля українізації, розширювалася сфера вжитку української мови в усіх сферах суспільного життя.

3. Тотальне панування радянської державної ідеології у духовному житті (1930-ті – 1950-ті рр.). Із кінця 1920-х років у СРСР встановлюється режим особистої влади Й. Сталіна, що призвів до контролю держави над усіма сферами духовного життя народу, а 1930-ті рр. позначилися хвилею репресій проти представників української інтелігенції, яка набула назви

«розстріляне відродження». Особиста свобода творчості людини зазнала обмеження. На зміну творчому пошуку, який панував у культурі 1920-х рр., прийшла суворо централізована державницька культурна доктрина з возвеличуванням особи Сталіна. Із 1930-х рр. і до самого розпаду СРСР домінуючою державною доктриною у розвитку культури став соцреалізм.

4. Кінець 1950-х – перша половина 1980-х рр. Ззовні цей період виглядає найбільш стабільним часом радянської історії, але і він відзначається глибокими внутрішніми протиріччями. Із приходом до влади М. Хрущова, політична ситуація у країні поступово змінюється, настає «відлига». Свою назву цей час отримав за назвою повісті *І. Еренбурга «Відлига»* (1954 р.), яка дуже точно передала зміст епохи. Це – десталінізація суспільного життя, певна демократизація, реабілітація засуджених, повернення із забуття багатьох імен, певна свобода творчості, що породило безліч надій. Однак реформи до кінця доведені не були, корінних змін політичного устрою не сталося, дуже швидко почалося згортання перетворень, що спричинив «застій». Проте для культури хронологічно короткий період «відлиги» мав величезне значення і далекосяжні наслідки. Суспільно-політична атмосфера в СРСР кінця 1950-х рр. спричинила формування цілого покоління так званих «шестидесятників» – вчених, письменників, художників, які відзначалися непримиренністю до ідеологічного диктату, повагою до особистості, прихильністю до національних культурних цінностей, ідеалів свободи.

Період відносної свободи закінчився наприкінці 1960-х років із приходом до влади *Л. Брежнєва*. Дисидентські рухи в Україні поступово придушуються, їх учасники уходять у підпілля, посилювалася русифікаторська політика.

5. Друга половина 1980-х – 1990-ті рр. З другої половини 1980-х рр. в СРСР почалася політика Перебудови, яка привела до розпаду радянської держави та відновлення незалежності України. У цей період відбувався процес реабілітації українських культурних діячів, репресованих у радянські часи, почався процес відродження національних традицій у культурі, дослідження раніше замовчуваних фактів української історії, широке використання української мови в національній системі освіти, мистецтві, літературі, політичному житті.

Загалом можна сказати, що однією з принципів особливостей української культури ХХ ст. є визначальна роль політичного чинника. Держава постійно намагалася використовувати культуру у пропагандуванні

пануючих політичних принципів, які протягом ХХ ст. неодноразово змінювалися. Як наслідок, змінювалася і пануюча культурницька парадигма. У культурі переважала не еволюційний характер динаміки, а різкі зміни, які чітко розмежовують основні етапи розвитку духовності цього буремного століття.

8.2.2 Розвиток освіти і науки України у Новітню добу

Протягом ХХ ст. українська система освіти неодноразово реформувалася та видозмінювалася. Особливо цей процес був характерний для 1920-х – 1950-х рр.

*У добу національної революції (1917–1921 рр.) продовжувала діяти дореволюційна трирівнева система освіти, представлена початковими народними училищами, гімназіями та університетами. Проте принципи викладання суттєво змінилися. Був взятий курс на українізацію освіти. Вже у березні 1917 р. зусиллями **Товариства шкільної освіти** у Києві було засновано першу українську гімназію ім. Т. Г. Шевченка. За прикладом Києва почали працювати українські гімназії у Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові та інших містах. Із березня до жовтня 1917 р. в Україні було відкрито 57 середніх шкіл, які існували на приватні або громадські кошти. У серпні 1917 р. у Києві розпочав роботу Український народний університет. У його статуті основною метою діяльності була підготовка наукових сил для справи українізації освіти.*

Під тиском педагогічної громадськості України Міністерство освіти Тимчасового уряду змушене було дозволити ввести в усіх народних початкових школах навчання українською мовою, а в учительських семінаріях та інститутах запровадити вивчення української мови, літератури, історії та географії. У вищих навчальних закладах дозволялося відкривати кафедри української мови, літератури, історії та права.

У часи гетьманування П. Скоропадського було здійснено низку заходів для подальшої розбудови вищої школи в Україні. Заснований раніше **Український народний університет** був перетворений на Державний український університет, була створена **Українська науково-педагогічна академія**, яка повинна була готувати вчителів українознавства для середніх шкіл. Невдовзі після урочистого відкриття у Києві **Державного українського університету** Український університет було засновано у Кам'янець-Подільському. Кафедри українознавства також було відкрито в Харківському

і Новоросійському державних університетах. У листопаді 1918 р. почала працювати **Українська академія мистецтв**.

Великою є заслуга гетьманського уряду у відновленні та подальшому розвитку української науки. Саме 14 листопада 1918 р. було ухвалено закон про заснування **Української Академії наук у Києві, затверджено її статут та штат**. Метою УАН визначалося поглиблення і поширення наукових дисциплін, збагачення їх на користь народу; сприяння об'єднанню та організації наукової праці в Україні; створення нових науково-дослідних інститутів. На одне з перших місць було поставлено дослідження історії України, а одночасно із цим вивчення літератури, мовознавства, археології, мистецтва. У часи гетьманату засновуються **Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Національна бібліотека**.

Після встановлення в Україні радянської влади система освіти була докорінно реформована. Спочатку (з 1919 р.) українські більшовики не мали чіткої освітньої політики, спрямувавши свої зусилля, передусім, на ліквідацію старої системи освіти, відокремлення школи від церкви, формування нового апарату управління освітою, втягнення у революцію і привернення на свій бік широких мас учительства тощо.

Нову українську систему освіти більшовики намагалися будувати за російським зразком. Беручи за основу «Положення про єдину трудову школу», що діяло в Радянській Росії, вони прийняли у травні 1919 р. «Положення про єдину трудову школу УСРР». «Положення» передбачало: запровадження безоплатного і спільного навчання дітей обох статей з 8-ми років, загальноосвітній і політехнічний характер навчання, заборону релігійного виховання, введення в основу роботи школи продуктивної праці дітей.

Схема шкільної освіти 1920-х – 1930-х років була такою: дошкільні заклади соціального виховання (дитячий садок, дитячий будинок, комуна, колонія) для дітей від 4 років до 8 років; єдина трудова школа для дітей від 8 років до 15 років; професійні школи (для молоді віком 15–18 років) і вищі навчальні заклади (технікум, інститут). Уся система освіти була тісно пов'язана з виробництвом, учні та студенти постійно проходили практику у відповідних установах та підприємствах.

У 1920 р. в Україні були ліквідовані університети і реорганізовані в інститути народної освіти. Однією з характерних рис системи освіти України 1920-х, а ще більше 1930-х та подальших років була ліквідація академічної свободи вищої школи.

У травні 1921 р. уряд радянської України видав декрет про ліквідацію неписьменності. До цієї справи було залучено багато вчителів, грамотних людей інших професій, швидкими темпами створювалася мережа пунктів і шкіл ліквідації неписьменності (лікнепів). Ця політика була доволі ефективною. До 1927 р. основою писемності оволоділо близько 52 % населення України, а за даними на 1939 р. грамотними було близько 91 % населення.

Якщо період 1920-х рр. для освіти можна назвати періодом творчих шукань, то 1930-ті рр. становили період її уніфікації та жорсткого контролю з боку КП(б)У. У 1934 р. партійною постановою *«Про структуру початкової і середньої школи в СРСР»* було встановлено єдину систему освіти: початкова школа (1–4 класи), неповна середня школа (5–7 класи), середня школа (8–10 класи). Така структура початкової та середньої освіти залишалася у майже незмінному вигляді до кінця ХХ ст.

У зв'язку з уніфікацією системи освіти в Україні у 1933 р. відновлюються університети. Було знижено статус технікуму до рівня середнього спеціального навчального закладу.

З другої половини 1930-х років радянській уряд взяв курс на русифікацію освітньої системи УРСР. У 1938 році вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) *«Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей»*. У цій постанові не було прямих вказівок про якісь особливі привілеї для російської мови, але реалізація цієї постанови на практиці в різних регіонах СРСР призвела до поступового обмеження сфер функціонування місцевих національних мов різних народів СРСР. Процес русифікації посилювався з початку 1950-х років. Протягом 1950-х – 1960-х рр. частка україномовних шкіл у республіці знизилася із 81 % (1951 р.) до 64 % (1962 р.). Відповідно кількість російськомовних шкіл зросла у цей період із 17 % до майже 31 %. Особливо цей процес був характерний у великих містах південно-східної та центральної України. Загалом, можна виділити такі риси радянської системи освіти, яка проіснувала на території України до початку 1990-х років: всезагальність та обов'язковість середньої дев'ятирічної освіти, її політехнічний характер, тісний зв'язок із практикою, щільний контроль держави над усіма освітніми процесами, пропагандистська спрямованість, широке використання російської мови у середніх та вищих навчальних закладах, особливо у південно-східних областях УРСР.

Наука. Головним осередком наукової діяльності в Україні у ХХ ст. стала Академія наук, створена у часи національної революції (1918 р.). До

1938 р. вона мала назву **Всеукраїнська академія наук (ВУАН)**. Із затвердженням у лютому 1938 р. нового статуту її було перейменовано на **Академію наук УРСР**. Із 1930 р. в Україні створюється мережа науково-дослідних інститутів (НДІ).

Діяльність ВУАН була суворо підпорядкована державі, яка контролювала усі сфери наукового пошуку. Це насамперед стосувалося кадрового складу Академії. Партійно-державне керівництво України збільшувало кількість академіків і членів-кореспондентів завдяки кандидатурам, визначеним ЦК КП(б)У. У результаті академіками крім таких вчених, як *О. Богомолець, М. Вавілов, О. Палладін, Є. Патон, М. Холодний, Д. Яворницький* та інші, було обрано також партійних функціонерів: *В. Затонського, Г. Крижанівського, М. Скрипника, О. Шліхтера*, суспільствознавців *С. Семковського, В. Юринця, М. Яворського*, які не мали наукових здібностей, а виконували, здебільшого, наглядову, бюрократичну функцію. Найбільш важким періодом існування Академії наук в Україні були 1930-ті рр., коли сталінське керівництво взяло курс на повне підпорядкування науки та наукового пошуку. У результаті політичних процесів проти української науки сотні вчених були позбавлені роботи, близько 250 науковців заарештовані і відправлені на заслання. Офіційно вважалося, що науку звільнено від псевдовчених, а ВУАН очищено від «ворогів народу – агентів фашизму».

Незважаючи на такі надзвичайно важкі умови, розвиток науки не припинився. В Україні вели дослідницьку діяльність багато наукових колективів. Великих успіхів досягли вчені відкритого у 1928 р. у Харкові **Українського фізико-технічного інституту (УФТІ)**. У 1931–1932 рр. у ньому працював *І. Курчатов*, тут *Л. Ландау* написав класичну працю з кінетичної теорії плазми. У 1932 р. група вчених у складі *К. Синельникова, О. Лейпунського, А. Вальтера* і *Г. Латшєва* вперше у СРСР здійснила штучне розщеплення ядра атома літію швидкими протонами. Їхні праці засвідчили народження в Україні центру теоретичної фізики світового рівня. Харків перетворився у головний науковий осередок республіки та не втрачав цього значення до кінця ХХ ст. Особливо науковий пошук поживався з 1950-х рр., що пояснюється початком «холодної війни» та гонкою озброєнь. Фактично природничі та технічні науки працювали на потребу державної оборони, а вже потім задовольняли потреби простих громадян.

У 1960–1970-ті рр. провідними напрямками дослідження Академії наук України були фізико-технічний і математичний, хіміко-технологічний та

біологічний, а також суспільствознавчий. З метою піднесення рівня регіональної науки у 1970–80-ті роки було створено 6 наукових центрів – Дніпропетровський, Донецький, Західний (Львів), Харківський, Південний (Одеса) та Північно-Західний. В установах Академії наук збільшувалася чисельність науковців. Зокрема, у 1960 р. їх налічувалося 3,6 тис. чол., то в 1985 р. – 15,3. Кількість працівників із науковими ступенями зросла у 5,5 рази.

На середину 1960-х років Україна мала розгалужену мережу науково-дослідних установ (інститутів, наукових лабораторій), кількість яких постійно збільшувалась. Лише протягом 1959–1965 рр. у республіці було створено 73 наукові установи. Усього в цей період діяло понад 830 наукових установ, у яких працювало 95 тис. чол., з них близько 2 тис. мали ступені доктора і майже 20 тис. – кандидата наук. Базовим центром наукових досліджень залишалася республіканська Академія наук. До її складу у 1965 р. входило понад 50 науково-дослідних установ, у яких працювало 21 тис. чол., зокрема 6 800 наукових співробітників.

Потрібно відзначити надзвичайно високий рівень розвитку технічних та природничих наук в УРСР 1960-х – 1980-х років, який ні в чому не поступався не лише загальнорадянському, але й загальноєвропейському рівню.

Якщо технічні та природничі науки у радянську добу працювали переважно на потребу оборони, то гуманітарні задовольняли потреби державної пропаганди. Головним об'єктом вивчення історичної науки у Україні була історія революційної боротьби робітничого класу, історія КПРС. Філософія займалася трактуванням різних аспектів марксизму та ленінізму. Незважаючи на вузьку ідеологічну роль гуманітарної науки, українськими істориками, філософами, філологами, літературознавцями та мистецтвознавцями у 1960–1980-ті рр. було опубліковано багато цікавих наукових розробок. Зокрема, історик *М. Брайчевський* написав кілька глибоких розвідок із давнього історичного минулого України, зокрема *«Коли і як виник Київ»*, *«Походження Русі»*, *«К происхождению древнерусских городов»*. Нестандартно підходили до вивчення історичного минулого українського народу та його культури історики *О. Апанович*, *Я. Дзира*, *О. Коман*, *І. Бойко*, філософ *Є. Пронюк*, літературознавці *І. Дзюба*, *Л. Махновець* та ін.

Науковими колективами в цей час було видано низку фундаментальних праць з історії України, держави і права, археології, філософії, літератури і

мистецтва, які, утім, не дістали однозначної оцінки наукової громадськості. Серед них варто назвати такі багатотомні праці, як *«Історія Української РСР»*, *«Історія міст і сіл Української РСР»*, *«Археологія Української РСР»*, *«Історія українського мистецтва»*, *«Історія української літератури»*, *«Словник української мови»*, *«Українсько-російський словник»*. Було випущено також *Українську Радянську Енциклопедію* та інші.

Українська освіта та наука ХХ ст. зробили великий крок уперед у порівнянні з ХІХ ст. Українці перетворилися в одну з найбільш освічених націй у Європі, а наукові досягнення вітчизняних вчених позитивно вплинули на розвиток світової науки. Проте до початку 1990-х рр. освіта і наука в УРСР задовольняли передусім державні інтереси в галузі оборони, пропаганди пануючої комуністичної ідеології.

8.2.3 Література України ХХ ст.

Українська література ХХ ст. пройшла доволі складний шлях розвитку. У революційні роки зародилася нова генерація українських письменників-символістів, які відкидали реалістичні тенденції української літератури, що домінували у другій половині ХІХ ст. Символісти вважали реалізм найбільшим ворогом літератури, про що було заявлено у першому альманасі символістів *«Семафор у майбутнє» (1921–1922 рр.)*. Вміщені у ньому статті, декларації і художні твори відверто заперечували будь-який розвиток класичних літературних традицій, протестували проти національної специфіки художньої творчості, емоційності та краси мистецтва. Читачам вони пропонували свої твори, художній рівень яких був далеко не рівноцінний. З-поміж представників течії символістів варто зазначити *М. Семенка, Г. Шкурупія, Г. Коляду, Д. Бузька, О. Слісаренка, М. Ірчана*.

Символізм був однією з головних рис літературного і, загалом, культурного життя України 1920-х років. Поряд із символізмом українська література цього періоду відзначається особливим революційно-пролетарським романтизмом, який постав на тлі захоплення ідеями безкласового суспільства та диктатури народних мас. Характерною ознакою цієї романтично-революційної літератури були доволі критичне ставлення до класичної літературної спадщини. В Україні найбільш визначними діячами революційно-романтичної та символічної літератури були В. Еллан-Блакитний, Г. Михайличенко, М. Семенко, М. Хвильовий. Нові

українські літератори, розквіт творчості яких припав на 1920-ті рр., підкреслювали особливе значення використання й розвитку української мови, виступали проти насильницької русифікації, активно використовували методи алегорії та абстракції у своїй творчості.

Проте не всі українські письменники 1920-х рр. підтримували ідеї символізму, пролетарського романтизму та революційності. У період новаторського підйому першого пореволюційного десятиріччя, широко поширилася школа неокласиків, які прагнули наслідувати традиції мистецтва минулих епох, проголошували ідею «чистого» мистецтва, позбавленого, наскільки це можливо, суспільно-політичного змісту. До таких письменників неокласиків відносяться М. Зеров, М. Драй-Хмара, М. Рильський, П. Филипович, Юрій Клен.

Характерною рисою літератури 1920-х рр. була поява літературних гуртків, серед яких *«Плуг»* (А. Головка, О. Копиленко, П. Панч, П. Усенко) та *«Гарт»* (В. Сосюра, І. Кулик, М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Смолич). Ці літературні організації були громадськими, а отже формально вільними від державного контролю. Із другої половини 1920-х рр. держава почала створювати підконтрольні їй літературні організації. Це була першою ознакою посилення партійного контролю над літературною творчістю в Україні. У 1927 р. була створена **ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників)**, яка об'єднала лояльних радянській владі літераторів. На противагу ВУСПП діяла **ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури)**, яка була створена з ініціативи М. Хвильового як альтернатива масовим і підлеглим владі офіційним організаціям. Вона виступала проти примітивізації літературної творчості і культури загалом, наполягала на європейській орієнтації, що виразилося у гаслі: *«Геть від Москви!»*.

Отже, головним рисами розвитку української літератури 1920-х рр. були відносна свобода творчості літератора, україномовність, присутність двох яскраво виражених тенденцій: символізму, революційності та романтизму, з одного боку, та тяжіння до повернення основних канонів класичного, «чистого» мистецтва, з іншого.

У 1930-х роках сталінське керівництво взяло курс на знищення незалежної літературної творчості. Почалася хвиля репресій проти діячів української культури. Керівники партії вбачали у них носіїв націоналізму, політично небезпечних людей. Апогей репресій прийшовся на 1933–1934 рр. Було заарештовано 240 письменників, багато з яких розстріляно або

відправлено до таборів, звідки мало хто повертався; більшість їхніх творів було заборонено. Масові акції звинувачення розпочалися в 1933 р. арештом поета, прозаїка і драматурга М. Ялового. Вражений арештом свого друга і подіями, свідком яких був, застрелився *М. Хвильовий*. За звинуваченнями у причетності до «української військової організації» був ув'язнений Остап Вишня. У грудні 1934 р. було заарештовано і розстріляно *Г. Косинку*, *Д. Фальковського*, *К. Буревія*. Було репресовано галицьких інтелігентів, які, повіривши в українізацію, приїхали в УРСР. Саме через масові репресії українських культурних діячів сталінським тоталітарним режимом, період 1930-х років називають періодом «розстріляного відродження».

У червні 1934 р. була створена *Спілка радянських письменників України*, яка залишалася головною літературною організацією України до початку 1990-х років. Спілка контролювала творчість окремих митців, не дозволяючи виходити їм за межі офіційної ідеології. Першим головою Спілки став *І. Кулик*. У 1930-х роках Спілка почала видавати громадсько-політичні та літературні журнали «*Літературна критика*» (1938 р.) і «*Україна*» (1941 р.). Продовжують видаватися «*Літературна газета*», журнали «*Радянська література*», «*Літературний журнал*», «*Літературний Донбас*», «*Театр*», «*Народна творчість*».

У 1960-х роках контроль держави над українською літературою дещо послабнув. Митець отримав можливість творити більш вільно. Протягом 1960-х років письменники України написали чимало прозаїчних творів різних жанрів – романів, повістей, оповідань, що стали істотним внеском у розвиток української літератури. Значними були здобутки у прозі. За цей час вийшли романи «*Вир*» *Г. Тютюнника*, «*Правда і кривда*» *М. Стельмаха*, «*Сестри Річинські*» *І. Вільде*, «*Дикий мед*» *Л. Первомайського*. Чутливою до новизни життя, до «потепління» суспільної ситуації у СРСР під час правління *М. Хрущова* була українська поезія. Значними поетичними явищами стали збірки «*Полудень віку*» і «*Листи на світанні*» *А. Малишка*, «*Ми – свідомість людства*» *П. Тичини*, «*Італійські зустрічі*» *М. Бажана*, поезії *П. Воронька*, *М. Нагнибиди*, *Д. Павличка*, *Л. Первомайського*, *І. Муратова* та ін.

Атмосфера лібералізації сприяла поверненню у літературу несправедливо забутих та репресованих імен. Було посмертно реабілітовано поетів *О. Олеся*, *М. Вороного*. Велику роботу виконали створені в 1956 р. комісії щодо впорядкування їх літературної спадщини.

На громадське життя в Україні помітно вплинуло нове покоління митців – шістдесятників. Серед його засновників були Ліна Костенко і Василь Симоненко. Вони виступали проти фальші, елейності у відбитті дійсності, відстоювали національно-культурне відродження України, загальну лібералізацію радянської державної системи. Інтерес читачів викликали збірки поезій Ліни Костенко *«Проміння землі»* (1957 р.), *«Вітрила»* (1958 р.), *«Мандрівки серця»* (1961 р.). Побачила світ перша збірка В. Симоненка *«Тиша і грім»* (1962 р.), що стала водночас його останньою прижиттєвою книгою. Позитивні відгуки в 1962 р. одержали перші збірки поезій Івана Драча *«Соняшник»* та Миколи Вінграновського *«Атомні прелюди»*. До них приєдналася велика група творчої молоді, яка прагнула зламати літературні шаблони, знайти нові зображувальні форми, переступити через одномірне, одноколірне, догматичне сприйняття світу. До цієї когорти належать поети Б. Олійник, В. Коротич, І. Калинець, В. Стус, прозаїки Г. Тютюнник, В. Шевчук, Є. Гуцало, р. Іваничук, критики І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, публіцист В. Чорновіл та ін.

Репресії 1965–1966 рр., посилення ідеологічного тиску на інтелігенцію замість бажаного знищення інакомислення дали зворотний результат: частина шістдесятників, які залишилися на волі, почали чинити опір неосталінізму.

Друга половина 1960-х рр. стала епохою самвидаву, насамперед політичної публіцистики. З'явилися твори *«Лихо з розуму»* В. Чорновола – збірка документів і біографічних відомостей про жертви репресій 1965–1966 рр.; *«Собор у риштованні»* – літературно-публіцистичне есе Є. Сверстюка, присвячене морально-етичним проблемам, що порушувалися в романі О. Гончара *«Собор»*; антисталінські статті В. Мороза *«Репортаж із заповідника імені Берія»* і *«Серед снігів»*. У самвидаві публікувались десятки невеликих політико-публіцистичних розвідок, листів протесту, літературно-художніх творів. У Львові в 1970 р. почав виходити «самвидавчий» журнал *«Український вісник»*, який публікував заборонені твори, подавав інформацію про події суспільно-політичного життя, що замовчувались офіційною пресою, наводив хроніку репресій проти дисидентів. Головним редактором *«Українського вісника»* був В. Чорновіл, йому допомагали Я. Кендзьор, М. Косів, О. Антонов та ін. Протягом 1970–1972 рр. вийшло шість номерів журналу. Поява часопису була важливою подією у дисидентському русі; вона сприяла його організаційній консолідації. Хвиля репресій у 1965–1966 рр. супроводжувалась масштабним

ідеологічним поворотом. Газети зарясніли статтями, спрямованими проти «буржуазної ідеології» та «українського буржуазного націоналізму». Пожорсткішала цензура. ЦК КПУ ухвалив низку таємних постанов, стосовно виправлення «ідеологічних помилок» у роботі деяких журналів («*Вітчизна*», «*Жовтень*» та ін.), кіностудії ім. О. Довженка. Тривала прихована ідеологічна «чистка» редакцій газет, журналів, видавництв, інститутів гуманітарного профілю, Академії наук УРСР.

Можна сказати, що українська література другої половини 1960-х – середини 1980-х рр. розвивалася у двох основних течіях: офіційна література, яка контролювалася радянською державою через Спілку письменників УРСР. До таких «офіційних» українських письменників можна віднести *П. Тичину*, *А. Малишка*, *М. Стельмаха* та інших. Другою течією була опозиційна дисидентська література, яка виступала за загальну лібералізацію радянської системи, свободу творчості митця, вільний розвиток культури українського народу та інших народів СРСР. Представники цієї течії (*В. Стус*, *В. Симоненко*, *І. Драч*, *В. Чорновіл* та інші) переслідувалися радянським каральним апаратом та могли популяризувати свою творчість нелегально.

8.2.4 Образотворче мистецтво, театр та кіно в Україні ХХ ст.

Початок ХХ ст. позначилося боротьбою різних художніх течій і напрямів в образотворчому мистецтві України, *передусім це боротьбою реалізму та різних течій абстракціонізму (формалізму, футуризму)*. Протягом революційних років та першого післяреволюційного десятиріччя в українському образотворчому мистецтві переважали авангардні напрями, що було характерним явищем розвитку української культури ХХ ст.

Українські художники, як і письменники, об'єднувалися у творчі групи. Зокрема, «*Асоціація революційного мистецтва України*», розвиваючи національні традиції, використовували форми візантійського і староукраїнського малярства. На західноєвропейські зразки орієнтувалися художники, які входили до «*Об'єднання сучасних художників України*». Центром авангардного образотворчого мистецтва став *Київський художній інститут*, де працював *Казимир Малевич*, основоположник такого модерністського напрямку в живописі, як супрематизм, у якому зображення складалося зі сполучень найпростіших геометричних фігур.

Із 1930-х рр. у мистецтві, як і в інших формах культури українського народу, став домінувати реалізм, зокрема такий його різновид, як

соціалістичний реалізм (соцреалізм). Головним завданням мистецтва з погляду офіційної державної доктрини було пропагування комуністичних ідей. Мистецтво соцреалізму справлялося з цим завданням краще, ніж абстракціоністські напрями, бо було більш зрозумілим звичайній радянській людині. В образотворчому мистецтві він орієнтував митця на зображення трудової дійсності радянських людей, «побудову соціалізму». *Одним із характерних прикладів соцреалізму в українському живописі ХХ ст. був плакатний живопис.* До найбільш відомих діячів українського мистецтва соцреалізму віднесемо таких живописців, як *О. Шовкуненка* (цикл **«Одеський суднобудівний завод»**), *Ф. Кричевського* (**«Мати»**, **«Довбуш»**), *В. Коровчинського* (**«Селяни»**).

Характерною рисою соцреалізму у скульптурі була монументальність та однотипність зображуваних об'єктів. У розвиткові скульптури головний наголос ставився на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Практично в кожному місті, селищі міського типу були поставлені пам'ятники В. Леніну. На Донбасі добре відомий пам'ятник Артему роботи *І. Кавалерідзе*. Яскравим прикладом української скульптури 1930-х рр. став пам'ятник Т. Шевченку роботи *М. Манізера* встановлений у Харкові у 1935 р. Фактично в 1930-ті рр. з'явилися певні канони скульптурного зображення визначних діячів культури України.

Архітектура пройшла складний шлях розвитку. *В українській архітектурі помітний слід залишили такі напрями, як раціоналізм – прагнення знайти раціональні начала в образному аспекті архітектури, максимально освоїти досягнення сучасної науки і техніки; конструктивізм – спроба створити життєвий простір за допомогою нової техніки, її логічних доцільних конструкцій, а також естетичних якостей таких матеріалів, як метал, дерево, скло.* У практиці конструктивізму були частково реалізовані гасла виробничого мистецтва. Прикладом раціоналізму є будівля головпоштамту у Києві, яка знаходиться на площі Незалежності, а також комплекс адміністративних будівель (**«Держпром»**) у Харкові, який фахівці відносять як до раціоналізму, так і до конструктивізму, оскільки ці течії доволі близькі. Цікавим явищем української радянської архітектури став так званий **«сталінський ампір»**, який особливо поширився у другій половині 1940-х – 1950-х рр. Характерними рисами сталінського ампіру було активне використання архітектурних ордерів, барельєфів із геральдичними композиціями і зображеннями трудящих, широке використання мармуру, бронзи, загальна монументальність композиції.

Із 1960-х років почалося масове житлове будівництво в Україні. Було розроблено типові проекти, за якими здійснювалася забудова міст і сіл. З одного боку, це було позитивним явищем, оскільки люди одержували житло, а з іншого – негативно позначилося на художній виразності архітектурних споруд. Масова житлова забудова 1960–70-х років задовольняла потребу в житлі, однак внаслідок ігнорування принципу неповторності було втрачено національну своєрідність архітектури. За даними дослідників, 90 % житлових і 80 % культурно-побутових споруд у містах і селищах зводилися за типовими проектами.

Отже, образотворче мистецтво України ХХ ст. еволюціонувало від абстракціонізму, який домінував протягом революції та у 1920-ті рр., до соцреалізму, який переважав з 1930-х і до кінця 1980-х рр. Соцреалізм повинен був наочно ілюструвати усі «переваги» радянської державної системи, повинен бути зрозумілим широким народним масам. Масовість, однотипність стали характерними для українського образотворчого мистецтва усєї другої половини ХХ ст.

Театр. До подій 1917 р. у Києві був лише один україномовний театр – трупа *М. Садовського*, яка давала вистави в *Народному домі*. В інших містах України нерегулярно виступали трупи *П. Саксаганського*, *О. Суходольського* та ін. Із відродженням української державності відбувалася й реорганізація театральної справи. Уже навесні 1917 р. у Києві створилося товариство «*Український національний театр*», яке об'єднало кращі акторські сили. Йшли інтенсивні пошуки нових форм театральної роботи. Передові діячі формували нові трупи та обновлювали репертуар. У Києві в 1918 р. було відкрито три театри – *Державний драматичний*, *Державний народний* і *Молодий*. Перший очолили відомі вже режисери *О. Загаров* і *Б. Кривецький*, які пройшли школу в Московському художньому театрі під керівництвом *К. Станіславського* і *Б. Немировича-Данченка*. Новий театр у своїй діяльності схилився до реалістично-психологічної школи; у його репертуарі були п'єси українських та зарубіжних драматургів. Заслуговує на увагу Молодий театр, який очолив видатний режисер пореволюційної доби, основоположник нового напрямку в історії українського театрального мистецтва *Лесь Курбас*. Однодумцем і помічником його був *Гнат Юра*. Трупа театру складалася з молодих акторів. Керований *Л. Курбасом* театр категорично пориває з традицією старого побутового театру, орієнтує його на модерні течії західноєвропейського театру. Свій перший сезон театр відкрив п'єсами «*У нуці*» *Лесі Українки* і «*Затоплений дзвін*»

Г. Гауптмана. Справжньою несподіванкою для театралів стали постановки трагедії *«Цар Едіп»* Софокла та поеми *«Гайдамаки»* Т. Шевченка.

На початку 1930-х рр. українське театральне мистецтво зазнало великих втрат. У 1933 р. було ліквідовано театр *«Березіль»*, а його артистів «розкидано» по інших театрах, Леся Курбаса звільнено з театру, позбавлено звання народного артиста, заарештовано і відправлено на Соловецькі острови, де було розстріляно в 1937 р.

Станом на 1937 р. в Україні діяли 84 професійних театри – 6 опери та балету, 64 драматичних, 2 музкомедії, 12 юного глядача та 39 робітничо-колгоспних, з них 57 давали вистави українською мовою. Серед них провідне місце займав Київський драматичний театр ім. І. Франка, незмінним керівником якого був Г. Юра. Театр мав великий і різноманітний репертуар української, російської, світової класики. Одним з кращих був колектив Київського театру опери та балету. У його репертуарі широко представлено оперну класику – *«Наталка-Полтавка»* М. Лисенка за мотивами п'єси І. Котляревського, *«Запорожець за Дунаєм»* С. Гулака-Артемовського, *«Мазепа»* та *«Євгеній Онегін»* П. Чайковського, *«Снігуронька»* М. Римського-Корсакова. Великих успіхів досягли Київський російський драматичний театр ім. Лесі Українки, Запорізький драматичний театр ім. М. Заньковецької, Сумський драматичний театр ім. М. Щепкіна, Харківський драматичний театр ім. Т. Шевченка та низка інших.

Помітною також була діяльність робітничо-колгоспних театрів, що стало яскравим свідченням широкого зростання українського театального мистецтва з народом. Після визволення України повертаються з евакуації і відновлюють роботу театри, створюються нові колективи, зокрема 18 у західних областях. На кінець 1940-х рр. в Україні діяло 96 театрів.

У 1960-х рр. відбувалося пожвавлення в національно-культурному житті, оскільки активізувався інтерес суспільства до театального мистецтва. В Україні в 1965 р. працювало 60 театрів, які протягом року відвідували близько 15,5 млн глядачів. Протягом 1958–1965 рр. кількість глядачів у театрах республіки збільшилася з 14,3 млн до 15,5 млн на рік.

Кінематограф. Зважаючи на величезне виховне й агітаційне значення кіно, в Україні було здійснено низку організаційних заходів, спрямованих на його подальший розвиток. У березні 1922 р. було створено **Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ)**, якому підпорядковувались усі кінематографи і підприємства з виробництва кінофільмів. Тоді ж при Наркомосвіті республіки було створено **Головний комітет контролю за**

репертуаром (Головрепертком), а весь кінопрокат об'єднано в *Радкіно*. На початку своєї роботи кіностудії України мали низький мистецький рівень, переважала пропагандистська продукція, яка у примітивній формі відтворювала революційні ідеї.

На вищий рівень вивів український кінематограф *О. Довженко*. Перший свій фільм «Звенигора» він зняв у 1928 р. Наступні «*Арсенал*» і «*Земля*» митець створив під впливом ілюзій, надій та щирої віри у непереможність добра, яке принесла революція. За змістом обидва твори вписуються в ідеологічну схему тієї пори. Фільм «Земля» був неоднозначно сприйнятий критиками-сучасниками. З одного боку, висловлювалося загальне захоплення твором на Всесвітній виставці у Брюсселі (1958 р.), його було визнано і внесено до першого десятка «кращих фільмів усіх часів і народів». Тим часом *Д. Бедний*, *М. Горький*, *р. Роллан* звинувачували *О. Довженка* у натуралізмі, хаотичності розкриття сюжету. Але попри такі полярні оцінки фільми *О. Довженка* і сьогодні доносять до нас подих того часу та романтично-піднесене бачення його митцем.

Творчий шлях *О. Довженка* позначений пошуками компромісу – він намагався поєднати у своїх творах ідеологеми, декларовані партією, і своє бачення сучасності. Фільми «*Аероград*», «*Щорс*», «*Мічурін*» були популярними і водночас хибували пустоцвітами та необ'єктивністю висвітлення історичних подій. Співець романтики життя і краси опинився в полоні жорстокої реальності, з якої так і не зумів вирватися. Уже 1930-ті рр. стали періодом звукового кіно, періодом становлення і утвердження українського кіномистецтва. У 1933–1938 рр. Київська кіностудія «*Українфільм*» та Одеська випустили 55 фільмів.

Музика також розглядалась як засіб партійної пропаганди. Перевага надавалась творам, у яких провідними були комуністичні ідеї, а з української класики – революційним мотивам. І все ж українська музика зберегла і розвивала кращі національні риси народної музичної творчості та класики, збагачувалась новим ідейним змістом. Створювались пісні й думи про революцію, Червону Армію, з'явилося багато побутових, ліричних, жартівливих та сатиричних пісень. Для багатьох із них властива органічна єдність з народною поетичною співучістю і ліризмом. Визначною подією в музичному житті країни став вихід на сцену в 1940 р. опери «*Богдан Хмельницький*» *М. Вериківського* – лірико-психологічної музичної драми, де увагу приділено переважно жанрово-побутовим мотивам.

Кіномистецтво УРСР 1940–1950-х рр. визначається фронтовою тематикою. Творчим успіхом кінематографістів був вихід на екрани фільмів «Нескорені» за повістю *«Батьки і діти»* Б. Горбатова – про боротьбу шахтарів Донбасу проти фашистських окупантів, *«Зігмунд Колосовський»* та ін.

Кіностудіями України 1951 р. було випущено лише 9 фільмів, а в 1956 р. на Київській, Одеській та Ялтинській кіностудіях щорічно знімалося 4–7 фільмів. Позитивну оцінку глядачів дістали *«Тривожна молодість»* режисерів О. Алова і В. Наумова, *«Весна на Зарічній вулиці»* Ф. Миронера та М. Хуцієва. Переломною у розвитку українського кіномистецтва стала хрущовська «відлига», яка дала можливість митцям певною мірою відійти від ідеологічних штампів. Наприкінці 1950-х років в Україні щороку виходило на екрани 16–20 кінокартин. Почали працювати студії хронікально-документальних і науково-популярних фільмів. Діячі українського кіно створили низку фільмів, які здобули широку популярність. Серед них *«Надзвичайна подія»* режисера В. Івченка, *«Партизанська іскра»* О. Маслюкова та М. Маєвського, *«Григорій Сковорода»* І. Кавалерідзе та ін.

У 1960–1980-ті рр. здійснено низку організаційних заходів, спрямованих на піднесення рівня роботи всіх кіностудій республіки – Київської імені О. Довженка, Ялтинської, Одеської, студії хронікально-документальних та науково-популярних фільмів. Важливою подією для українських кіномитців стало створення Спілки працівників кінематографії України, установчий з'їзд якої відбувся в січні 1963 р. Про велику популярність кіно свідчить той факт, що щорічно кінотеатри відвідували в середньому близько 1 млн глядачів.

Визначним явищем українського кіно стала творчість С. Параджанова, Ю. Ілєнка, Л. Осики, О. Фіалка, О. Савченка, Р. Сергієнка, К. Муратової, Л. Бикова.

Скарбницю українського кіно поповнили такі талановиті стрічки, як «Тіні забутих предків», «Камінний хрест», «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою», «Криниця для спраглих», «Соломія Крушельницька», «В бій ідуть тільки «старі»», «Ати-бати, йшли солдати» та ін.

Про зростання міжнародного авторитету українського кіно свідчить той факт, що в 1965 р. фільми «Тіні забутих предків» та «Білий птах з чорною ознакою» одержали призи на міжнародних фестивалях, що утвердило високий професійний і мистецький рівень українського кінематографу.

Отже, образотворче, театральне та кіномистецтво України ХХ ст. пройшли складний шлях розвитку. У дореволюційні роки та у перше післяреволюційне десятиріччя у мистецтві України домінували авангардні, абстракціоністські напрями, за допомогою яких культурні діячі пробували передати свій внутрішній світ, власне ставлення до зображувальної дійсності. Починаючи з 1930-х років мистецтво перебувало на службі державної пропаганди, воно стало більш простим і зрозумілим широким колам населення. Соцреалізм став офіційним та практично єдиним напрямом усіх напрямів мистецтва України до середини 1980-х років.

8.2.5 Головні тенденції розвитку культури України на сучасному етапі

Після проголошення незалежності України у серпні 1991 р. було багато зроблено для відродження історичної пам'яті, повернення народів культурної спадщини попередніх поколінь. Молода українська держава відчувала гостру потребу у створенні законодавчої бази у галузі культури. Важливим кроком у цьому напрямку стало прийняття Верховною Радою України 19 лютого 1992 р. **«Основ законодавства про культуру»**. Ця програма розвитку національної культури визначала напрямки розвитку культури, оголошувало право кожного митця творити вільно, не підпорядковуючись офіційній державній доктрині.

Вагомим був внесок інтелігенції у відродження української культури. З ініціативи Співки письменників України, Народного руху України, Асоціації творчої інтелігенції «Світ культури», Інституту літератури ім. Т. Шевченка та інших організацій у Києві у вересні 1991 р. відбувся Форум інтелігенції України, який виробив конкретні програми участі творчих працівників у державотворчому процесі.

Значним кроком до національно-культурного відродження було створення урядової Комісії з питань повернення культурних цінностей, яку очолив мистецтвознавець *О. Федорук*. Комісія веде інвентаризацію цінностей, які різними шляхами опинилися за межами України. *Уже на сьогодні з Чехії повернулися архіви О. Олеся і О. Ольжича. До відділу рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника надійшли рукописи Б. Антонича, з Німеччини передано колекцію з 82 предметів доби мідного віку, трипільського і скіфського періодів, що були вивезені з України в 1944 р. Повернено частину історико-культурних документів О. Довженка,*

колекцію мистецьких творів художників М. Андрієнка, Л. Морозової, окремі праці вченого Ю. Січинського тощо.

У 2000 р. у складі Міністерства культури і мистецтв України створено *Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей* через державний кордон. До відання служби віднесено державну експертизу культурних цінностей, повернення викрадених, незаконно вивезених і неповернених творів мистецтва. Великі зрушення відбулися в культурному житті національних меншин України. Розвивається система національних шкіл, бібліотек, преси, наукових і культурних центрів, радіо, телебачення, театрів, творчих колективів. Налагоджується підготовка кадрів національної інтелігенції, створено низку національно-освітніх товариств.

У 1990-х рр. виникають недержавні культурно-мистецькі організації, серед них такі, як асоціація творчої інтелігенції *«Світ культури»*, громадські об'єднання театр-студія *«Арабески»*, *«Арт-екзистенція»*. Громадські культурні організації позбавленні контролю з боку держави, фактично вони перетворилися на альтернативну культуру.

В організації і здійсненні різноманітних за характером культурних програм дедалі більшу роль відіграють благодійні фонди. Крім згаданого українсько-американського фонду *«Відродження»*, створено благодійний фонд *«Літературна скарбниця»* при Спілці письменників України. *Діють також фонди М. Грушевського, Український фонд підтримки культури, «Центр сучасного мистецтва», Фонд розвитку історичних досліджень та ін.*

Проте, незважаючи на вказані прогресивні явища, які є характерними для розвитку української культури сучасного етапу, необхідно вказати на той факт, що криза культури, яка була характерна для 1980-х рр., далеко не повністю подолана. Як і раніше, фінансування культурної галузі відбувається за залишковим принципом, багато культурних діячів, які покинули Україну на початку 1990-х рр., так і не повернулися на Батьківщину, бюрократичний апарат міністерств та відомств України загалом не сприяє подальшому розвитку її культури.

Характерним явищем української культури сучасного етапу став постмодерн. Постмодерн (або неklasична культура) відкидає загальноновизнані авторитети в галузі культури, традиції та звичаї, які формувалися в культурі протягом століть. В основі ідеології постмодерну лежить твердження, що митець є вільним у своїй діяльності, на нього не повинні тиснути жодні авторитети. Митець у своїй культурній діяльності

повинен орієнтуватися передусім на власну чуттєвість, власне сприйняття оточуючого світу. Зокрема, в Україні створюється альтернативна культура, яке не визнає жодних традицій та класиків. Стали вже звичним альтернативний театр та література, кіно та музика. З'являються багаточисельні субкультури (культура окремих соціальних груп, яка відрізняється від загальнопануючих культурних традицій), особливо вони є популярними в середовищі молоді (панкрухи, хіпі, різні відгалуження роккультури тощо).

Запитання для самоконтролю за темою 8, п. 8.2

1. Назвіть основні етапи розвитку української культури у ХХ ст.
2. Чим пояснюється новаторській підйом в українській культурі у добу національної революції (1917–1921 рр.) та протягом 1920-х рр.?
3. Охарактеризуйте еволюцію структуру української освіти протягом 1920–1950-х рр.
4. Назвіть особливості розвитку науки України ХХ ст.
5. Поясніть термін «розстріляне відродження». Якими були наслідки масових репресій проти представників інтелігенції 1930-х років для культури України?
6. Чим характеризувався розвиток образотворчого та театрального мистецтва України у революційну та радянську добу?
7. Що таке постмодернізм?

Термінологічний словник

Абстракціонізм – одна з течій мистецтва початку ХХ ст. Філософсько-естетична основа абстракціонізму – ірраціоналізм, відхід від ілюзорно-предметного зображення, абсолютизація чистого враження та самовираження митця засобами геометричних фігур, ліній, кольорових плям, звуків.

Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ) – літературне об'єднання, засноване в Харкові, яке проіснувало з 1926 до 1928 років, створене з ініціативи М. Хвильового як альтернатива масовим і підлеглим владі офіційним організаціям. Вважається одним із центрів українського відродження 1920-х років.

Інститут народної освіти – вищі педагогічні навчальні заклади, створені в УРСР на базі університетів і педагогічних закладів. Готували працівників освіти для загальноосвітніх і професійних шкіл усіх типів і виховних закладів.

Постмодернізм – світоглядно-мистецький напрям, який зародився у 1960-х роках як наслідок розчарування ідеями прогресу, скептичним ставленням до наявності загальнолюдської системи цінностей, можливостями вирішення глобальних проблем людства. Характеризується розмитістю форм, символізмом. В Україні постмодернізм став характерним явищем культури наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.

Раціоналізм – напрям в архітектурі України 1920-х – 1930-х рр., що характеризується простотою та лаконічністю форм, функціональністю, однотипністю.

Розстріляне відродження – духовно-культурне та літературно-мистецьке покоління 1920-х – 1930-х рр. в Українській СРР, яке дало високохудожні твори в галузі літератури, філософії, живопису, музики, театру, кіно та яке було знищене під час сталінських репресій 1930-х рр.

Символізм – літературно-мистецький напрям кінця XIX – початку XX ст., основоположники якого проголосили основою мистецької творчості символ – таємну ідею, приховану у глибині всіх навколишніх, а також і потойбічних явищ, що її можливо розкрити, збагнути й відобразити тільки за допомогою мистецтва, зокрема музики й поезії.

Соціалістичний реалізм – термін, що закріпився у мистецтвознавстві для позначення художнього методу та стилю, що панував у СРСР з 1930-х рр. Характерними рисами є спрощеність та деякий примітивізм у передачі дійсності, монументалізм.

Українізація – політика просування й упровадження української мови та культури в різних сферах суспільного життя. У XX ст. проводилася національними урядами доби Національно-демократичної революції протягом 1917–1921 рр., а також більшовицьким урядом у 1920-х рр.

Шістдесятники – назва покоління української інтелігенції, що увійшла у культуру та політику СРСР у другій половині 1950-х рр. – у період тимчасової лібералізації радянського режиму, найповніше себе творчо виявила на початку та в середині 1960-х рр. (звідси й назва).

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович М. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом / М. Антонович. – Київ, 2016. – 370 с.
2. Біблер В. Культура. Діалог культур / В. Біблер. – Київ, 2018. – 368 с.
3. Бойко О. Історія України / О. Бойко. – Київ : Академвидав, 2007. – 688 с.
4. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – Київ : Академвидав, 2005. – 240 с.
5. Горелов М. Цивілізаційна історія України / М. Горелов, О. Моця. – Київ : Критика, 2005. – 489 с.
6. Грицак Я. Розмови про Україну / Я. Грицак, І. Хруслинська. – Київ : Дух і літера, 2018. – 360 с.
7. Еліаде М. Пошуки. Історія та смисл в релігії / М. Еліаде. – Київ : Дух і літера, 2019. – 256 с.
8. Перкаль А. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1659 / А. Перкаль. – Київ : Вид. дім Києво-Могилянської академії, 2013. – 400 с.
9. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – Київ : АртЕк, 2001. – 728 с.
10. Семененко В. І. Історія України / В. І. Семененко. – Харків : Фолио, 2007. – 328 с.
11. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / Т. Снайдер. – Київ : Дух і літера, 2012. – 464 с.
12. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років / Т. Чухліб. – Київ : Вид. дім Києво-Могилянської академії, 2017. – 272 с.
13. Чухліб Т. Магнат, Козак і Гайдамака. Боротьба за владу Русі-України з Кораною Польською (1569–1769 рр.) / Т. Чухліб. – Київ : Вид. дім Києво-Могилянської академії, 2018. – 256 с.
14. Шлегель К. Археологія комунізму / К. Шлегель. – Київ : Дух і літера, 2018. – 120 с.

Навчальне видання

ЯЦЮК Микола Володимирович,
ЖИГЛО Володимир Валентинович,
ЛИСЕНКО Майя Станіславівна,
РАССОХА Ігор Миколайович,
РЯБЧЕНКО Ольга Леонідівна,
ФЕСЕНКО Галина Григорівна

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКО-ГУМАНІТАРНІ СТУДІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Відповідальний за випуск *М. В. Яцюк*

Редактор *О. В. Михаленко*

Комп'ютерне верстання *Є. Г. Панова*

Дизайн обкладинки *Т. А. Лазуренко*

Підп. до друку 19.04.2021. Формат 60 × 84/16.

Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 17.

Тираж 50 пр. Зам. № .

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.

Електронна адреса: office@kname.edu.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 5328 від 11.04.2017.

